

Azərbaycan Hüquq Jurnalı

**№2-2022
ISSN 1810-9055**

Baş redaktor:

h.e.d., professor *Ə.İ.Əliyev*

Redaksiya Heyətinin sədri

h.e.d., dosent *T.İ.Hüseynov*

Baş redaktorun müavini:

h.ü.f.d., *P.A.Bayramova*

Redaksiya Heyətinin üzvləri:

AMEA-nın müxbir üzvü, h.e.d., prof. *M.F.Məlikova*

h.e.d., prof. *N.H.Cəfərli*

h.e.d., prof. *İ.O.Quliyev*

h.e.d., prof. *Ə.H.Rzayev*

h.e.d., prof. *Ş.T.Səmədova*

h.e.d., prof. *K.N.Səlimov*

h.e.d., prof. *Ə.İ.Sadıqov*

h.ü.f.d., prof. *Z.A.Əsgərov*

h.e.d., prof. *V.A.Vasilyeva* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *İ.N.Sopilko* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *Y.L.Boşitskiy* (Ukrayna)

h.e.d., prof. *A.İ.Abdullin* (Rusiya)

h.e.d., prof. *V.A.Avdeyev* (Rusiya)

h.e.d., prof. *G.İ.Xubua* (Almaniya)

h.e.d., prof. *A.M.Əliyev* (Almaniya)

h.ü.f.d., dos. *F.B.Riehl* (Almaniya)

h.e.d., prof. *A.A.Sabitova* (Qazaxstan)

Məsul katib:

h.ü.f.d., dosent *A.N.İbrahimova*

Bu jurnal 2002-2012-ci illər ərzində gənc alim Elçin Qarabalovun redaktorluğu altında dərc edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının elmi nəticələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir. E.Qarabalovun vaxtsız vəfatından sonra jurnalın fəaliyyəti dayandırılmışdır. Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin təşəbbüsü ilə jurnalın dərci 2018-ci ildən bərpa edilmişdir. Məqsəd Azərbaycan hüquq elminin inkişafına töhvə vermək və onun beynəlxalq müstəvidə tanınmasına nail olmaqdır.

©Bakı Dövlət Universiteti, Hüquq fakültəsi, 2022

MÜNDƏRİCAT

İNFORMASIYA HÜQUQU

Əmir Əliyev, Məryəm Orucova

RƏQƏMSAL VAHİD BAZARDA MÜƏLLİF HÜQUQLARINA DAİR DİREKTİVİN
İNTERNETDƏ MÜƏLLİF HÜQUQLARININ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ ROLU 4

Aytəkin İbrahimova

BİOMETRİK MƏLUMATLARIN İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ ONLAR-
DAN İSTİFADƏ QAYDALARI 11

TİBB HÜQUQU

Fatimə Hüseynova

BEYNƏLXALQ TİBB HÜQUQUNUN PREDMETİ VƏ METODU 25

BEYNƏLXALQ ÜMUMİ HÜQUQ

Əfsər Sadiqov

XƏZƏR DƏNİZİNİN “HÜQUQİ” STATUSU VƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK PROB-
LEMLƏRİ 34

Məhəmməd Quluzadə, Zamiq Aslanov

ERMƏNİ TƏCAVÜZÜ NƏTİCƏSİNDƏ DİDƏRGİN DÜŞMÜŞ AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASI VƏTƏNDAŞLARININ POZULMUŞ MÜLKİYYƏT HÜQUQLARININ
BƏRPASI PERSPEKTİVLƏRİ 48

İsmayıl Kəngərli

BEYNƏLXALQ HÜQUQ VƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK 56

Lamiyə Zeynalova

MÜXTƏLİF ÖLKƏLƏRDƏ QADIN HÜQUQLARININ QORUNMASI MEXANİZM-
LƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ ANALİZİ 69

HÜQUQUN TƏDRİSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Ramin Əliyev

4.0 SƏNAYE İNQİLABI DÖVRÜNDƏ HÜQUQUN TƏDRİSİNİN ARTMAQDA
OLAN ƏHƏMİYYƏTİ 82

GƏNC HÜQUQŞÜNAS BAXIŞI

Siyavuş Bağirov

İNKLÜZİV VƏ EKSTRAKTİV SİYASİ VƏ İQTİSADİ İNSTİTUTLARIN HÜQUQİ
SİSTEMƏ TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR 86

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR: AKTUAL MƏSƏLƏLƏR

Гульшат Юсупова

НЕОБХОДИМОСТЬ ОБУЧЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ ВЕЖЛИВОСТИ НА УРО-
КАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА 99

İNFORMASIYA HÜQUQU

RƏQƏMSAL VAHİD BAZARDA MÜƏLLİF HÜQUQLARINA DAİR DİREKTİVİN İNTERNETDƏ MÜƏLLİF HÜQUQLARININ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ ROLU

Əmir Əliyev* , Məryəm Orucova**

Xülasə

Məqalədə Avropa Parlamenti tərəfindən 17 aprel 2019-cu ildə təsdiq edilmiş Rəqəmsal Vahid Bazarda Müəllif Hüquqları üzrə Direktiv təhlil edilir. Bu maddənin aktuallığı rəqəmsal dövrdə internet məzmununun mübadiləsi üçün nəhəng platformaların meydana çıxması ilə bağlıdır. müəllif hüquqları üçün yeni problemlər yaratdı. Belə mürəkkəb məsələlərdən biri, xüsusən də musiqi və kinoya münasibətdə dəyər boşluğu anlayışıdır. Məqalədə müəllif hüquqları sahiblərinin üzləşdiyi problemlərə də nəzər salınır, məsələn, hüquqlarını lisenziyalaşdırmağa çalışmaq və əsərlərini internetdə bu yeni sistemə yaymaq üçün pul almaqda çətinlik çəkir. Direktiv layihəsinin dəyər boşluğuna dair müddəaları və 13, 17 və 38-ci maddələr ciddi tənqidlərə məruz qalıb.

Açar sözlər: *müəllif hüququ, internet, rəqəmsal vahid bazar, direktiv təklifi, onlayn platformalar, qorunan kontent.*

2016-cı ilin sentyabr ayında Avropa İttifaqı Komissiyası Rəqəmsal Vahid Bazarda Müəllif Hüquqları Direktivi təklifi hazırlamışdır. [1] Komissiya tərəfindən Direktiv təklifi elan edildiyi tarixdən internet dairələrində geniş müzakirələrə səbəb olmuşdur. Üzv dövlətlər arasında Direktiv Təkliflə bağlı razılıq əldə oluna bilmədiyindən 2018-ci ilin sentyabrında yeni Təklif təqdim edilmişdir. Müzakirələrdə və Aİ-nin qəbulu prosesində üç orqan (trilogue procedure) Aİ Komissiyası, Aİ Parlamenti və Aİ Şurası tərəfindən təhlil edilmiş mətn, [2] 26 mart 2019-cu ildə Avropa Parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş və 17 may 2019-cu il tarixində Avropa Birliyinin rəsmi jurnalında dərc edilmişdir. [3] Direktiv 5 fəsil, 32 maddə və 86 əsaslandırmadan ibarətdir.

Yeni Rəqəmsal Vahid Bazarda Müəllif Hüquqları Direktivinin (DSM Direktivi) məqsədi yazıçılar, ifaçılar və nəşirlər və rəqəmsal məkanda fəaliyyət göstərən internet Şirkətlər arasında problemlərin kompromis həlli və balans yaratmaqdır. [4, s.1]

Müəllif hüquqları sahiblərinin mükafatlandırılması (remuneration) və rəqəmsal platformaların mənfəətləri arasındakı fərq “dəyər boşluğu” adlanır. Direktiv təklifində ən çox müzakirə olunan maddələr aşağıdakılar idi: Direktiv təklifinin 11-ci maddəsi (hazırkı Direktivin 15-ci maddəsi) ilə tənzimlənən “bağlan-

* Hüquq elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin İnsan hüquqları və informasiya hüquq YUNESKO kafedrasının müdiri

** Bakı Dövlət Universitetinin Əqli mülkiyyət hüququ kafedrasının qiyabi doktorantı

tı vergisi (link tax)” olaraq adlanan və çap nəşrlərinin sahiblərinə ödənilməli olan ödəniş ilə 13-cü maddədə (hazırkı Direktivin 17-ci maddəsi) ilə tənzimlənmən ümumiyyətlə internet məzmun paylaşma xidmət təminatçıları üçün məcburi filtrasiya və müəllif hüquqları ilə qorunan materialı İnternetə yenidən yükləməmək öhdəliyi nəzərdə tutan qaydalar.

Həmçinin “Dəyər boşluğu” (value gap) və ya “Dəyər tutma” (value grab) anlayışının 2 vacib yanaşma probleminin olmasından bəhs edilir. [5] İlk problem olaraq, yarandığı ilk gündən bəri fürsət olaraq görülən internetin, istismar edilən rəqəmsal təhlükəyə yol açan bir təhdit kimi müəyyən edilmişdir. İkinci problem olaraq göstərilir ki, dəyər boşluğu anlayışı və onun aradan qaldırılması üsulları empirik tədqiqatlarla dəstəklənmir. [6] Bu çərçivədə DSM Direktivi ilə dəyər boşluğunun tənzimlənməsinə yönələn ən əhəmiyyətli tənqidlərdən biri də elmi və empirik tədqiqatlara əsaslanmadan yalnız musiqi sənayesi nümayəndələrinin tələbləri və hesabatları istiqamətində iqtisadi səbəblərdən hazırlanması kimi müəyyən edilmişdir. [7] Bu mövzuda Direktiv Layihəsi ilə bağlı Avropa Komissiya tərəfindən hazırlanmış 14 sentyabr 2016-cı il tarixli Təsirin Qiymətləndirilməsi Hesabatında təsirin qiymətləndirilməsi, kəmiyyət amillərinin müəyyən edilməsi məzmunun xüsusiyyətləri və iqtisadi təsirlərə görə edildiyi vurğulanır. [6, s.571] Bu barədə nəzərdə tutulmuş müəllif hüquqlarının tənzimlənməsi və yanaşmalar ilə empirik tədqiqatlar arasında heç bir əlaqənin olmadığı vurğulanmışdır. [8]

Bəziləri bu tənzimləməni narahatedici və Direktiv Təklifin 13-cü maddəsi düzgün qurulmadığını, zəif yazıldığını və qurulduğunu, AB qaydalarına, hətta AB əsas hüquqlarına və müəllif hüquqlarına uyğun gəlmədiyindən qanunvericiliyə xəyanət kimi qiymətləndirmişdir. [9] Digər tərəfdən, Beynəlxalq Ədəbiyyat və İncəsənət Assosiasiyasının (ALAI) 18 fevral 2017-ci il tarixli rəy məktubunda [10], sektorla bağlı Aİ Rəqəmsal Müəllif Hüquqları Direktivi Təklifi və bu kontekstdə maraqlı tərəflər arasında dəyərin bölüşdürülməsinə yanaşma ümumiyyətlə müsbət ifadə edilmişdir. [11]

DSM Direktiv Təklifin İkinci Bölməsi “Qorunan məzmun”onlayn xidmətlərlə xüsusi istifadə” başlığı ilə 13-cü maddədən ibarət idi. 13-cü məqalənin adı “İstifadəçilər tərəfindən yüklənmiş çoxlu sayda əsərlərin və digər mövzuların saxlanması və onlara girişin təmin edilməsi yolu ilə İnformasiya Cəmiyyəti Xidmət Proвайderləri tərəfindən qorunan məzmun istifadə” idi. Digər tərəfdən, DSM Direktivi ilə qəbul edilən yekun mətnə İkinci Bölmə eyni başlıqlı 17-ci maddədən ibarət idi və məqalənin adı "Onlayn Məzmun Paylaşma Xidməti Proвайderləri tərəfindən Qorunan Məzmun İstifadə" olaraq dəyişdirildi. Direktiv Təklifinin 13-cü maddəsi üç bənddən ibarət olduğu halda, yekun mətndəki maddə; 17-ci maddə kimi daxil edilib və 10 bənddən ibarət olmuşdur. Təkliflə qəbul edilən mətn arasında həm məqalənin əhatə dairəsi, həm də maddənin gətirdiyi öhdəliklər baxımından mühüm fərqlər var. Bu hallara aşağıda ayrıca baxılacaqdır. Təklif və qəbul edilmiş mətn arasındakı ilk mühüm fərq, maddə

üçün məsuliyyət daşıyan xidmət təminatçılarının əhatə dairəsindədir. Təkliflə YouTube və Spotify kimi məzmun paylaşma platformaları, Google Drive, Dropbox kimi bulud saxlama platformaları, Wikipedia onlayn ensiklopediyalar və Amazon kimi rəqəmsal e-ticarət platformaları da “məlumat cəmiyyəti xidmət təminatçıları” ifadəsi səbəbindən maddənin təsirinə məruz qalanlar arasındadır. Şiddətli tənqidlərdən sonra bununla bağlı geri addım atıldı və məqalənin başlığı və məzmunu yalnız “onlayn məzmun paylaşma xidməti təminatçıları” olaraq dəyişdirildi.

Direktivdə, onlayn məzmun paylaşma xidməti təminatçıları, mənfəət məqsədi ilə, əsas məqsədlərindən biri və ya əsas məqsədi istifadəçilər tərəfindən yüklənmiş çoxlu sayda müəllif hüquqları ilə qorunan əsərləri təşkil edərək və dəstəkləməklə, məqsədi qorunan məsələləri saxlamaq və onları ictimaiyyət üçün əlçatan etmək olan provayder informasiya cəmiyyəti xidməti kimi müəyyən edilir (DSM Direktivi, maddə 2/6). İnformasiya cəmiyyəti xidməti isə 2015/1535 sayılı Aİ Direktivinin 1(1)(b) bəndində müəyyən edilmiş xidməti ifadə etmək üçün istifadə olunur (DSM Direktivi m. 2/5).

Direktiv onlayn audio və video yayım xidmətləri kimi digər onlayn məzmun xidməti təminatçıları ilə rəqabət aparan bu bazarda mühüm rol oynayan məzmun paylaşma xidmət təminatçılarını hədəfləyir. Direktivdə qeyd edilir ki, bu cür şirkətlərin əsas məqsədi və ya məqsədlərindən biri mənfəət üçün çoxlu sayda müəllif hüququ ilə qorunan məzmunu yükləmək və paylaşmaqdır (Direktiv, rec. 62). Bu cür şirkətlər istifadəçilərə bu fəaliyyətdən qazanc əldə etmək üçün müəllif hüquqları ilə qorunan böyük həcmdə məzmunu yükləmək və paylaşmaq imkanı verməkdən başqa məqsədi olmayan xidmətləri əhatə etməməlidir. Məsələn, Aİ Direktivi 2018/1972 çərçivəsində elektron kommunikasiya xidmətləri, biznesdən biznesə bulud xidmətləri, istifadəçilərin şəxsi istifadələri üçün məzmun yüklədiyi bulud xidmətləri, kiber kilidlər və onlayn marketing mühitləri Əsas fəaliyyəti onlayn pərakəndə satış və iş olan xidmətlər kimi müəllif hüquqları ilə qorunan məzmunu girişini təmin etmir. Eyni şəkildə, açıq mənbə proqram təminatının inkişafı və paylaşma platformaları, qeyri-kommersiya elmi və ya təhsil resursları və qeyri-kommersiya onlayn ensiklopediyaları kimi xidmət təminatçıları onlayn məzmun paylaşma xidməti təminatçılarının əhatə dairəsinə daxil edilmir (Direktiv, tövsiyə 62).

Açıq mənbəli proqram təminatının hazırlanması və paylaşma platformaları, qeyri-kommersiya elmi və ya təhsil depoları və qeyri-kommersiya onlayn ensiklopediyaları kimi xidmət təminatçıları da onlayn məzmun paylaşma xidməti təminatçısı anlayışından xaric edilməlidir. Son olaraq, müəllif hüquqlarının yüksək səviyyədə qorunmasını təmin etmək üçün bu Direktivdə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətdən azad etmə mexanizminin əsas məqsədi müəllif hüquqlarının pıratçılığı ilə məşğul olmaq və ya onu asanlaşdırmaq olan xidmət təminatçılarına şamil edilməməlidir.

Onlayn məzmun paylaşma xidməti provayderinin miqyas baxımından Direktivin əhatə dairəsində qalıb-qalmamasını qiymətləndirərkən, hər bir halda ayır-ayrılıqda qiymətləndirmə aparılmalı və müvafiq internet xidmətinin auditoriyası (xidmətin auditoriyası), istifadəçilər tərəfindən yüklənmiş müəllif hüquqları ilə qorunan faylların sayı (müəllif hüquqları ilə qorunan məzmunun yüklənmiş faylları) birlikdə qiymətləndirilməli və nəticəyə gəlinməlidir (Direktiv, tövsiyə 63).

Bu qaydalar arasında AI-nin Rəqəmsal Vahid Bazarda Müəllif Hüquqları Direktivi YouTube, Spotify kimi böyük musiqi paylaşma saytlarını və Facebook və Twitter kimi mühüm sosial media şirkətlərini, həmçinin şəxsi bulud saxlama xidmətlərini, Wikipedia kimi qeyri-kommersiya onlayn ensiklopediyaları, qeyri-kommersiya təhsili və elmi mühitlər, GitHub kimi proqram inkişaf platformaları, internetə çıxış təminatçıları, Amazon kimi müəllif hüquqları ilə qorunan məzmun təklif etməyən e-ticarət saytları Direktivin əhatə dairəsindən kənar olduđu anlaşılr.

Onlayn məzmun paylaşma xidmətləri göstərən şirkətlərin ictimaiyyət üçün ünsiyyət aktı həyata keçirdiyi və ya ictimaiyyətə təqdim etmə aktında olduđu hallarda Direktivin 17-ci maddəsinin əhatə olunduđu güman edilir.

İnformasiya cəmiyyəti xidmət təminatçıları Direktivin 38-ci bəndi (rec. 38) və Direktiv təklifinin 13-cü maddəsi ilə müəyyən edilsə də, xidmət provayderinin çoxlu sayda müəllif hüquqları ilə qorunan məzmunu saxlaması və onu ictimaiyyət üçün əlçatan etməsi faktı, fiziki imkanlardan kənar və ictimaiyyətlə əlaqəni təmin etmək”(sadəcə fiziki imkanların təmin edilməsi və ictimaiyyətlə əlaqə aktının həyata keçirilməsi xaricində)” fəaliyyət hesab edilirdi. Bu səciyyə-ləndirmə hansı xidmət təminatçıların bu əhatə dairəsinə daxil olduğunu müəyyən etməkdə əhəmiyyətli qeyri-müəyyənliklər yaratdı.

Xüsusilə, bir tərəfdən, “saxlamaq və giriş təmin etmək” xidmətləri göstərən xidmət təminatçıların Təklifin 13-cü maddəsinin əhatə dairəsinə daxil edildiyi bildirilir; Digər tərəfdən, xidmət təminatçısının aktiv rol oynaması ciddi tənqid edilib və bunun meyar kimi “sadəcə fiziki imkanların təmin edilməsindən kənar” kimi qəbul edilib. [12] Direktivin qəbul olunmuş mətnində bu tərifi çıxarılmışdır.

Direktivin 17/1-ci maddəsində deyilir ki, onlayn məzmun paylaşma xidməti təminatçıları istifadəçilər tərəfindən yüklənmiş müəllif hüquqları ilə qorunan əsərləri və ya belə qorunan məzmunu ictimaiyyət üçün açıq edirsə, Direktiv çərçivəsində onlar ictimaiyyətə məlumat vermək və ya onları ictimaiyyət üçün əlçatan etmək mövqeyində hesab olunurlar. Bu yolla anlaşılmaqlar böyük ölçüdə aradan qaldırılıb. Direktivin 17-ci maddəsinin yekun mətni əsasən onlayn məzmunu paylaşan xidmət təminatçılarına və bu xidmət təminatçıları ilə bağlı Direktivin 2/6-cı maddəsində verilmiş tərifi əsaslandığı üçün “böyük miqdar” meyarı davam etdirməsi məqsədilə bunun necə müəyyən ediləcəyi də tənqid edilmişdir. [6] Bundan əlavə, həm 17/5-ci maddənin gətirdiyi imtahan meyarları (xidmətin ölçüsü, auditoriyası, xidmət növü), həm də 17/6 maddəsinin qəbul

etdiyi meyarlar (ən azı 3 il fəaliyyət göstərməsi), 10 milyon avro dövriyyə və 5 milyon ziyarətçi) tənqidlərin böyük ölçüdə aradan qaldırıldığını söyləmək olar.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsal əsrdə və İnternet məzmununun mübadiləsi üçün böyük saytların istifadəsi müəllif hüquqları qanununda yeni nərahətliq sahələri ortaya çıxdı. Xüsusilə kino və musiqi sənayesi ilə bağlı mürəkəb məsələlərdən biri dəyər boşluğu anlayışdır. Nəticədə, lisenziya hüququnun müəllif hüquqları sahibləri və əsərlərini internetdə yaymaq müqabilində ödəniş tələb etdikdə çətinliklərlə üzləşirlər. Dəyər fərqi, YouTube kimi istifadəçilərin yaradılan dəyərlə yükləmə xidmətləri ilə cəmiyyətlərinə qaytarılan gəlirlər arasında artan bərabərsizliyə işarə edir. 2019-cu il martın 26-da Avropa Parlamenti vahid rəqəmsal bazarda müəllif hüquqlarına dair Direktivi qəbul edib. Direktiv 2019-cu il aprelin 15-də Avropa İttifaqı Nazirlər Şurası tərəfindən təsdiq edilib. Direktiv layihəsinin dəyər boşluğu ilə bağlı müddəaları və 13, 17 və 38-ci maddələr ciddi tənqiddə məruz qalıb. Ancaq Direktivin sözügedən müddəaları daha geniş araşdırılmalı və təhlil olunmalıdır.

İstinadlar:

1. European Commission, Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on copyright in the Digital Single Market COM/2016/0593 final–2016/0280 (COD), Brussels, 14.9.2016, <https://eurlex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016PC0593>.
2. Proposal for a directive of the European Parliament and of the Council on copyright in the Digital Single Market, COM (2016) 593 Final, 2016/0280 (COD), 26 September 2018, Brussels, <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-12513-2018-INIT/en/pdf>
3. Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC (Text with EEA relevance), Official Journal of the European Union, 17.05.2019, L 130/92
4. Bilge Kılıç, Dijital Tek Pazar Hedefiyle Avrupa Birliği Telif Hakları Hukukunda Avrupa Komisyonu Tarafından Sunulan Tüzük ve Direktif Tekliflerinin İncelenmesi, Ankara Barosu, Fikri Mülkiyet ve Rekabet Hukuku Dergisi, 26 Nisan Dünya Fikri Mülkiyet Günü Özel Sayısı, 2017, Pp. 166-178// <http://www.ankarabarusu.org.tr/siteeler/2012yayin/dergi/fmr/fmr-2017-1.html>.
5. Open Letter from American Association of Independent Music, and Others, to Donald J. Trump, President-Elect of the United States, December 13, 2016, <http://www.riaa.com/wp-content/uploads/2016/12/Letter-toPOTUSE-from-Music-Community-121316.pdf>.
6. Giancarlo F. Frosio; From Horizontal to Vertical: An Intermediary Liability Earthquake in Europe, Oxford Journal of Intellectual Property Law & Practice, V. 12, I. 7, July 2017 Pp. 565-583.
7. European Copyright Society, General Opinion on the EU Copyright Reform Package, 24 January 2017, p. 5// <https://europeancopyrightsocietydotorg.files.wordpress.com/2015/12/ecs-opinion-on-eu-copyright-reform-def.pdf>
8. Ian Hargreaves, An Independent Report, Digital Opportunity, A Review of Intellectual Property and Growth, May 2011, p. 6// https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/32563/ipreview-finalreport.pdf

9. Christina Angelopoulos, EU Copyright Reform: Outside the Safe Harbours, Intermediary Liability Capsizes into Incoherence, Kluwer Copyright Blog, October 6, 2016// <http://copyrightblog.kluweriplaw.com/2016/10/06/eu-copyright-reformoutside-safe-harbours-intermediary-liability-capsizes-incoherence>

10. <http://www.alai.org/en/members/national-groups/ve>
<http://www.alai.org/en/information/history.html>.

11. <http://www.alai.org/en/assets/files/resolutions/170218-value-gap-en.pdf>.

12. <http://www.authorsocieties.eu/uploads/Lucas-Schloetter%20Analysis%20Copyright%20Directive%20-%20EN.pdf>

РОЛЬ ДИРЕКТИВЫ ОБ АВТОРСКОМ ПРАВЕ В ЕДИНОМ ЦИФРОВОМ РЫНКЕ В РЕГУЛИРОВАНИИ АВТОРСКИХ ПРАВ В ИНТЕРНЕТЕ

Амир Алиев*, Мəрьям Оруджева**

Резюме

В статье анализируется Директива об авторском праве в едином цифровом рынке, одобренная Европейский парламентом от 17 апреля 2019 года. Актуальность данной статьи состоит в том, что возникновение гигантских сайтов для обмена интернет-контентом в эпоху цифровых технологий создало новые проблемы для авторском права. Одним из таких сложных вопросов является концепция ценностного разрыва, особенно в отношении музыки и кино. В статье также рассматриваются проблемы с которыми сталкиваются правообладатели, такие как трудности при попытке лицензировать свои права и получать вознаграждение за распространение своих произведений в Интернете этой новой системе. Положения проекта директивы о ценностном разрыве, и статьи 13, 17 и 38 подвергаются обоснованной критике.

Ключевые слова: авторское право, сеть Интернет, единый цифровой рынок, предложение директивы, онлайн-платформы, защищенный контент.

THE ROLE OF THE DIGITAL SINGLE MARKET COPYRIGHT DIRECTIVE IN INTERNET COPYRIGHT REGULATION

Amir Aliyev*, Maryam Orujova**

Abstract

The article analyzes the Digital Single Market Copyright Directive approved by the European Parliament on April 17, 2019. The relevance of this article lies in the fact that the emergence of giant sites for the exchange of Internet content in the digital age has created new problems for copyright. One such difficult issue is the concept of a value gap, especially in

* доктор юридических наук, заведующий кафедрой прав человека и информационного права ЮНЕСКО Бакинского государственного университета

** заочный докторант Кафедры интеллектуального права Бакинского государственного университета

* Doctor of Law, Head of the UNESCO Department of Human Rights and Information Law of Baku State University

** Ph.D student of the Department of Intellectual Law of Baku State University

relation to music and cinema. The article also looks at the problems that copyright holder's face, such as the difficulty in trying to license their rights and get rewarded for distributing their works on the Internet to this new system. The Draft Directive's provisions on value gap, articles 13, 17 and 38, were heavily criticized.

Keywords: *copyright, the Internet, digital single market, directive proposal, online platforms, protected content*

BIOMETRİK MƏLUMATLARIN İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ VƏ ONLARDAN İSTİFADƏ QAYDALARI

Aytəkin İbrahimova*

Xülasə

Biometrik məlumatlar, şəxsiyyəti müəyyənləşdirmək və ya identifikasiya etmək üçün istifadə edilə bilən bir şəxsin unikal fiziki və ya davranış xüsusiyyətlərinə aid fərdi məlumatları özündə ehtiva edir. Biometrik məlumatlar artıq bu gün demək olar bir çox sahələrdə istifadə olunur. Hətta informasiya texnologiyaları o qədər inkişaf etmişdir ki, bu gün gündəlik istifadə olunan kompüter, planşet, telefon, ağıllı saat və s. kimi bir çox informasiya texnologiya vasitələrində biometrik məlumatları toplayan, emal edən, istifadə etmək bacarığı olan və saxlayan, o cümlədən məhv edən sistemlər tətbiq olunur. Bütün bunlar biometrik məlumatlara dair dəqiq hüquqi tənzimləmənin mövcud olmasını zəruri edir. Biometrik məlumatlar informasiya təhlükəsizliyi və şəxsiyyətin identifikasiyası məqsədləri üçün müxtəlif sahələrdə getdikcə daha çox istifadə olunur. Müəllif tərəfindən biometrik məlumatların informasiya təhlükəsizliyini təmin edə biləcək qaydalar təhlil edilir. Müəyyən hallarda həmin məlumatların təhlükəsiz açılması öyrənilir.

Açar sözlər: biometrik məlumatlar, fərdi məlumatlar, biometrik identifikasiya, şifrələmə, biometrik texnologiyalar, informasiya təhlükəsizliyi.

“İnformasiya hüquq münasibətlərinin inkişafı nəticə etibarilə, yeni normativ hüquqi aktların qəbulunu şərtləndirir. Məsələn, XXI əsrin əvvəllərində insanın bioloji xüsusiyyətlərinə əsasən kimliyinin müəyyən edilməsi, yəni biometrik autentifikasiya (və ya biometriya) bir çox dövlətlərin milli qanunvericiliyində biometrik informasiya haqqında hüquqi sənədlərin qəbuluna gətirib çıxarmışdır. 18 iyul 2008-ci ildə qəbul edilmiş “Biometrik informasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu məhz biometrik informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılmasını və onlara dair tələbləri, biometrik identifikasiya sisteminin fəaliyyətinin təşkili və təyinatını, biometrik texnologiyaların tətbiqi sahələrini müəyyən edir və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir.” [1, s.147]

Bununla birlikdə, biometrik məlumatların toplanması və istifadəsi də məxfilik və təhlükəsizlik narahatlığını artırır. Biometrik məlumatlar həssas fərdi məlumatlar hesab olunur və xüsusi qorunma tələb olunur, çünki şəxsləri müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilə bilər və onları dəyişdirmək çətin, hətta bəzi hallarda mümkünsüzdür. Məsələn aparılmış müvafiq araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki yaşayan insanların hər birinin barmaq izləri, üz quruluş məlumatları, genetik xüsusiyyətlərinə dair məlumatlardan üst üstə düşən yoxdur. Bu isə ümumilikdə təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətli qəbul olunur. Bir çox ölkələr viza prosedurlarında şəxslərin o cümlədən biometrik məlumatlarını da toplayırlar. Bu zaman cinayət hadisələri baş verdikdə şəxsin identifikasiya prosesi rahat olur. Hətta bu yalnız əcnəbilərə tətbiq edilmir. Artıq bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında şəxsiyyəti

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiyası hüququ kafedrasının dosenti

təsdiq edən sənədin verilməsi zamanı şəxsin barmaq izi, imzası, üz quruluşunun biometrik xüsusiyyətləri kimi biometrik fərdi məlumatlar toplanılır və müvafiq informasiya ehtiyatında saxlanılır. Bu milli təhlükəsizlik üçün olduqca əhəmiyyətli hal hesab olunur. [9, s.73]

Ümumiyyətlə, biometrik məlumatların istifadəsi təhlükəsizliyi və identifikasiyanı müxtəlif sahələrdə inkişaf etdirə bilər, eyni zamanda məxfilik və təhlükəsizlik narahatlığına diqqət yetirməyi tələb edir. Təşkilatlar fiziki şəxslərin təhlükəsizliyini və məxfiliyini təmin etmək üçün biometrik məlumatların qorunmasını prioritetləşdirməlidirlər.

“Biometrik məlumatlar müxtəlif məqsədlər üçün toplanır və istifadə edilə bilər. Məsələn, girişin təlim keçmiş mütəxəssislərlə məhdudlaşdırılmalı olduğu bio-təhlükəli laboratoriyada biometrik skanerlə heç bir fiziki təması nəzərdə tutmayan giriş nəzarət üçün tor qişası və ya irsin tanınması sistemi istifadə edilə bilər. Digər misal, lazımi bacarıqlara/təhlükəsizlik sertifikatlarına malik olan tikiinti sahəsində çalışan işçilər tərəfindən giriş nəzarət və davamiyyətin qeydə alınması sistemlərinin istifadəsi ola bilər. Bəzi hallarda, ilkin daxil olduqdan sonra həssas kompüter sistemlərinin istifadəçilərinin şəxsiyyətlərini davamlı olaraq yoxlamaq üçün üz tanıma və ya yazma ritm analizatoru işə salına bilər. Müəyyən bir növ biometrik məlumatın toplanıb-toplanmaması onların toplanmasının məqsədindən və bu cür məlumatların toplanma yollarından asılıdır.” [30]

Burada meydana çıxan əsas əhəmiyyətli məsələ biometrik məlumatlar və onların istifadə qaydasının müəyyənləşdirilməsidir. Əvvəla biometrik məlumatlara anlayış verilməsi daha düzgün olardı.

Geniş təhlil nəticəsində müəyyən olunur ki, biometrik məlumatlara müxtəlif normativ aktlarda anlayış verilmişdir. Odur ki, biometrik məlumatlar dairəsinin müəyyən olunmasını və onların hüquqi rejiminin müəyyənləşdirilməsində kömək edir. Biometrik informasiya və biometrik məlumatlara Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də anlayış verilmişdir. “Biometrik informasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən biometrik informasiya dedikdə identifikasiya və verifikasiya məqsədi ilə informasiya sistemlərində toplanılan, saxlanılan, işlənən və ötürülən biometrik məlumatlar başa düşülür. [31] Öz növbəsində həmin maddədə biometrik məlumatlara da anlayış verilmişdir. Belə ki, Qanuna əsasən biometrik məlumatlar identifikasiya edilmiş və ya identifikasiya olunan fiziki şəxsin fizioloji xüsusiyyətlərini xarakterizə edən, onu birmənalı və ya digər məlumatlarla uzlaşdıraraq identifikasiya etməyə imkan verən, müvafiq standartlar tətbiq olunan və maddi daşıyıcıda əks etdirilən fərdi məlumatlardır. Belə biometrik məlumatlara aşağıdakı məlumatlar aid edilə bilər:

- əl-barmaq və ovuc izləri,
- üz təsviri,
- gözün qüzehli və tor qişası,
- səs fraqmenti və onun akustik parametrləri,

- dezoksiribonuklein turşusu (DNT) analizinin nəticələri,
- bədən ölçüləri,
- bədənin xüsusi əlamətlərinin və fiziki çatışmazlıqlarının təsviri,
- yazı xətti və imzası və s.[31]

Bu məlumatların siyahısında qeyd olunmayan amma fiziki şəxsin trasoloji izləri, daktiloskopik məlumatları da aid edilə bilər. Qanunun normasının məzmunundan görüldüyü kimi biometrik məlumatların bir sıra spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. [10, s.378] Qanunvericiliyimizə nəzər salaraq qeyd edə bilərik ki, biometrik məlumatların spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- biometrik məlumatlar identifikasiya edilmiş və ya identifikasiya olunan fiziki şəxsə aid olur,
- həmin fiziki şəxsin fizioloji xüsusiyyətlərini xarakterizə edə bilər,
- onu birmənalı və ya digər məlumatlarla uzlaşdıraraq identifikasiya etməyə imkan verir,
- müvafiq standartlar tətbiq olunan və maddi daşıyıcıda əks etdirilir
- fərdi məlumatların bir növüdür.

Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul edilmiş Ümumi Məlumatların Mühafizəsi Qaydalarında (GDPR) da biometrik məlumatlara anlayış verilmişdir. Belə ki, həmin Qaydaların (GDPR) 4-cü maddəsinə əsasən Biometrik məlumat dedikdə fiziki şəxsin onu identifikləşdirməyə imkan verən və ya bunu təsdiq edən, fiziki, psixoloji və davranış xüsusiyyətlərinin xüsusi texniki emalı nəticəsindən meydana çıxan üz görünüşləri və ya daktiloskopik məlumatlar kimi fərdi məlumatlar başa düşülür. [32] Həmin Qaydalarda verilən anlayışa əsasən isə məlumatın biometrik məlumat kateqoriyasına aid edilməsi üçün aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərə malik olması tələb olunur:

- məlumat fiziki şəxsi identifikləşdirməyə imkan verməli və ya bunu təsdiq etməlidir;
- şəxsin fiziki, psixoloji və davranış xüsusiyyətlərinin xüsusi texniki emalı nəticəsində meydana çıxmalıdır;
- fərdi məlumat olmalıdır.

İnformasiya sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələrinin yaradılması, istifadəsi barəsində hüquqa zidd olmayan qərarın verilməsində bərabərlik prinsipi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Başqa sözlə, irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar, eləcə də təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatlar informasiya sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələrinin yaradılması və istehsalında bərabər hüquqlara malikdirlər. Digər subyektlərdən fərqli olaraq, dövlətin üzərinə informasiya sistemlərinin, texnologiyalarının və onların təminat vasitələrinin yaradılması və istehsalı sahəsində pozitiv öhdəliklər qoyulmuş, müvafiq dövlət orqanları üçün informasiya sistem-

ləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələri elmi və təcrübi-layihə işlərinin aparılmasına şərait yaratmasına dair vəzifə müəyyən edilmişdir. Məsələn, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rola malik olan biometrik eyniləşdirmə sisteminin inkişafı bu gün dövlətin qarşısında dayanan vacib məsələlərdən biridir. [17, s.276] Bu amil cəmiyyətdə ictimai-siyasi və sosial hüquqi münasibətlərin tələbidir. Belə ki, internet mühitində baş verən pozuntuların əsas səbəblərindən biri məhz subyekt haqqında identifikasiya mexanizmlərinin etibarlı və şəffaf olmamasıdır. Məhz bu sosial sifarişə cavab olaraq, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının biometrik identifikasiyanın həyata keçirilməsi, yeni nəsil sənədlərin tətbiqi haqqında Qətnaməsinə müvafiq olaraq, Azərbaycanda da “Biometrik eyniləşdirmə sisteminin yaradılması haqqında” Dövlət Proqramı qəbul olunmuşdur. Göründüyü kimi, mövcud sosial tələb əsasında informasiyalaşdırmanın aparıcı istiqamətlərinin, onun inkişafı üçün müvafiq tədbirlərin reallaşdırılması, informasiya sistemlərinin yaradılması müvafiq hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyən edilir, sistemlər yaradılır və ya yaradılması üçün münbit şərait formalaşdırılır”. [1, s.245]

Azərbaycan Respublikasında biometrik informasiya ilə əlaqədar ictimai münasibətlərin tənzimləyən xüsusi normativ hüquqi aktın mövcud olması xüsusi təqdirə layiq hal kimi qiymətləndirilməlidir. Növbəti mərhələdə isə biometrik məlumatların istifadə edilməsi qaydasının müəyyən edilməsi də zəruridir. Biometrik məlumatlara verilən anlayışdan və onun spesifik xüsusiyyətlərindən göründüyü kimi biometrik məlumatlar da fərdi məlumatlar kateqoriyasına aid edilir. Odur ki, demək olar ki, fərdi məlumatların istifadəsi ilə bağlı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hüquqi rejim eyni zamanda biometrik məlumatlara da şamil edilir.

“Biometrik alqoritmlər əslində nümunə tanıma sistemləridir. Artıq qeyd edildiyi kimi, nümunənin tanınması anomaliyaların aşkarlanması və xəstəliklərin diaqnostikası üçün də istifadə olunur. Texniki standartlaşdırmanın müəyyən səviyyəsinə baxmayaraq, hər bir alqoritm məlumatı orijinal şəkildə emal edir. Üstəlik, toplanmış biometrik məhsulların emalı üçün çoxlu sayda alqoritmlər mülkiyyətə məxsusdur və buna görə də təbiətinə görə məxfidir. Biometrik sistemlərin istifadəçiləri üçün onlar haqqında hansı məlumatların toplandığını və onların sonrakı necə işləndiyini müəyyən etmək, əsasən, qeyri-mümkündür. Onlar biometrik sistemi işlədən subyekt tərəfindən onlara verilən zamanətlərə etibar etməlidirlər. Eyni zamanda, biometrik sistemdən istifadə edən subyektlərlə bu sistemə daxil olan fiziki şəxslərin maraqlarının eyni olmasına ehtiyac yoxdur. Bu maraqlar hətta bir-birinə zidd ola bilər. Zamanətlər etibarlı olmaya da bilər”. [26, s.300]

“Belə ki, biometrika “bioloji orqanizmin konstitusiyasının və ya fəaliyyətinin və ya davranışının fərdi aspektləri” haqqında məlumat daxil olmaqla geniş bir termindir. [20] Geniş mənada belə biometrik məlumatlar müxtəlif məqsədlər üçün qiymətləndirilə və əlavə məlumat əldə edilə bilər. əvvəlki bölmələrdə təq-

dim edildiyi kimi. “Şəxs haqqında onun məlum xüsusiyyətlərinə və ya meyllərinə əsaslanan məlumatın fərdiləşdirilməsi prosesi” profiləşdirmə adlanır. [27, s.178]

Profilin yaradılması üçün biometrik məlumatlardan istifadənin təhlükələri və riskləri artıq ədəbiyyatda ümumiləşdirilmişdir. Şəxsin unikal identifikatorlarının profiləşdirmə üsulları ilə birləşdirilməsi informasiyanın öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu poza, bəşəriyyəti əsarət altına ala bilər və ayrışdırılıya səbəb ola bilər.” [18, s.349]

“Biometrik məlumatların işlədilməsinin (emalının, istifadəsinin) məxfiliyə təsiri ciddidir. Biometrik məlumatların emalı təkcə qanunlardan yayınma və ya bəzən onların səmərəsiz icrası kimi bütün şəxsi məlumatların emalı üçün ümumi olan təhdidlərə deyil, həm də nəzarət olunmayan sahəsinin azalması ilə nəticələnən anonimliyin itirilməsi təhlükələrinə, eləcə də yüksək həssas məlumatların hətta məlumat subyektinə məlum olmayan həssas məlumatlar bilmədən təmin edilməsi təhlükələrinə məruz qalır. Üstəlik, bu məlumat biometrik məlumatların xüsusi təbiətinə görə fərdi olaraq unikal şəkildə əlaqələndiriləcəkdir. Digər verilənlər bazaları arasında biometrik məlumatların çarpaz istinad edilməsi və digər nəzarətçilərə əlavə məlumatların təqdim edilməsi zəifliyi əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Biometrikni bu qədər populyar edən əsas xüsusiyyət onun rahatlığı və gözəgörünməzliyidir. Bu problemin həlli xüsusilə telefon və noutbuklarda istifadə olunan cari biometrik sistemlərin sınaqdan keçirilməsi, biometrika üzrə texniki standartlara riayət edilməsi və biometrikni müstəqil sertifikatının yayılması üçün müstəqil proqram təminatının hazırlanmasından ibarətdir.” [26, s.304;305]

Biometrik məlumatların istifadəsi adətən aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

Biometrik məlumatların toplanması və qeydiyyatı: Bu, şəxsin biometrik məlumatlarının emal edilməsi, istifadə olunması və onun etibarlı bir verilənlər bazasında saxlamaq üçün həmin məlumatları təqdim etdiyi bir prosesidir. Bu ilkin mərhələdir. Biometrik məlumat informasiya ehtiyatında saxlanılan fərdi məlumatlar məhz bu proseslə əldə olunur. Qeydiyyat zamanı şəxsin biometrik məlumatları, barmaq izi skanerləri, üz tanınması kameraları və ya irs analizinin həyata keçirə bilən skanerlər kimi xüsusi cihazlardan istifadə edərək toplanılır. Biometrik məlumatlar sonra rəqəmsal şablona çevrilir və etibarlı bir verilənlər bazasında saxlanılır. Bu verilənlər bazasının mühafizəsi üçün xüsusi təhlükəsizlik tədbirləri görülməlidir. [13, s.201]

Toplanılmış və ya mövcud biometrik məlumatlardan identifikasiyanın həyata keçirilməsi (doğrulama) məqsədi ilə istifadəsi: Bir şəxsin biometrik məlumatları qeydiyyatdan keçdikdən sonra, identifikasiya məqsədləri üçün istifadə edilə bilər. Doğrulama, sonrakı identifikasiya cəhdi ərzində fərd tərəfindən təqdim olunan biometrik məlumatlar ilə (informasiya ehtiyatında şəxsin adına qeydiyyata alınmış biometrik məlumatın rəqəmsal şablonu) sistemə təqdim edilən biometrik məlumatları (identifikasiya məqsədi ilə biometrik məlumatların təqdim edilməsi zəruri olduğu hallarda şəxs tərəfindən təqdim edilən biometrik məlumatların rəqəmsal şablona çevrilmiş versiyası) müqayisə etməyi əhatə edir. Biometrik məlumatlar uyğun gəlsə, fərdə platformaya, cihaza və ya mühafizə

olunan digər bir yerə giriş imkanı verilir. Əgər təqdim edilən nümunə saxlanılan şablonla eynilik təşkil edirsə identifikasiya prosesi tamamlanmış olur və bununla da şəxsin şəxsiyyəti müəyyən edilir (identifikləşir). Belə ki, bəzi hallarda biometrik məlumatlar yoxlama məqsədləri üçün istifadə olunur. Doğrulama, əvvəllər bir verilənlər bazasında saxlanılan bir istinad biometrik şablonu ilə biometrik məlumatlarını müqayisə etməklə bir şəxsin şəxsiyyətini təsdiqləməyi əhatə edir. Doğrulama, bir şəxsin şəxsiyyətinin sərhəd nəzarəti və ya hüquq mühafizə orqanlarında olduğu kimi təsdiqlənməli olduğu vəziyyətlərdə çox vaxt istifadə olunur. Bu kimi hallar təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. [9, s.86]

Biometrik məlumatların saxlanıldığı informasiya ehtiyatlarına nəzarət və onun idarə edilməsi: Biometrik məlumatlar etibarlı şəkildə saxlanılmalı və məlumatların bütövlüyünü və düzgünlüyünü təmin etmək üçün lazımi şəkildə idarə edilməlidir. Buraya şifrələmə, giriş nəzarəti və monitoring sistemləri kimi müvafiq təhlükəsizlik tədbirlərinin icazəsiz giriş və ya biometrik məlumatların oğurlanmasından qorunması üçün monitoring sistemlərinin həyata keçirilməsini əhatə edir. Bundan əlavə, onun düzgünlüyünü və uyğunluğunu təmin etmək üçün unikallığı dəyişə bilən biometrik məlumatlar mütəmadi olaraq yenilənməlidir. Məsələn üz şəkli, səs fraqmenti və s. [10, s.578]

Ümumiyyətlə, biometrik məlumatların istifadəsi konfidensiallığın və təhlükəsizlik narahatlığının diqqətlə nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Təşkilatlar fərdlərin təhlükəsizliyini və məxfiliyini təmin etmək üçün biometrik məlumatların toplanması, saxlanması və idarə edilməsi üçün müvafiq prosedurları həyata keçirməlidirlər. Bundan əlavə, şəxslərə biometrik məlumatların toplanması və istifadəsi barədə məlumat verilməlidir və məlumatlı razılıq vermək imkanı təmin olunmalıdır.

Biometrik məlumatlar öz unikallıq xüsusiyyətinə görə tamamilə müxtəlif sahələrdə istifadə olunur. Belə ki, müxtəlif elm sahələrinin, həmçinin ictimai sferaların predmetini təşkil edən və qeyri müəyyən qalan məsələlər məhz biometrik məlumatlardan istifadə edilməsi ilə aydınlaşdırıla bilər. Əvvəla bəzi biometrik məlumatlar ömrü boyu dəyişilməzliyi və unikallığı ilə seçilir. Bu biometrik məlumatlar şəxslərin identifikləşdirilməsi prosesində əsrarəngiz rol oynayır. Məsələn şəxsin əl izi, üz izi, DNK məlumatları kimi fərdi unikal məlumatlar. Bunlar cinayət prosesi, kriminalistika, əməliyyat axtarış fəaliyyəti kimi sahələrdə qarşıya qoyulmuş məsələlərin həllinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rolə malikdir. Digər şəxsdən götürülən genetik məlumatları özündə əks etdirən nümunələrin üzrəndə aparılan analiz nəticələri müəyyən sosiologiya ilə bağlı sualların cavablandırılmasına xidmət edir. Məsələn müəyyən ərazidə yaşayan şəxslərin gen xəritəsinin çıxarılması, demografik məsələlərə dair keçmişə dair təsəvvürün formalaşdırılması və s. [19, s.64] Həmçinin şəxsin genetik məlumatlarını özündə əks etdirən biometrik məlumatlar bəzi mülki mübahisələrin həllində xüsusi rol oynayır. Buna misal olaraq, atalığın mübahisələndirilməsi, atalığın müəyyən edilməsi, vərəsəlik üzrə münasibətlərə dair qaldırılan iddialar barədə

mülki işlər göstərilə bilər. Göründüyü kimi, biometrik məlumatlardan istifadə mülki hüquq münasibətlərində də geniş istifadə olunur. Tibbi məqsədlər və sfera üçün də biometrik məlumatların toplanması, emalı, saxlanması və tədqiqi geniş yayılmışdır. Belə ki, şəxsin biometrik məlumatları vasitəsi ilə bir çox xəstəliklərin diaqnozu qoyula bilər. Həmçinin şəxsin davranış və psixoloji xüsusiyyətlərinə dair biometrik məlumatlar psixologiya və psixoterapiya sahəsində mütəxəssislər tərəfindən geniş istifadə olunur. [24, s.465]

Digər tərəfdən, müəyyən mənada dəyişə bilən biometrik məlumatlardan da müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir. Məsələn şəxsin fizioloji quruluşu barədə biometrik məlumatlar, yəni onun çəkisi, boyu, bədən quruluşu, əlinin və ayağının ölçüsü bəzi cinayətlərin açılması və kriminalistik tədqiqatda xüsusi əhəmiyyəti ilə fərqlənir. Həmçinin ayaq izləri, əl izləri, ayaq izlərindən ibarət trayektoriya və bu kimi digər trasoloji izlər trasologiya, məhkəmə ekspertizası və kriminalistika elmləri üzrə aparılan tədqiqatlarda əhəmiyyətli obyekt kimi çıxış edir. [3] Biometrik məlumatlar fərdi məlumatların təhlükəsizliyini və məxfiliyini təmin etmək üçün xüsusi diqqət tələb edən həssas formasıdır. Biometrik məlumatlar fərdləri müəyyən etmək və onların şəxsiyyətini təsdiqləmək üçün istifadə oluna bilər ki, bu da onu kibercinayətkarlar üçün dəyərli hədəfə çevirir. Buna görə də, şəxslərin məxfiliyinin və şəxsiyyətinin identifikasiya prosesində özünün qorunması üçün biometrik məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək vacibdir. Bu xüsusi informasiya təhlükəsizliyi tədbirlərin görülməsini tələb edir. [4, s.174]

Biometrik məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün təşkilatlar biometrik məlumatlara icazəsiz giriş və ya oğurluqdan qorunmaq üçün şifrələmə, girişə nəzarət və monitorinq sistemləri kimi müvafiq təhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirməlidir. Bundan əlavə, təşkilatlar biometrik məlumatların toplanması, saxlanması və idarə edilməsi üçün aydın siyasət və prosedurlar yaratmalıdırlar. Məsələn, biometrik məlumatlar yalnız müəyyən məqsədlər üçün toplanmalıdır və fərdlər öz biometrik məlumatlarının toplanması və istifadəsi barədə məlumatlandırılmalıdırlar. Biometrik məlumatları əldə olunan şəxsin razılığı alınmalıdır. Ona məxsus biometrik məlumatlar yalnız qanunla müəyyən edilmiş qaydada və həddə razılığı olmadan əldə oluna, istifadə oluna, emal edilə, toplan, ötürülə və məhv edilə bilər. Həmçinin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə şəxsin yazılı razılığında ona məxsus biometrik məlumatlardan hansı həddə və platforma və ya sistemlərdə istifadə edilməsinin göstərilməsi məqsədmüvafiq olardı. [7, s.10]

Bundan əlavə, biometrik məlumatlar məhdud girişi olan təhlükəsiz yerdə saxlanmalıdır. Transit və istirahət zamanı biometrik məlumatları qorumaq üçün şifrələmədən istifadə edilməlidir. Biometrik məlumatlara giriş iş vəzifələrini yerinə yetirmək üçün girişə ehtiyacı olan səlahiyyətli şəxslərlə məhdudlaşdırılmalıdır. Həmçinin səlahiyyətləri olmayan və ya şəxsiyyəti identifikasiya edilməyən şəxslərin hücumları nəticəsində biometrik informasiya ehtiyatlarına giriş əldə olunduqdan sonra informasiya ehtiyatı sistemi mövcud biometrik məlumatların avtomatik silinməsi və ya istifadəyə yararsız hala salınması informasiya təhlükəsizliyinə təhlükə törətdiyi üçün qorunmalıdır.

kəsizliyinin təmin edilməsi üçün əlverişli addımdır. Bunun tətbiq edildiyi platforma və informasiya ehtiyatlarında saxlanılan biometrik məlumatların surətlərinin çıxarılması və tamamilə ayrı yerdə saxlanması da zəruridir. Bu, biometrik məlumatların itirilməsi və məhvi kimi informasiya təhlükəsizliyinə yönələn hədlərə qarşı tətbiq edilən uğurlu təhlükəsizlik tədbiri kimi qiymətləndirilə bilər. [11]

“Həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında biometrik informasiya texnologiyaları da böyük imkanlara malikdir. Təcrübədən məlumdur ki, informasiya-kommunikasiya sistemlərində, xüsusən də internet mühitində baş verən cinayətlərin, qeyri-etik davranışın əsas səbəblərindən biri istifadəçilərin zəruri hallarda identifikasiyası mexanizmlərinin mükəmməl olmamasıdır. 2001-ci ilin 11 sentyabrında ABŞ-da baş verən terror hadisəsindən sonra BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası insanların onlara məxsus biometrik məlumatlara əsasən identifikasiyasının həyata keçirilməsi, yeni nəsil sənədlərin tətbiqi haqqında qətnamə qəbul etmişdir. Hal-hazırda bir sıra dövlətlərdə Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı, Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı və digər qurumlar tərəfindən qəbul edilmiş yeni standartlara, Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının tövsiyələrinə uyğun olaraq, biometrik texnologiyaları nəzərdə tutan elektron pasportların istehsalı və tətbiqi, biometrik identifikasiya sistemlərindən sərhədkeçmə nəzarətində və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsində, ictimai asayişin mühafizəsində istifadəsi təşkil edilmişdir. İdarələrarası və dövlətlərarası informasiya sistemləri yaradılmış, müəyyən təcrübə toplanmış, müvafiq proqram-texniki vasitələrin istehsalçıları arasında ixtisaslaşma və rəqabət güclənmişdir. Bu sahədə konkret layihələrin icrasına, müvafiq blankların və proqram-texniki vasitələrin istehsalına başlanılmışdır. “ [1, s.405]

Biometrik məlumatların müntəzəm saxlanması və idarə edilməsi də onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün vacibdir. Biometrik məlumatlar mütəmadi olaraq yenilənməlidir və icazəsiz girişin və ya sui-istifadənin qarşısını almaq üçün lazım olmadıqda məhv edilməlidir.

Xülasə, biometrik məlumatların təhlükəsizliyi fərdlərin məxfiliyini və şəxsiyyətini qorumaq üçün çox vacibdir. Təşkilatlar müvafiq təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirməli və biometrik məlumatların toplanması, saxlanması və idarə olunması üçün aydın siyasət və prosedurlar yaratmalıdırlar. Biometrik məlumatların müntəzəm saxlanması və idarə edilməsi də onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün vacibdir.

“Biometrik texnologiyaların tətbiqi pasport-viza və şəxsiyyəti təsdiq edən digər sənədlərin mühafizə dərəcəsinin və şəxsin başqa fərdi məlumatlarla sənəd almasına nəzarətin gücləndirilməsini, kritik infrastrukturun və digər obyektlərin mühafizə rejiminin təkmilləşdirilməsini, identifikasiya işlərinin dəqiqliyini və müxtəlif informasiya resurslarında şəxs barədə fərdi məlumatların kompleks əlaqələndirilməsini təmin edir. Məhz ona görə də bir çox müəlliflər hesab edirlər ki, milli eyniləşdirmə sisteminin iki vacib elementinin - biometrik eyniləşdirmə sisteminin və elektron imza infrastrukturunun yaradılması, onların imkanlarının

səmərəli şəkildə birləşdirilməsi və istifadəsi təkcə bu problemin həllində deyil, ümumiyyətlə, informasiya məkanının təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayacaqdır. 2007-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında biometrik eyniləşdirmə sisteminin yaradılması üzrə 2007-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur ki, bu Proqram əsasında şəxsin şekli, barmaq izi, səs, DNT və digər biometrik məlumatlar üzrə informasiya sistemləri arasında məlumat mübadiləsinin təşkili - fərdi məlumatlar, o cümlədən biometrik informasiya, həmçinin miqrasiyanın monitorinqi, informasiya təminatı və mühafizəsi sahələrində normativ hüquqi bazanın beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi, biometrik informasiya sahəsində standartlaşmanın və sertifikatlaşdırmanın təşkili, biometrik texnologiyalar əsasında elektron pasport-viza və şəxsiyyəti təsdiq edən digər sənədlərin istehsalının və tətbiqinin təşkili, şəxsin başqa fərdi məlumatlarla sənəd alması imkanının aradan götürülməsi, toplanan informasiyanın dəqiqliyinin təmin olunması, yeni nəsil pasport-viza sənədlərinin fərdiləşdirilməsi ilə şekil, barmaq izi və digər biometrik məlumatlar üzrə milli informasiya resurslarının formalaşdırılması, mövcud biometrik məlumatların standartlara uyğunlaşdırılması, səs və DNT üzrə biometrik məlumatların qeydiyyatı və istifadəsi üzrə aparıcı xarici dövlətlərin təcrübəsinin və qabaqcıl texnologiyaların mənimsənilməsi, bu sahədə fəaliyyətin təşkili və s. bu kimi istiqamətləri əhatə edir. Hesab etmək olar ki, yaxın gələcəkdə onlayn biometrik servislərin tətbiqi cəmiyyətin təhlükəsizliyinin yüksək səviyyədə təmin olunması üçün geniş imkanlar yaradacaqdır.” [1, s.406]

Göründüyü kimi, informasiya təhlükəsizliyi aspektindən deyil həmçinin milli, ictimai və dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından da biometrik məlumatlardan istifadə, onları emal etmə, saxlama və ötürmə bacarığı olan informasiya texnologiya vasitələri və tətbiqetmələrdən istifadə zəruridir. Biometrik məlumatlar həmçinin cinayətkarlıqla mübarizədə də misligörülənməmiş unikal effektiv təsirə malikdir. Bununla şübhəli şəxslərin və ya əvvəllər məhkum olunmuş şəxslərdən əldə olunmuş biometrik məlumatların şablonları qarşılaşdırıla və bağlı cinayətlərin açılması ilə nəticələnmə bilər.

Biometrik məlumatlardan informasiya təhlükəsizliyi sferasında identifikasiya və verifikasiya üsulu kimi istifadəsində məhz bu qeyd olunan məsələlərə də anlayış verilməsi vacibdir. Belə ki, bu terminlərə anlayış “Biometrik informasiya haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda öz əksini tapmışdır. Həmin Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən, biometrik texnologiyalar dedikdə informasiya prosesləri zamanı istifadə edilən biometrik məlumatlarla əlaqədar olan informasiya texnologiyaları başa düşülür. Həmçinin biometrik identifikasiya biometrik informasiya ehtiyatında verilmiş biometrik məlumatın mənsub olduğu şəxsin müəyyənləşdirilməsi üçün aparılan sorğu-axtarış işləri üzrə tədbirlərini özündə ehtiva edir. Verilmiş biometrik məlumatla biometrik informasiya ehtiyatında olan biometrik məlumatın müqayisəsi üzrə tədbirlərə biometrik verifikasiya deyilir. Biometrik identifikasiya sisteminin fəaliyyəti biometrik informasiya ehtiyatlarının təyinatına, sorğu, axtarış və müqayisə işləri üz-

rə tələbata əsasən müvafiq dövlət orqanları tərəfindən təşkil edilir və biometrik məlumatların növlərinə uyğun olaraq yaradılan biometrik informasiya xidmətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Həmin Qanuna əsasən biometrik informasiya xidmətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- üz təsviri üzrə identifikasiya və müşahidə xidməti;
- əl-barmaq və ovuc izləri üzrə identifikasiya və daktiloskopik qeydiyyatı xidməti;
- səs üzrə identifikasiya, analiz və konvertasiya xidməti;
- kağız üzərində yazı xətti və imza üzrə identifikasiya və analiz xidməti;
- DNT üzrə analiz və identifikasiya xidməti;
- fərdi identifikasiya nömrəsi ilə bağlı nəzarət və təhlükəsizlik xidməti;
- gözün qüzehli və tor qişası üzrə identifikasiya və analiz xidməti.

Biometrik informasiya xidmətlərinin yerləşdiyi obyektlər qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada hüquqi, təşkilati və proqram-texniki vasitələrlə, nəzarət sistemləri ilə mühafizə olunur. [31] Burada xüsusilə brute-force qeyd olunmalıdır. “Brute-force” - istifadəçinin hər hansı e-mail hesabına və ya digər hesabdakı şifrlər toplusuna edilən hücumdur. Bu zaman istifadəçiyə aid olan məlumatlardan (məsələn, ad, soyad, valideyn və ya övladın adı və doğum tarixləri, məşin nömrəsi, telefon nömrəsi və s.) istifadə edərək manual (əl ilə bir-bir) və ya avtomatik şəkildə müxtəlif vasitələrlə hesabdakı şifrlər yoxlanılır və şifrə (parol) tapılır. Bəs brute-force hücumunun məqsədi nədir? - Social engineering kimi bu hücumlar da istifadəçi haqqında məlumatların toplanması və sonradan həmin məlumatların qeyri-qanuni məqsədlərlə istifadəsi məqsədini daşıyır. Elektron təhlükəsizlik Mərkəzinin tövsiyələrinə görə, belə hücumlardan qorunmaq üçün şifrlərin təhlükəsizliyi qaydalarına riayət olunmalıdır. Məsələn, sosial şəbəkələrdə, maillərdə və ya digər hesablarda eyni şifrə istifadə olunması. [2] Çünki belə hal bir hesabdakı şifrənin sındırıldığı halda digər hesabların da “əl keçməsi”nə gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda, yaxşı olar ki, şifrlərin qoyulması zamanı istifadəçi özünə aid məlumatlardan istifadə etməsin. Məsələn, bir qayda olaraq, şifrə qismində ad və ona bitişik formada doğum tarixinin ili, ayı və ya günü istifadə olunur. Belə tip şifrlərin aşkar olunması daha asan olduğu üçün cinayətkarın işi də asanlaşmış olur. Ona görə də istifadəçilərin bu cür şifrlərdən uzaq olması daha məqsədmüvafiq hesab edilir. Bundan əlavə, istifadəçiyə məxsus şifrənin bədniiyyətlinin əlinə keçməməsi üçün ikiqat autentifikasiyadan istifadə olunması müasir və uğurlu bir vasitə kimi qiymətləndirilir. İlk dövrlərdə daha çox şifrənin yığılması və sonradan mobil qurğuya sms (məsaj) gəlməsi üsulu tətbiq edilirdisə, 2015-ci ildən etibarən ikiqat autentifikasiya üçün ikiqat biometrik şifrlərdən istifadəyə başlandı. Bu o deməkdir ki, yalnız bioloji markerə çevrilmiş barmaq izi deyil, eyni zamanda gözün torlu qişası da identifikasiya üçün istifadə olunur. Mobil bankçılıqda geniş yayılmış bu üsul artıq yeni telefonların son modellərində tətbiq edilir. Hesab edirik ki, biometrik məlumatlar eyniləşdirmə üçün daha “etibarlı” xarakterə malikdir və bu sahədə

tədqiqatların davam etdirilməsi və təcrübəyə tətbiqi informasiya təhlükəsizliyinin təminatında əvəzsiz rola malik ola bilər. Digər tərəfdən isə müxtəlif şifrələrin yadda saxlanmasına nisbətə biometrik məlumatlardan istifadə etməklə eyniləşdirmə daha asan və rahat olar". [1, s.416; 417]

Göründüyü kimi, biometrik məlumatlar unikal xarakterinə görə giriş icazə sistemlərində şəxsin identifikasiyası prosesində daha asan və hədəf yönümlüdür. Məhz biometrik məlumatlar və onları dəstəkləyən texnologiyalar informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi rol oynayır. Hətta onu da qeyd etmək olar ki, məhz bu məlumatlar və sistemlər vasitəsi ilə informasiya təhlükəsizliyi bir çox risklərdən sığortalanır. İnformasiya sistemlərinə və ehtiyatlarına qanunsuz giriş halları demək olar ki, sıfıra enir. Belə ki, giriş sistemlərində identifikasiya üsulu kimi parol, istifadəçi adı və ya digər şifrələrdən istifadə edilməsinə nisbətə biometrik məlumatlardan istifadə edilməsi informasiya təhlükəsizliyi baxımından daha təhlükəsizdir. Çünki kiberhücumçular və ya informasiya ehtiyatına qanunsuz giriş əldə etmək istəyən şəxslər birinci halda müəyyən texnoloji üsul və vasitələrdən istifadə etməklə bunu bacara bilərlər. Lakin biometrik məlumatların unikal xarakter və xüsusiyyəti belə qanunsuz girişlərin qarşısını alır. [12, 248]

Qeyd olunanlar biometrik məlumatların və biometrik texnologiyaların informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün istifadəsinin əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir. Məhz informasiya təhlükəsizliyinin müasir rəqəmsal informasiya cəmiyyətində az riskli və daha rahat təmin edilməsinin ən əlverişli üsullarından biri biometrik texnologiya, sistem və məlumatlardan istifadəni özündə ehtiva edir. Bununla bir çox informasiya təhlükəsizliyi problemi öz həllini tapır. Nəticədə daha təhlükəsizlik informasiya ehtiyatı sistemi qurula bilər. Bundan əlavə olaraq bir çox sahələrdə xüsusi mühafizəsi təmin edilən ərazilərə, binalara və digər obyektlərə giriş üsulu biometrik texnologiyalardan istifadə və biometrik məlumatların identifikasiyası və verifikasiyası vasitəsi ilə həyata keçirilir.

İstinadlar:

1. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrazlı Ş.S. İnformasiya hüququ. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.

2. İnformasiya təhlükəsizliyi və ona qarşı yönəlmiş hücumlar. // Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzinin rəsmi saytı. <https://www.cert.az/news/2016/informasiya-tehlukesizliyi-ve-ona-qarsi-yonelmis-hucumlar>

3. К вопросу о латентности киберпреступлений. <https://infourok.ru/statya-k-voprosu-latentnosti-kiberprestupleniy-1460496.html>

4. Платошин Ю.А. Сущность латентной преступности. // Право и образование, 2011, №5, с. 171-176.

5. Рассолов И.М. Право и Интернет: Теоретические проблемы. Москва: Норма, 2009, 383 с.

6. Телешина Н.Н. Виртуальное пространство как новая юридическая конструкция: к постановке проблемы. // Юридическая техника, 2013, №7 (Ч.2), с. 740-747.

7. Туликов А. Интеллектуальная собственность в киберпространстве: право обладатели и общество готовы к диалогу. // Интеллектуальная собственность в киберпространстве: Сборник аналитических материалов проекта “Право и общество в цифровую эпоху”. МОО ВПП ЮНЕСКО “Информация для всех”. Составитель: Евгений Альтовский, 2006, с. 9-12.

8. Creation of a global culture of cybersecurity: resolution / United Nations General Assembly (UNGA) Resolution 57/239, 31 January 2003. <https://www.sbs.ox.ac.uk/cybersecurity-capacity/content/unga-creation-global-culture-cybersecurity>

9. Darrel C. Menthe. Jurisdiction in Cyberspace: A Theory of International Spaces. // Michigan Telecommunications and Technology Law Review, 1998, Volume 4, Issue 1, p. 69-103.

10. Debra Littlejohn Shinder. Scene of the Cybercrime: Computer Forensics Handbook. Canada: Syngress Publishing, Inc., 2002, 749 p.

11. Dorothy J. Glancy. The invention of the right to privacy. // Arizona Law Review, 1979, Volume 21 (1), <http://law.scu.edu/wp-content/uploads/Privacy.pdf>

12. Dutfield G. Global intellectual property law: commentary and materials / Graham Dutfield [and others]. Northampton, MA: Edward Elgar Pub., 2005, pp. 238-252.

13. Fiordalisi E. The Tangled Web: Cross-Border Conflicts of Copyright Law in the Age of Internet Sharing. // Loyola University Chicago International Law Review, 2015, Vol. 12, Issue 2, pp. 197-213.

14. Gibson W. Burning chrome. Canada, 1982. http://project.cyberpunk.ru/lib/burning_chrome/

15. Gibson W. Neuromancer. First edition, 1984, 271 p.

16. John Arquilla and David Ronfeldt. Cyberwar is coming! // National Security Research Division. https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reprints/2007/RAND_RP223.pdf

17. Human Rights in the Global Information Society (Information Revolution and Global Politics). Edited by Rikke Frank Jorgensen, London: The MIT Press Cambridge, Massachusetts, 2006, 323 p.

18. KINDT, E. J. Privacy and Data Protection Issues of Biometric Applications. A Comparative Legal Analysis. Dor-drecht: Springer, 2013. See p. 349, 351-352

19. Martin C. Libicki. What Is Information Warfare? Washington, 1995, 104 p.

20. MATEJKA, J., KRAUSOVÁ, A., GÜTTLER, V. Biometrické údaje a jejich právní režim. Revue pro právo a technolo-gie. 2018, Vol. 9, No. 17, [2018-07-10]. Available at: <<https://journals.muni.cz/revue/article/view/8801/pdf>>

21. National information society policy: A template. Developed by The Information For All Programme of UNESCO. Paris November 2009, 143 p.

22. Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to member states on “hate speech”. / Adopted on 30 October 1997 by Committee of Ministers of Council of Europe. https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/aDXmrol0vvsU/content/recommendation-no-r-97-20-of-the-committee-of-ministers-to-member-states-on-hate-speech-_?_101_INSTANCE_aDXmrol0vvsU_viewMode=view/

23. Recommendations of the Electronic Security Center for the prevention and elimination of the consequences of information security incidents. // Electronic Security Center, 2014. <https://www.cert.az/s/u/document/tovsiye.pdf>,

24. Richard R. Bartle. Designing Virtual Worlds. New Riders, 2003, 741 p.

25. Samuel D. Warren, Louis D. Brandeis. The Right to Privacy. // Harvard Law Review, 1890, Vol. 4, No. 5, p. 193-220.

26. Solarczyk Krausová, Alžběta & Hazan, Hananel & Matejka, Ján. (2018). Biometric data vulnerabilities: Privacy implications. Lawyer Quarterly. 8. 295-306. P.300

27. Understanding Cybercrime: A Guide For Developing Countries. ICT Applications and Cybersecurity Division Policies and Strategies Department, ITU Telecommunication Development Sector Draft April 2009, 225 p.

28. W.Lambert Gardiner. Virtual Reality/Cyberspace: Challenges to Communication Studies//Canadian Journal of Communication, 1993, Vol 18 (3). <http://www.cjc-online.ca/index.php/journal/article/view/762/668>

29. William L.Prosser. Privacy. // California Law Review, 1960, Volume 48 (3), p. 383-423.

30.

https://www.pcpd.org.hk/english/resources_centre/publications/files/GN_biometric_e.pdf15.02.2023

31. <https://e-qanun.az/framework/15144> . 10.09.2023

32. <https://gdpr-info.eu/art-4-gdpr/> . 10.02.2023.

33. <http://virtualaz.org/>

34. <http://www.dictionary.com/browse/virtual-environment>

35. <http://www.virtualkarabakh.az/index.php?lang=3>

36. <https://www.eff.org/cyberspace-independence>

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ БИОМЕТРИЧЕСКИХ ДАННЫХ И ПРАВИЛА ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

Айтəкин Ибрагимова*

Резюме

Биометрические данные включают личную информацию об уникальных физических или поведенческих характеристиках человека, которые могут быть использованы для идентификации или аутентификации. Сегодня биометрические данные уже используются практически во многих областях. Даже информационные технологии развились настолько, что сегодня компьютер, планшет, телефон, смарт-часы и т. д. используются ежедневно. Системы сбора, обработки, использования и хранения биометрических данных, в том числе уничтожения, применяются во многих инструментах информационных технологий. Все это делает необходимым четкое правовое регулирование биометрических данных. Биометрические данные все чаще используются в различных сферах для обеспечения информационной безопасности и идентификации личности. Автор анализирует правила, которые могут обеспечить информационную безопасность биометрических данных. В определенных случаях изучается безопасное раскрытие таких данных.

Ключевые слова: биометрические данные, персональные данные, биометрическая идентификация, шифрование, биометрические технологии, информационная безопасность.

* д.ф.п.п., доцент кафедры конституционного права Бакинского государственного университета

INFORMATION SECURITY OF BIOMETRIC DATA AND RULES OF THEIR USE

Aytəkin İbrahimova*

Abstract

Biometric data includes personal information about a person's unique physical or behavioral characteristics that can be used for identification or identification. Biometric data is already used in almost many fields today. Even the information technology has developed so much that today the computer, tablet, phone, smart watch, etc. are used daily. Systems that collect, process, use and store biometric data, including destruction, are applied in much information technology tools. All this makes it necessary to have a clear legal regulation on biometric data. Biometric data is increasingly used in various fields for information security and identity identification purposes. The rules that can ensure information security of biometric data are analyzed by the author. In certain cases, the safe disclosure of such data is studied.

Keywords: biometric data, personal data, biometric identification, encryption, biometric technologies, information security

* Ph.D, Associate Professor of the Constitutional Law Department of Baku State University

TİBB HÜQUQU

BEYNƏLXALQ TİBB HÜQUQUNUN PREDMETİ VƏ METODU

Fatimə Hüseynova*

Xülasə

Məqalədə müəllif tərəfindən müasir dövrdə formalaşmaqda olan beynəlxalq tibb hüququnun predmeti və metodu barədə məsələlər elmi cəhətdən araşdırılır. Qeyd olunur ki, beynəlxalq tibb hüququnun tənzimləmə predmetini tibb fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yaranan ictimai münasibətlər təşkil edir. Beynəlxalq tibb hüququnun tənzimləmə metodu dedikdə, beynəlxalq tibb hüququnun tənzimləmə predmetinə daxil olan tibb münasibətlərinə onun göstərdiyi təsir üsulları (vasitələri) başa düşülür.

Açar sözlər: *insan hüquqları, tibb fəaliyyəti, beynəlxalq tibb hüququ, tibb münasibətləri, tənzimləmə predmeti, nizamasalma metodu.*

Məlum olduğu kimi, hüquq sisteminin hər bir tərkib hissəsinin özünəməxsus nizamasalma predmeti vardır. Bu sözləri, eynilə, beynəlxalq tibb hüququ barədə də söyləmək olar. Belə ki, beynəlxalq tibb hüququ özünəxas nizamasalma predmetinə malikdir. Onun nizamasalma predmeti belə bir suala cavab verir: beynəlxalq tibb hüququ nəyi, hansı növ ictimai münasibətləri tənzimləyir?

Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq tibb hüququ vasitəsi ilə hansı növ ictimai münasibətlər tənzimlənsə, o münasibətlər də məhz onun nizamasalma predmetini təşkil edir. Bu münasibətləri müəyyənləşdirmək üçün, ilk növbədə, nəzərə alınmalı ki, əhalinin sağlamlığının qorunması istiqamətində beynəlxalq tibb fəaliyyəti beynəlxalq tibb hüququnun genezis əlamətidir. Bu baxımdan, “beynəlxalq tibb fəaliyyəti” anlayışı ilə tanış olmaq, onun mahiyyətinə aydınlıq gətirmək lazımdır. “Beynəlxalq tibb hüququ” anlayışında “beynəlxalq” ifadəsinin işlədilməsi onu göstərir ki, beynəlxalq tibb hüququnun əsas “iş” məhz beynəlxalq tibb fəaliyyətinin həyata keçirilməsi nəticəsində yaranan münasibətləri tənzimləməkdən ibarətdir. Məsələ burasındadır ki, beynəlxalq tibb münasibətləri kifayət dərəcədə geniş coğrafi xarakterli anlayış olub, özündə subyekt baxımından, həm beynəlxalq dövlətlərarası tibb münasibətlərini, həm də beynəlxalq qeyri-dövlətlərarası tibb münasibətlərini birləşdirir.

Hüquq ədəbiyyatında göstəriləyi kimi, beynəlxalq münasibətlər dedikdə, adətən, dövlətlərin sərhədlərindən kənara çıxan bütün ictimai münasibətlər başa düşülür. [8, s.5] Həmin münasibətlər müxtəlif sahələrdə (siyasi, iqtisadi, hərbi, mədəni, elmi, təhsil, tibb və digər sferalarda) əmələ gələ bilər. Əgər beynəlxalq münasibətlər tibb fəaliyyəti sahəsində əmələ gələrsə, onlara beynəlxalq tibb münasibətləri deyilir. Məhz bu münasibətlər beynəlxalq tibb hüququ ilə tənzimlənərək onun nizamasalma predmetinə daxildir. [7, s.193] Bu isə, öz növbəsində, bizə belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, beynəlxalq tibb hüququnun

* h.ü.f.d., Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq xüsusi hüquq və Avropa hüququ kafedrasının dosenti

nizamasalma predmetini beynəlxalq tibb fəaliyyəti ilə bağlı yaranan ictimai münasibətlər təşkil edir.

Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, beynəlxalq tibb fəaliyyəti özündə, mahiyyət etibarilə, aşağıdakı əsas istiqamətləri ehtiva edir:

- ümumi səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatlarda (məsələn, BMT, Avropa Şurası və b.), tibb fəaliyyəti ilə bağlı beynəlxalq hərəkət və tədbirlərdə iştirak etmək, habelə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı, Beynəlxalq Hərbi Tibb Komitəsi və digər qurumlarla, o cümlədən onların milli və regional strukturları ilə qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması;

- beynəlxalq tibb münasibətlərində dövlətlərin, milli səhiyyə təşkilatlarının, tibb müəssisələrinin, həkimlərin və digər milli subyektlərin fəaliyyəti;

- beynəlxalq tibb fəaliyyəti sahəsində, həmçinin digər beynəlxalq səhiyyə-tibb tədbirlərinin, müvafiq konfrans, sərgi və simpoziumların təşkili və həyata keçirilməsi;

- tibbi fəaliyyətin konstitusiya və beynəlxalq-hüquqi aspektləri;

- beynəlxalq tibb münasibətləri sferasında əqli mülkiyyət hüququ;

- beynəlxalq tibb fəaliyyətində əmək və sosial münasibətlər;

- tibb fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin hüquqi tənzimlənməsi və sığorta münasibətləri, həmçinin tibb fəaliyyəti sferasında beynəlxalq maddi dəstək və xarici sərmayə yatırımı;

- əczaçılıq fəaliyyəti, bioetika münasibətləri, tibbi xidmətlərin ixracı və tibbi turizm münasibətləri [4, s.42];

- xalq təbabəti sahəsində dövlət nəzarəti, pasiyentlərin və tibbi personalın qanuni mənafələrinin müdafiəsinin hüquqi formaları;

- tibbi fəaliyyət sahəsində məsuliyyət və cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılmasında beynəlxalq əməkdaşlıq və s. məsələlər [15, s.191].

Göstərilən siyahı qəti deyil. Belə ki, o, müasir dövrdə beynəlxalq tibb fəaliyyətinin yeni yaranan digər istiqamətləri ilə də genişləndirilə bilər.

Beynəlxalq tibb fəaliyyətinin sadalanan istiqamətləri ilə bağlı müxtəlif subyektlər arasında yaranan orqanik kompleks ictimai münasibətlər - tibb münasibətləri beynəlxalq tibb hüququnun tənzimləmə predmetini təşkil edir.

Beynəlxalq tibb münasibətləri öz məzmununa görə son dərəcə müxtəlifdir. Belə ki, həmin münasibətlər beynəlxalq tibb əməkdaşlığının digər sahələrində yarana bilər. Bu baxımdan, yəni məzmununa görə beynəlxalq tibb münasibətlərini aşağıdakı növlər üzrə fərqləndirmək mümkündür:

- beynəlxalq tibb elmi sahəsində həyata keçirilən əməkdaşlıq münasibətləri;

- təbii fəlakətlər, texnogen qəzalar və fəvqəladə hallar zamanı insanların xilas edilməsi, əhalinin sağlamlığının qorunması ilə bağlı beynəlxalq münasibətləri;

- ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin (hərbi qulluqçular, əməkçi miqrantlar, əlillər, turistlər və s.) sağlamlığının qorunması ilə bağlı beynəlxalq tibb münasibətləri;

- beynəlxalq tibb maliyyə-kredit, sığorta və investisiya münasibətləri;
- beynəlxalq tibb sferasında əmək, sosial və əqli mülkiyyət münasibətləri;
- əczaçılıq fəaliyyəti, bioetika, tibbi xidmətlərin ixracı, xalq təbabəti, tibbi turizm və digər istiqamətlərdə yaranan beynəlxalq tibb münasibətləri;
- dünyada özəl tibb fəaliyyətinin kommersiyyalaşdırılması münasibətləri;
- tibb fəaliyyəti sferasında beynəlxalq əməkdaşlıq münasibətləri və s. [6, s.156-164].

Göstərilən beynəlxalq tibb münasibətləri qrupu məcmu halında birləşərək beynəlxalq tibb hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edir. Beynəlxalq tibb münasibətlərində öz hüquqi statusuna və xarakterinə görə müxtəlif subyektlər iştirak edirlər ki, subyekt tərkibindən asılı olaraq, həmin münasibətləri iki növ (qrup) halında təsnifləşdirmək mümkündür:

- dövlətlərarası beynəlxalq tibb münasibətləri;
- qeyri-dövlətlərarası beynəlxalq tibb münasibətləri.

Dövlətlərarası beynəlxalq tibb münasibətləri dedikdə, dövlətlər arasında, habelə dövlətlərlə hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar arasında, eləcə də belə təşkilatların öz aralarında beynəlxalq tibb fəaliyyətinə dair əməkdaşlığın ayrı-ayrı sahələrində yaranan hakimiyyət xarakterli münasibətlər başa düşülür; bu münasibətlərin əsas və başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar hakimiyyətlərarası, hakimiyyət xarakterli münasibətlərdir [11, s.46]. Ona görə ki, belə münasibətlər, bir qayda olaraq, hakimiyyət subyekti olan suveren dövlətlər arasında əmələ gəlir. Dövlət - hakimiyyət səlahiyyətinə malik olan siyasi təşkilatdır; o, hakimiyyət funksiyasını yerinə yetirir. Məhz bu səbəbdən dövlətlər arasında yaranan istənilən münasibət hakimiyyət xarakteri daşıyır.

Hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlara gəldikdə, qeyd etməliyik ki, belə təşkilatların üzvləri, əsasən və başlıca olaraq, dövlətlərdən ibarət olur. Üzv olmaqla dövlətlər öz suveren hakimiyyət səlahiyyətlərinin bir qismini həmin təşkilatlara verirlər. [9, s. 63] Buna görə də, hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların öz aralarında, habelə onlarla dövlətlər arasında yaranan hər hansı münasibət, o cümlədən tibb fəaliyyəti sahəsindəki münasibətlər hakimiyyət xarakterinə malik olur.

Digər tərəfdən, hər bir hökumətlərarası beynəlxalq təşkilat dövlətlərin birlik formasıdır [13, s. 29]. Buna görə də, bu kimi təşkilatların iştirak etdikləri münasibətlər (bu təşkilatların öz aralarında, eləcə də həmin təşkilatlarla dövlətlər arasında yaranan münasibətlər), məhiyyətə, dövlətlərarası münasibətlər xarakterinə malikdir.

Dövlətlərarası beynəlxalq tibb münasibətləri də üç növə ayrılır:

- dövlətlərin öz aralarında yaranan beynəlxalq tibb münasibətləri;
- dövlətlərlə hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar arasında yaranan beynəlxalq tibb münasibətləri;
- hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatların öz aralarında yaranan beynəlxalq tibb münasibətləri.

Dövlətlərarası beynəlxalq tibb münasibətləri beynəlxalq tibb hüququ ilə tənzimlənir; onu beynəlxalq publik tibb hüququ da adlandırmaq olar. Buna görə də, onun nizamasalma predmeti yalnız dövlətlərarası beynəlxalq publik tibb münasibətlərindən ibarətdir.

Qeyri-dövlətlərarası beynəlxalq tibb münasibətlərinə gəldikdə isə, qeyd etməliyə ki, bu münasibətlərə beynəlxalq tibb sahəsində xüsusi (mülki) münasibətlər deyilir; həmin münasibətlər qeyri-hakimiyyət xarakteri daşıyır [12, s.78-89] və beynəlxalq xüsusi tibb hüququ ilə tənzimlənir.

Beynəlxalq tibb münasibətləri hüquqi məkan, hüquqi qüvvədəolma meyarı baxımından, iki növə bölünür: universal beynəlxalq tibb münasibətləri (məsələn, ümumdünya miqyasında yaranan beynəlxalq tibb münasibətləri), regional beynəlxalq tibb münasibətləri (məsələn, Avropa İttifaqı, Afrika İttifaqı, Müstəqil Dövlətlər Birliyi və s. regionlar üzrə tibbi fəaliyyət sferasında həyata keçirilən əməkdaşlıqla bağlı yaranan münasibətlər).

Beynəlxalq tibb münasibətlərini həm də konkret tibbi fəaliyyət növləri üzrə həyata keçirilən beynəlxalq tədbirlərə görə təsnifləşdirmək olar: məsələn, həkim-kadr hazırlığı üzrə beynəlxalq tibb münasibətləri, təcrübə mübadiləsi və qabaqcıl müalicə metodlarının öyrənilməsi üzrə beynəlxalq tibb münasibətləri, səhiyyə sektorunda möasir innovasiya və yüksək texnologiyaların tətbiq edilməsi ilə bağlı yaranan beynəlxalq tibb münasibətləri və s.

Beynəlxalq tibb fəaliyyəti sahəsində yaranan xüsusi (mülki) tibb münasibətləri dedikdə ayrı-ayrı ölkələrin fiziki və hüquqi şəxsləri (həkimlər, özəl tibb təşkilatları, ictimai tibb birlikləri, tibbi assosiasiyalar və s.), habelə onlarla xarici dövlət və beynəlxalq tibb təşkilatları, federasiyaları arasında yaranan xüsusi (mülki) münasibətlər başa düşülür; bu münasibətlər beynəlxalq xüsusi tibb hüququ ilə tənzimləndiyindən onun nizamasalma predmetinə daxil olur.

Beləliklə, beynəlxalq tibb hüququna iki aspektdən yanaşmaq lazımdır:

- birinci, beynəlxalq publik tibb hüququ kimi;
- ikinci, beynəlxalq xüsusi tibb hüququ kimi.

Beynəlxalq publik tibb hüququnun nizamasalma predmetini dövlətlər arasında, habelə dövlətlərlə hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatlar arasında yaranan hakimiyyət xarakterli beynəlxalq tibb münasibətləri təşkil edir. O, beynəlxalq tibb fəaliyyəti sahəsində dövlətlərarası qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir. Məsələn, 2019-cu ildən Yer planetində geniş yayılmış “COVID-19” pandemiyasına qarşı Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən həyata keçirilən beynəlxalq tibb tədbirləri ilə əlaqədar dövlətlər arasında yaranan münasibətlər hakimiyyət xarakterli beynəlxalq publik tibb münasibətləridir və buna görə də, həmin münasibətlər beynəlxalq publik tibb hüququnun nizamasalma predmetini təşkil edir [5, s. 65-76].

Beynəlxalq xüsusi tibb hüququnun nizamasalma predmetini isə beynəlxalq tibb fəaliyyəti prosesinin iştirakçıları (pasiyentlər, həkimlər, tibb bacıları, tibb mütəxəssisləri və s. şəxslər) arasında yaranan qeyri-hakimiyyət xarakterli (xüsusi) beynəlxalq tibb münasibətləri təşkil edir. Qeyri-hakimiyyət xarakterli bey-

nəlxalq tibb münasibətləri dedikdə isə xarici elementli (beynəlxalq elementli) tibbi xidmət öhdəlikləri başa düşülür ki, bu öhdəliklərdə fiziki şəxslər, özəl hüquqi şəxslər və ya dövlət iştirak edir. Məhz bu öhdəliklər beynəlxalq xüsusi tibb hüququnun nizaməsalma predmetini təşkil edir.

Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq hüquq doktrinasına görə, istənilən hüquqi qurumun (sahə, yarımsahə, institut və s.) özünün ayrıca, yəni özünəxas hüquqi tənzimətmə metodu (yunanca “methodos” - üsul) olmalıdır. Hüquqi tənzimətmə metodu dedikdə, elə üsul və vasitələr başa düşülür ki, həmin üsul və vasitələrin köməyi ilə hüquq ictimai münasibətlərə təsir göstərir [1, s.141-142]. Beynəlxalq tibb hüququnun əsas anlayışlarından biri onun nizaməsalma metodu hesab edilir. Lakin, buna baxmayaraq, müasir dövrün beynəlxalq hüquq elmində bu məsələ kifayət dərəcədə öyrənilməmiş və demək olar ki, ümumiyyətlə, ətraflı elmi-əsaslandırılmış kontekstdə tədqiq edilməmişdir. Beynəlxalq tibb hüququnun nizaməsalma metodu onun nizaməsalma predmeti ilə sıx surətdə bağlıdır. Onlar arasında qarşılıqlı dialektik əlaqə mövcuddur. Belə ki, beynəlxalq tibb hüququnun nizaməsalma metodu onun nizaməsalma predmeti ilə şərtlənir. Məhz beynəlxalq tibb hüququnun nizaməsalma predmetinə daxil olan beynəlxalq tibb münasibətlərinin konkret məzmunu beynəlxalq tibb hüququnun nizaməsalma metodunu müəyyən edir.

Beynəlxalq tibb hüququnun özünəxas metodunun mahiyyəti onun predmeti ilə şərtlənir, ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir, predmetdən asılı olub, ondan törəyir. Hüququn predmeti obyektiv məzmunla malik olmaqla, prinsip etibarilə, qanunvericinin iradəsindən asılı deyildir. Metod isə predmetdən fərqli olaraq, subyektiv xarakter daşıyır. Belə ki, nizama salınan münasibətlərin xarakteri və təbiəti bu və ya digər metoddan istifadə olunmasına əsas verir. Metod qanunvericinin iradəsindən mühüm dərəcədə asılıdır. Metod predmetlə sıx surətdə bağlı və qarşılıqlı əlaqədə olmaqla, birlikdə beynəlxalq tibb hüququnun hüquqi qurum kimi ayrılması üçün əsas rol oynayır, beynəlxalq tibb hüquq sisteminin strukturunun qurulmasında və formalaşmasında vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq tibb hüququnun nizaməsalma metodu dedikdə, beynəlxalq tibb hüququnun tənzimətmə predmetinə daxil olan beynəlxalq tibb münasibətlərinə onun göstərdiyi təsir üsulları (vasitələri) başa düşülür. Başqa sözlə desək, tibb fəaliyyəti sahəsində şəxslərin üzərinə onların aktiv davranışına dair vəzifələrin qoyulması (pozitiv məcburetmə, sərəncamvermə), sərbəst hərəkət etmələrinə aid hüquqların verilməsi (icazəvermə, səlahiyyətvermə) və hüquqazidd əməllərin törədilməsindən çəkinmək öhdəliyinin qoyulması (qadağanətmə) üzrə ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin hüquqi vasitə və üsullarının məcmusu sözügedən hüquqi qurumun nizaməsalma metodunu təşkil edir.

Tibb hüququnda yuxarıda göstərdiyimiz hüquqi tənzimətmə üsulları müxtəlif proporsiya və nisbətdə həyata keçirilməklə yanaşı, əsas tənzimləyici funksiyaları qadağanədicilə normalar yerinə yetirir. Bu o deməkdir ki, qadağanədicilə normalar tibb fəaliyyəti sahəsində subyektlərin davranışına təsir göstərmək

üsulu kimi əsas və başlıca yer tutsa da, eyni zamanda, digər təsir üsulları kimi müəyyən dərəcədə mühafizəedici rola da malikdir.

Beynəlxalq tibb hüququnun nizaməsalma metodunun növləri barədə məsələyə nəzər salaq. Belə ki, beynəlxalq tibb hüququnun nizaməsalma predmetinə daxil olan dövlətlərarası beynəlxalq tibb münasibətlərinin əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir. Bu münasibətlər tibb fəaliyyəti sferasında dövlətlərarası beynəlxalq əməkdaşlığın ayrı-ayrı istiqamətlərində (xarici səhiyyə-tibb əlaqələri, profilaktik müalicə və qarşılıqlı yardım, iqtisadi, ekologiya, təhlükəsizlik, humanitar, cinayətkarlıqla mübarizə, insan hüquqlarının qorunması və s.) yaranır. Məzmunca müxtəlif olduğuna görə həmin münasibətlərə, təbii ki, hüquqi nizaməsalma metodunun müxtəlif növləri tətbiq edilir. Həm də ona görə ki, dövlətlərarası beynəlxalq sistem iştirakçıları arasındakı qarşılıqlı münasibətlər mürəkkəb xarakterə malikdir. Odur ki, tibb fəaliyyəti sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq münasibətləri tənzimləmək üçün beynəlxalq tibb hüququnun nizaməsalma metodunu müxtəlif əsaslara görə təsnif etmək mümkündür.

Beynəlxalq tibb hüquq normalarında təsbit edilməsindən asılı olaraq, beynəlxalq tibb hüququnun nizaməsalma metodunun üç növü mövcuddur:

- icazə metodu;
- məcburetmə metodu;
- qadağanetmə metodu.

Qeyd edək ki, beynəlxalq hüquqa dair ədəbiyyat səhifələrində tənzimləmə üsuluna (metoduna) görə, müəyyənləşdirdiyi hüquq və vəzifələrin xarakterindən asılı olaraq, beynəlxalq publik hüquq normaları üç növə bölünür [10, s.112]:

- səlahiyyətverici beynəlxalq hüquq normaları;
- məcbureddici beynəlxalq hüquq normaları;
- qadağanedicisi beynəlxalq hüquq normaları [2, s.118-139].

Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar “mülayim hüquq” konsepsiyası inkişaf etmişdir. “Mülayim hüquq”¹ dedikdə, məcburi hüquqi qüvvəsi olmayan və beynəlxalq müqavilə sayılmayan tövsiyə xarakterli beynəlxalq aktlar (beynəlxalq təşkilat və orqanların qətnamələri, birgə bəyanatlar, konfransların qərarları, rəsmi məlumatlar və s. aktlar) başa düşülür. Belə sənədlər beynəlxalq normativ hüquqi aktlar hesab edilmir. Həmin sənədlərdə beynəlxalq hüquq normaları deyil, siyasi-mənəvi normalar ifadə olunur. Buna görə də, onlar məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyillər. Lakin, buna baxmayaraq, “mülayim hüquq” normalarının praktikada böyük mənəvi-siyasi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, həmin normalar məcburi hüquqi qüvvəsi olan beynəlxalq hüquq normaları ilə eyni dərəcədə tibb fəaliyyəti sahəsində dövlətlərarası beynəlxalq münasibət iştirakçılarına siyasi-mənəvi təsir etmək xüsusiyyətinə malikdir. Digər tərəfdən, “mülayim hüquq” normaları əsasında dövlətlərin müvafiq praktikası vasitəsilə beynəlxalq adət hüquq normaları yarana bilər [3, s.76-78; 16, s.292].

“Mülayim hüquq” normalarının, xüsusilə, beynəlxalq səhiyyə-tibb təşkilatlarının (assosiasiya, federasiya, ittifaq, cəmiyyət və s. ictimai birliklərin) fəaliyyəti üçün vacib əhəmiyyəti vardır; beynəlxalq səhiyyə-tibb təşkilat və orqanlarının fəaliyyəti sayəsində isə beynəlxalq tibb münasibətlərinin geniş dairəsi tənzimlənir. “Mülayim hüquq” normaları vasitəsilə həyata keçirilən tənzimləmə metodu tövsiyə xarakterli nizaməsalma üsuludur; o, siyasi-mənəvi nizaməsalma metodu hesab edilir.

Bununla yanaşı, beynəlxalq tibb hüququ özünəməxsus xüsusi tənzimləmə metodlarına malikdir ki, onlar beynəlxalq tibb hüququnda tətbiq edilən və yuxarıda adını çəkdiyimiz ümumi metodları tamamlayır. Bu kontekstdə beynəlxalq tibb hüququnun xüsusi metodları sırasında aşağıdakıları fərqləndirmək mümkündür:

- beynəlxalq səhiyyə-tibb təşkilatlarının, o cümlədən universal, regional və milli tibb assosiasiyalarının, komitə, federasiya, ittifaq və inteqrasiya birliklərinin yaradılması, habelə dövlətlər və milli tibb təşkilatları tərəfindən müvafiq hakimiyyət səlahiyyətlərinin bu orqanlara verilməsi, eləcə də tibb fəaliyyətini idarə etmədə monopolizmədən müdafiə olunma ;

- beynəlxalq tibb xidmətləri sferasında subyektlərin fəaliyyəti nəticəsində qarşılıqlı maraqlara nail olunmasına təsir göstərilməsinin məqsəda uyğunluğu;

- beynəlxalq səhiyyə-tibb hərəkətinin cəmiyyətin birləşməsinə, bütövlükdə əhalinin sağlamlığının qorunmasına, ətraf mühitin mühafizəsinə, bəşəriyyətdə sülhün möhkəmləndirilməsinə və beynəlxalq əməkdaşlığa istiqamətlənməsi;

- tibbi xidmətlərin spesifik cəhətlərinin - siyasi, iqtisadi, sosial, kommersiya və s. eləcə də sağlamlıq, elmi-təhsil, informasiya, təşviqat, ictimailəşmə, rekreasiya və reabilitasiya funksiyalarının nəzərə alınması;

- tibbi fəaliyyət sferasında insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, habelə beynəlxalq tibb sahəsində, tibbi biznesdə və tibb sənayesində rəqabətin həvəsləndirilməsi;

- düzgün tibbi xidmət göstərilməsi qaydalarının təmin edilməsi, dərman preparatlarının yersiz tətbiqinə qarşı mübarizə aparılması, tibb mübahisələrinin inzibati, mülki, mediasiya və məhkəmə mexanizmləri vasitəsilə tənzimlənməsi sisteminin dəstəklənməsi, habelə beynəlxalq tibbi etikanın ciddi gözlənilməsi və s. xüsusi metodlar.

Bir məqamı da, xüsusilə, qeyd etməliyik ki, tibbi fəaliyyət sferasında düzgün seçilmiş metod (və ya metodlar) daha effektiv nəticələrə nail olunmasına imkan yaradır. Beynəlxalq tibb hüququ isə bütövlükdə, ölkələrdə beynəlxalq səhiyyə-tibb fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin effektiv təmin olunma metodu kimi çıxış edir.

İstinadlar:

1. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsasları. Dərslik. Bakı, 2018.

2. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq xüsusi (mülki) hüquq

kursu. Dərslik. II nəşr. Bakı, “Hüquq Yayın Evi” nəşriyyatı, 2021.

3. Beynəlxalq (publik) hüquq kursu. Dərslik / E.Ə.Əliyevin ümumi redaktəsi ilə. I cild. Ümumi hissə. Bakı, 2018.

4. Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynəlxalq turizm hüququ. Dərslik. – Bakı: NAT MMC, 2011.

5. Əliyeva A., Hüseynova F., Əliyev E. Azərbaycanda “COVID-19” pandemiyası: tibbi və hüquqi aspektlər // Hüquqi müstəvi elmi-nəzəri, təcrübi jurnal. Bakı, 2020, № 4, s.65-76.

6. Hüseynova F.E. Sağlamlığın qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi və milli qanunvericilik. – Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, 2016.

7. Mustafazadə A.İ., Aslanov Z.N. Tibb hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm, 2017.

8. Богуславский М.М. Международное экономическое право. М., 1986, с.5

9. Вельяминов Г.М. Международное экономическое право и процесс. Учебник. М., 2004.

10. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник. М., 1997

11. Мюллерсон Р.А. Коллизионные и отсылочные нормы в регулировании международных отношений // Вестник МГУ. Серия 11. Право, 1983, № 5, с.46.

12. Мюллерсон Р.А. О соотношении международного публичного, международного частного и национального права // Советское государство и право, 1982, № 2, с.78-89.

13. Международное право. Учебник / Отв. ред. Г.В.Игнатенко, О.И.Тиунов. М., 2009.

14. Международное право. Учебник / Под общ. ред. А.Я.Капустина. М., 2008.

15. Публичное медицинское право: учебное пособие / Е.Б. Лупарев, Е.В. Епифанова. – Краснодар: Кубанский государственный университет, 2021.

16. Shelton D. Normative Hierarchy in International Law // American Journal of International Law. Vol.100, 2006, № 2, p.292

ПРЕДМЕТ И МЕТОД МЕЖДУНАРОДНОГО МЕДИЦИНСКОГО ПРАВА

Фатима Гусейнова*

Резюме

В статье автор научно исследует предмет и метод международного медицинского права, который формируется в современную эпоху. Отмечается, что предметом регулирования международного медицинского права являются общественные отношения, возникающие в связи с осуществлением медицинской деятельности. Под методом регулирования международного медицинского права понимаются способы (средства) его воздействия на медицинские отношения, входящие в предмет регулирования международного медицинского права.

Ключевые слова: *права человека, медицинская деятельность, международное медицинское право, субъект тязимеття, способ регулирования, медицинские отношения.*

* д.ф.п.п., доцент кафедры международного частного права и европейского права Бакинского государственного университета

**SUBJECT AND METHOD
OF INTERNATIONAL MEDICAL LAW**

Fatima Huseynova**

Abstract

In the article, the author scientifically examines the subject and method of international medical law, which is being formed in the modern era. It is noted that the subject of regulation of international medical law is social relations arising in connection with the implementation of medical activities. The method of regulation of international medical law means the methods (means) of its influence on the medical relations included in the regulation subject of international medical law.

Keywords: *human rights, medical activity, international medical law, тынзиметмя subject, regulation method, medical relations.*

** Ph.D, Associate professor of the Department of International private law and European law, Baku State University

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

XƏZƏR DƏNİZİNİN “HÜQUQİ” STATUSU VƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMLƏRİ

Əfsər Sadıqov*

Xülasə

Təqdim edilən məqalədə Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında 2018-ci il 12 avqust tarixli Konvensiyasının normaları Azərbaycan Respublikasının siyasi, iqtisadi, hərbi prioritetləri kontekstində təhlil edilir. Konvensiya su məkanı üzrə sahilyanı dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrinin tənzimlənməsinə yönəlsə də, əslində daha geniş geopolitik əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Xüsusən də onun Şərqi-Qərbi dahlizi üzərində yerləşməsi həm sahilyanı, həm də regionda maraqları olan dövlətlər arasında rəqabəti artırmaqdadır. Konvensiyanın imzalanmasından iki il sonra, 2020-ci ilin sentyabrında Xəzər neft və qazının Qərbi nəql edildiyi Azərbaycan Respublikasının Tovuz bölgəsinin Rusiya dəstəklili Ermənistan tərəfindən hücumu məruz qalması onu göstərir ki, beynəlxalq nəqliyyat dahlizinin iqtisadi dəyəri daha da artacaq. Rusiya bölgədə daha aktiv müdaxilə siyasəti yürütmək istəyəcəkdir. Son 200 illik tarix də sübut edir ki, Azərbaycan Respublikasının strateji maraqlarının, siyasi müstəqilliyinin təminatı Rusiya ilə birlikdə deyil, Rusiyaya rəğmən Qərbi istiqamətlidir. Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya da iki qrup sahilyanı dövlətlərin-Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan, Türkmənistan və buna qarşı Rusiya-İran siyasi maraqlarının fonunda formalaşdırılmışdır. Hərbi təhlükəsizlik bilavasitə Rusiya, transxəzər layihələrinin realizəsi isə “ekomonitorinq mexanizmi” ilə Rusiya-İran maraqlarına tabe etdirilmişdir. Yeni yaranan sahilyanı dövlətlərin iqtisadi-resurs suverenliyinin tranzit aqibəti Xəzərin “ənənəvi sahiblərinin” marağında saxlanmışdır. Məqalədə Azərbaycan Respublikasının Xəzər-dəki milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün beynəlxalq hüquq üzrə təkliflər verilir.

Açar sözlər: Xəzər dənizi, sektor bölgüsü, hərbi təhlükəsizlik, TANAP, TAP, konstitusion prosedur.

Giriş

1. Xəzər dənizinin coğrafi xüsusiyyətləri və karbohidrogen ehtiyatları

Hüquqi statusunun və Azərbaycan Respublikasının (AR) milli təhlükəsizliyi üçün əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi baxımından ilk olaraq Xəzər dənizinin coğrafi xüsusiyyətlərini və karbohidrogen ehtiyatlarını qeyd etmək lazımdır. Xəzər dənizi şimaldan cənuba, təxminən 1200 km, qərbdən şərqə 200-dən 435 km-ə qədər enində, ən dərin nöqtəsi 1025 metr olan qapalı su hövzəsidir. Xəzər dənizinə Volqa, Kür, Araz, Ural, Terek və s. kimi cox (100-dən artıq) sayda çay suları axır. Zəngin təbii resurslara malik olan Xəzər dənizi Avrasiya materikinə fərqli hissələrinin sərhədində yerləşir. Xəzər dənizi Dünya okeanından 28 metr aşağı səviyyədədir. Dünya okeanı ilə birbaşa əlaqəsi olmadığı üçün coğrafi anlamda göldür. Lakin kifayət qədər böyük əraziyə (təxminən 390000 km²) malik olduğundan və suyunun duzlu olması səbəbindən şərti olaraq dəniz adlandırılır.

* h.e.d., Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının professoru

Xəzər dənizinin çox zəngin flora və faunası mövcuddur. Xəzərdə 120-dən artıq balıq növü, o cümlədən Dünya nərə balığının əsas hissəsi burada məskunlaşıb. Nərə genofondundan - nərə, qaya balığı, çökə balığı, xəzər qızılbalığı, ağ qızılbalıq və d. ovunun 90%-i [3; 4, s.40-50] burada təmin edilir. Həmin balıq növlərinin ərzaq dəyəri olduqca yüksəkdir. Məsələn, nərə balığının dünya bazarında 1 kq qara kürüsü orta hesabla 1200, nərə albinosun qırmızı kürüsü isə 44000 ABD dollarına satılır [11, s.51-62]. Hazırda neftin 1 barelinin ortalama qiyməti ilə müqayisədə çox ciddi fərq yaratmaqdadır.

Xəzər hövzəsinin strateji əhəmiyyətini artıran xüsusiyyətlərdən biri də onun çox zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olmasıdır. Ehtiyatlarına görə Xəzər İran körfəzi ilə müqayisə edilməkdədir [19, s.15-18]. Xəzər hövzəsində 80-100 mlrd. ton neft, 25 trln. m³ təbii qazın olduğu proqnoz edilir. 2019-cu ilə qədər Xəzər hövzəsində illik hasilat təxmini göstəricilərə görə 4 mln. barel təşkil edib. Xəzər dənizinin resursları bütövlükdə Xəzər hövzəsini istehlakçı dövlətlərin də maraq dairəsində saxlamaqdadır. Xəzəryanı dövlətlərdən ən zəngin neft-qaz resursları Rusiya Federasiyasına və İrana məxsus olsa da onların ehtiyatları əsasən Xəzərdən kənar regionlarda yerləşir. Bilavasitə Xəzər hövzəsindəki neft-qaz ehtiyatlarına görə öncə Qazaxıstan və onun ardınca Türkmənistan gəlir. Azərbaycan Respublikası da ciddi karbohidrogen ehtiyatları ilə bərabər, həm də "Tarixi İpək Yolu"nun ən əhəmiyyətli tranzit ölkəsidir. Azərbaycan Respublikasının tranzit statusu, Qərb üçün Rusiyaya nisbətdə alternativliyi təsis etməsi siyasət korifeyləri tərəfindən də xüsusi olaraq qiymətləndirilir [13, s.54-55; 17, s.748; 14, s.135].

Xəzər dənizi özünün təbii resursları ilə bərabər, həm də Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi keyfiyyətində çıxış etməkdədir. Xəzər dənizi eyni zamanda turizm, sağlamlıq, istirahət mərkəzləri ilə də markalaşma yolu tutub. Bütün bu ifadə edilən məsələlərin məzmununda Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi hər bir sahilyanı dövlət üçün strateji, milli təhlükəsizlik problemi olaraq gündəmdə olmuşdur. Xəzər dənizinin müasir hüquqi statusunun mahiyyətini anlamaq üçün onun bərqərar edilməsinin tarixi mərhələlərinə də müraciət etmək zərurəti yaranır.

2. Rusiya-Persiya müqavilələri və Rusiyanın hərbi təhlükəsizlik konsepsiyası

Xəzər dənizi üzrə hüquqi problem ilk dəfə Rusiya-Persiya müqaviləsi ilə meydana gəlib. 1723-cü ildə Sank-Peterburqda imzalanan müqavilədə Xəzər dənizi üzrə hüquqi məsələlərin həllinə çalışılmışdır. Bu müqavilə ilə Persiya ərazilərinin bir hissəsini itirmiş və Xəzər dənizində Rusiya dövlətinin hərbi gəmiçilik hüququnu qəbul etmişdir. [31, s.3-17] Rusiyanın cənub istiamətində artan nüfuzu nəticəsində Sank-Peterburq müqaviləsi 1729-cu ildə Rəşt müqaviləsi ilə əvəzlənir. Ticarət əməkdaşlığını da ehtiva edən Rəşt müqaviləsi həm müharibə, həm də dinc vaxtlarda Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın hərbi gəmilərinə üzmək hüququ verirdi. Persiya isə ticarət gəmiləri saxlaya bilərdi. Təxminən 100 il sonra Rusiya mövcud hüquqlarını daha da genişləndirir. Belə ki, öncə 1813-cü il

Gülüstan (bundan sonra - Gülüstan müqaviləsi), daha sonra 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi (bundan sonra - Türkmənşay müqaviləsi) ilə Azərbaycanın ərazisi ikiye bölünür. Qacarların hakimiyyətində olan Persiya Şimali Azərbaycanı Rusiyaya verməli olur. Gülüstan müqaviləsinə (m.v) görə, Xəzər dənizində yalnız Rusiya hərbi bayrağa sahib ola bilərdi. Türkmənçay müqaviləsi isə Xəzərin hüquqi statusunda su hövzəsinin aidiyyətini, gəmiçilik məsələlərini tənzimləyir. Bu müqavilə də Rəşt müqaviləsində olduğu kimi Xəzərdə Rusiyanın hərbi üstünlüyünü təsdiqləyir (m.8). Bu müqavilələrə əsasən, Persiya Xəzərdə yalnız ticarət gəmiləri saxlaya bilərdi. [26, s.39]

1917-ci ildə Rusiyada bolşevik çevrilişi Sovet Rusiyasının yaradılması ilə nəticələnsə də Xəzərin hüquqi rejimindəki mövcud hərbi doktrinası saxlanılmış olur. 1921-ci ildə Sovet Rusiyası ilə Persiya arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında Müqavilə imzalanır. Müqavilədə tərəflər Xəzər üçün “ümumi istifadə” anlayışını qəbul edirlər. Persiya tərəfi (m.11) azad gəmiçilik hüququnu, Xəzərdəki Aşuradağ adasını (m.3) və Ənzəli limanını (m.10) geri qaytarır. Lakin Sovet Rusiyası üçün də daha vacib məsələ, digər dövlətlərin Xəzərə buraxılmaması idi. Bu baxımdan 1921-ci il Müqaviləsi də əvvəlki hərbi rejimi saxlamış oldu. Müqavilənin 6-cı maddəsi Persiya üçün alçaldıcı şərtləri ehtiva edirdi. Persiyanın ərazisi digər dövlətlər tərəfindən Rusiyaya qarşı hərbi müdaxiləyə əsas verərdisə, o halda Rusiya Persiya ərazisinə hərbi müdaxilə edəcəkdə. Məhz bu müqavilə əsasında II Dünya müharibəsi zamanı Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ) Almaniyaya qarşı Persiyaya hərbi qüvvələrini yeritmişdi.

Məckunlaşma, ticarət və gəmiçilik haqqında 1931 və 1935-ci il müqavilələri də Xəzəri sahil olmayan dövlətlər üçün qapalı edirdi. 1935-ci il müqaviləsi ilə Rusiya Federasiyası SSRİ, Persiya isə İran dövləti kimi adlandırılır. 1940-cı ildə Xəzərdə gəmiçilik və ticarət haqqında Müqavilə imzalanır. Hər iki dövlət üçün ortaq məsələyə bir daha sadıqlıq nümayiş etdirilir. Müqavilədə qeyd edilirdi ki, yalnız SSRİ və İran gəmilərinin Xəzərdə üzmək hüququ vardır. Mövcud hüquqi rejim SSRİ-nin süqutuna kimi davam edir. Yeni dövlətlərin yaranması (rebus sic stantibus) ilə Xəzər dənizi üçün də yeni hüquqi status zərurəti meydana çıxmış oldu.

3. Konvensiyanın Azərbaycan Respublikasının suverenliyi ilə ziddiyyətləri

Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya (bundan sonra – Konvensiya) avqustun 12-də 2018-ci ildə Qazaxıstanın Aktau şəhərində 5 sahil yarı dövlət-Azərbaycan Respublikası, Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Türkmənistan və İran İslam Respublikası tərəfindən imzalanmışdır. [33] Konvensiya müddətsizdir və əvvəlki 1921-ci il Rusiya-Persiya və 1940-cı il Sovet-İran müqavilələrini ləğv edir. İran istisna olmaqla digər dövlətlər ratifikasiya proseduru tamamlamışlar. İran İslam Respublikası zəruri ratifikasiya proseduru tamamlamadığı üçün formal olaraq Konvensiya da hüquqi qüvvəyə minmiş sayılır.

Bu Konvensiya sadəcə kodifikasiya aktı olmayıb, həm də bütün sahıyanı dövlətlərin razılığı tələb edən regional qaydanı təsbit etməlidir. Konvensiya çərçivə xarakterlidir və diplomatik danışıqlar mərhələsində qəbul edilmiş xüsusi sazişlərlə birlikdə fəaliyyət göstərir. Preambula və 24 maddədən ibarət olsa da, Konvensiyanın strategiyasını Rusiya Federasiyasının (RF) hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyini müdafiə etmək təşkil edir. Əsas tənzimləmə predmeti Xəzər dənizində Rusiya Federasiyasının hərbi və iqtisadi təhlükəsizlik doktrinasını qorumaqlı olan suların, onların üzərindəki hava məkanının, dənizin dibinin və təkinin bölgüsü ilə bağlıdır.

Əvvəlki sazişlərdən fərqli olaraq Konvensiyada ərazi suları müəyyən edilib. Yalnız bundan sonrakı akvatoriya sərbəst gəmiçilik üçün nəzərdə tutulur. Konvensiya layihəsinin müzakirəsi zamanı əsas mübahisəli məsələ su qatının “orta xətt” prinsipini ehtiva edən “sektorial” və ya “ərazi suları” üzrə bölgüsü ilə əlaqədar olmuşdur. Konvensiyanın 5-ci maddəsində Xəzər dənizinin akvatoriyası daxili, ərazi suları, balıqçılıq zonaları və ümumi su məkanından ibarət olduğu qeyd edilir. Yenə həmin maddəyə görə Xəzəryanı dövlətlərin suverenliyi çıxış xəttindən sahilə doğru yerləşən daxili sular, normal və birbaşa çıxış xəttindən ibarət olan, çıxış xəttindən 15 dəniz mili enində sahıyanı dövlətin ərazi sularına şamil edilir. Çıxış xəttinin müəyyən edilməsi metodikası Dəniz hüququ üzrə 1982-ci il BM Konvensiyasına (m.7) əsaslanır. Konvensiyada deyilir ki, tərəflərin suverenliyi onun quru ərazisindən və daxili sularından kənara - ərazi suları adlanan məkana, həmcinin onun dəniz dibinə, yer təkinə və üzərindəki hava məkanına şamil edilir (m.6). Bütün sahıyanı dövlətlər ərazi sularının eninin 15 dəniz mili olması üzrə razılığa gəliblər (m.7). [33]

Ərazi sularından sonrakı akvatoriya neytral sulara aid edilib. Belə bir bölgü Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bəyan etdiyi dövrdən apardığı və 1995-ci ildə Konstitusiyasının 11.II maddəsində (Azərbaycan Respublikasının daxili suları, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi (kursiv müəllifindir), Azərbaycan Respublikasının üzərindəki hava məkanı Azərbaycan Respublikası ərazisinin tərkib hissəsidir) [1] təsbit etdiyi sektorial (bölgü) konsepsiyasına ziddiyyət təşkil edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 11.II maddəsində təsbit edilən bölmə və ya “sektor” anlayışı Xəzər dənizinin “orta xətt” və ya “modifikasiya edilmiş orta xətt” prinsipi üzrə sektorial bölgüsünü ehtiva edən mövcud beynəlxalq müqavilə praktikasına (məsələn, Rusiya Federasiyası və Qazaxıstan Respublikası arasında yer təkindən istifadədə suveren hüquqların həyata keçirilməsi üçün Xəzər dənizinin şimal hissəsinin dibinin sərhədləndirilməsi haqqında 6 iyul 1998-ci il Sazişi; Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında Xəzər dənizinin dibinin Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında sərhədləndirilməsi haqqında 29 noyabr 2001-ci ildə Sazişi və s.) əsaslanır. Hətta Konvensiyanın özündə də sektor bölgüsü üzrə praktika yer alıb. Konvensiyanın 8.1-ci maddəsində Xəzər dənizinin dibinin və təkinin sektorlara bölünməsinə (kurs-müəll.) istinad edilir.

Bu hal, yəni Konstitusiyasının 11.II maddəsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsinə (Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir) [1] görə, Konvensiyanın hüquqi əhəmiyyətini də şübhə altına qoymuşdur. Bu maddəyə görə Konstitusiya norması (m.11.II) Konvensiyaya nisbətdə prioritetə malikdir. Yəni, Xəzər dənizinin “orta xətt”inə və ya “modifikasiya edilmiş orta xətt”inə kimi sular Azərbaycan Respublikasının ərazisi sayılır və bütün hüquq mühafizə orqanları da buna görə davranmalıdırlar. Konstitusiya norması (m.11.II) Konvensiyadan üstün olduğu üçün hüquqi baxımdan Azərbaycan Respublikası Konvensiya üzrə öhdəlik də daşıymamaqdadır. Əgər Konstitusiya normasının (m.11.II) dəyişdirilməsinə çalışılsa bu da, ümumxalq referendumunun keçirilməsini tələb edir. Xalqın Konstitusiya normasının Rusiyanın hərbi marağının təcəllisi olan Konvensiyaya uyğunlaşdırılması istiqamətində səsvərməsi də mümkün görünməməkdədir. Belə ki, bu eyni zamanda AR-in ümumi qaydasına (ordre public) da ziddir.

Rusiya Federasiyasının hərbi doktrinasına əsaslanmış neytral sular və onların üzərindəki hava məkanı Konvensiyanın qəbulundan çox az müddət keçməsinə baxmayaraq Rusiya və İran tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı istifadə edilmişdir. Rusiya-İran cütlüyü Xəzər dənizinin akvatoriyasında müəyyən edilmiş neytral sulardan keçməklə Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü zamanı Ermənistana qanunsuz silah daşınmasını təmin etmişlər. Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin işğalı faktı BM TŞ-nin (822 [35], 853 [36], 874 [37], 884 [38]) və Baş Məclisin 2008-ci il 62/243 [34] sayılı Qətnamələri ilə təsdiqlənməsinə baxmayaraq bu dövlətlər beynəlxalq hüququ (BM Nizamnaməsi m.1.1; 2.3; 2.4; 2.5) [24]; BM-nin 12 dekabr 2001-ci il 56/589 sayılı Qətnaməsi ilə təsdiqlənmiş - Dövlətlərin beynəlxalq hüquqa zidd davranışına görə məsuliyyəti (m.16) Əlavəsini) [29, s.157] pozaraq təcavüzkarın yanında yer almışlar. Belə ki, 27 sentyabr 2020-ci ildə başlayan Azərbaycan və Ermənistan arasındakı silahlı münaqişə zamanı Rusiyanın Rostov şəhərindən qalxan təyyarələr Xəzərdəki neytral sulardan keçərək İranın Norduz sərhəd məntəqəsindən Ermənistana silah daşmışlar.[7]

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bəyan etdiyi 1991-ci ildən başlayaraq uzun illər ərzində beynəlxalq hüquq doktrində [30, s.46; 28, s.14-23; 32, s.218-223], xarici siyasət kursunda davamlı olaraq “neytral” suların tanınmadığı göl əsaslı sektorial (bölmə) konsepsiyasını müdafiə etmişdir. Sovetlər dövründə də məlum 1921 və 1940-cı illər anlaşmalarına əsaslanaraq Xəzərin göl rejimi üzrə elmi tədqiqatlar aparılmış [18], Sovet hökuməti də həmin tədqiqatları qəbul etmişdir. Lakin sovetlərin süqutundan sonra yeni yaranmış vəziyyətdə Rusiya hüquqi kontinuiteti də nəzərə almadan göl konsepsiyasından imtina etmişdir. Rusiyanın basqıları nəticəsində Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət kursu da əvvəlki mövqeyini saxlaya bilməmişdir.

Konvensiyanın digər müddəalarında da Azərbaycan Respublikasının milli maraqları ilə ziddiyyət təşkil edən məqamlar mövcuddur. Rusiyanın “tarixi” strateji maraqlarını təmin edən Konvensiyanın 3.1 maddəsində BM Nizamnaməsindəki beynəlxalq hüquq prinsiplərindən bəhs edilir. Əlbəttə bu hal formal beynəlxalq hüquq baxımından müsbət qarşılanmalıdır. Xüsusən də, Konvensiyanın 3.4-cü (Xəzər dənizində Tərəflərin sabit silahlanma balansının təmin edilməsi, hərbi quruculuğun bütün tərəflərin maraqlarının nəzərə alınması ilə əgəlabatan yetərlik hədlərində həyata keçirilməsi, bir-birinin təhlükəsizliyinə xələl yetirilməməsi); 3.5-ci (hərbi fəaliyyət sahəsində razılaşıdırılmış etimad tədbirlərinə regional təhlükəsizlik və sabitliyin möhkəmləndirilməsi üzrə ümumi səylərə, o cümlədən bütün Tərəflər arasında bağlanmış beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq öngörənlik və şəffaflik ruhunda riayət edilməsi); 3.6-cı (Xəzər dənizində Tərəflərə məxsus olmayan silahlı qüvvələrin mövcud olmaması) və 3.7-ci (Tərəflərdən hər hansının əleyhinə təcavüz və digər hərbi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün hər hansı bir Tərəfin öz ərazisini digər dövlətlərə verməməsi) maddəsi regional təhlükəsizlik və sülhün təminatı üçün normal qəbul edilə bilər. Beynəlxalq hüquq baxımından da təqdir edilməlidir. Lakin bu vəziyyət məsələnin faktiki tərəfi kimi güclünün - Rusiyanın mövqeyinin *de jure* qəbuludur. Faktiki olaraq bərabər olmayanların formal bərabərləşdirilməsi necə mümkün ola bilər?

Rusiyanın da iştirakçısı olduğu Konvensiya ilə Xəzər dənizində “...sabit silahlanma balansının, hərbi quruculuğun bütün tərəflərin maraqlarının nəzərə alınması ilə...(m.3.4)” təmin ediləcəyi heç bir halda inandırıcı olmamışdır. Bu hal Rusiyanın 2007-ci ildə Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında Konvensiyadan çıxması və d. faktlarla da təsdiqlənmişdir. Rusiyanın iştirakı ilə sabit silahlanma balansının, hərbi quruculuğun bütün tərəflərin maraqlarının nəzərə alınması ilə təmini ciddi suallar yaratmaqdadır. Xüsusi ilə də, Ermənistanı müttəmədi olaraq silahlandırması ümumi qaydaya çevrilib. Yalnız 2010-2018-ci illərdə Rusiya Ermənistana 50 min ton silah verib. Ermənistan Rusiyanın silah deposuna çevrilib. [8]

Azərbaycan Respublikası təcavüzü dəf edərkən sıradan çıxarılan Ermənistan hərbi sursatının miqdarı da onu göstərdi ki, Rusiyanın ardınca Ermənistan da Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında Konvensiya öhdəliklərini yerinə yetirməməkdədir. Bu hal onu sübut edir ki, Konvensiyanın 3-cü maddəsi yalnız Rusiyanın “milli maraqlarının” qorunmasını təmin etməkdədir. Daha doğrusu yeni yaranan sahiyanı dövlətləri Rusiyaya qarşı tərksilah etmək məqsədi daşıyır.

Xəzəri yalnız enerji resursları baxımından dəyətləndirmək doğru olmaz. Onun dünya bazarı üçün əhəmiyyəti resursların nəqliyyat yolları ilə də ölçülməkdədir. Yeni yaranan sahiyanı dövlətlərin Xəzərdəki təbii resurslarının dünya bazarına Rusiyadan yan keçərək ixrac edilməsi onların mütləq milli (alternativ) təhlükəsizlik qarantıdır. Xüsusən də, bölgədə Azərbaycan Respublikasının tranzit statusunun strateji əhəmiyyətinin davamlı olaraq artması Rusiya üçün arzu olunan hal deyil. 12 iyul 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının ərazisinin

20%-ni işğal edən Ermənistan tərəfindən həmin nəqliyyat dəhlizinin keçdiyi Tovuz rayonuna hücum etməsi bir daha dediklərimizi təsdiqləməkdədir. Rusiyanın qonşu dövlətlərə qarşı təcavüzkar mövqeyi Qərbin enerji təhlükəsizliyinə də böyük təhlükədir. Rusiyanın dəstəyi ilə 30 ilə yaxın müddətdə Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasının 20% ərazilərinin işğalda saxlanması [10], o cümlədən “azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılmasının maneələndirilməsi” [40, s.33] cəhdləri də Rusiyanın Qərbdəki enerji təchizatındakı monopolist iqtisadi maraqlarının təminatına yönəlib. Rusiyanın Ermənistan ərazisindəki hərbi bazasının nəqliyyat dəhlizinin keçdiyi ərazinin əks tərəfində (15 km məsafədə) yerləşdirilməsi də nəqliyyat dəhlizinə nəzarət etmək istəyi ilə bağlıdır.

Rusiyanın prioritetlərinin müdafiəsi Konvensiyanın 3-cü maddəsinin digər hissələrində də təsbit edilib. Konvensiyanın 3-cü maddəsinin 6-cı hissəsində ifadə edilən “Xəzər dənizində Tərəflərə məxsus olmayan silahlı qüvvələrin mövcud olmaması...” norması Rusiyanın digər sahilyanı dövlətlər, o cümlədən Azərbaycan üzərində hərbi üstünlüyünü saxlamağa xidmət edir. Konvensiyanın 20-ci maddəsi “bu Konvensiya Tərəflərin onların iştirakçısı olduqları digər beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn hüquq və öhdəliklərinə toxunmadığını” ifadə edir. Lakin Tərəflərin hərbi təhlükəsizlik sahəsində digər beynəlxalq müqavilələri ilə Konvensiya arasında mümkün ziddiyyətləri də həll edilməməkdədir. Burada xüsusi olaraq Konvensiyanın 16-cı maddəsinə qeyd etmək lazımdır. Həmin maddədə deyilir ki, Xəzər dənizində Tərəflərin bu Konvensiyaya tərəf olmayan dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxsləri ilə, habelə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı bu Konvensiyanın müddəalarına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Doğru olaraq Azərbaycan Respublikası XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq siyasi-hərbi təhlükəsizlik sahəsində Türkiyə Respublikası və d. Qərb dövlətləri ilə beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı [6, s.34-46] və s. əməkdaşlıqdadır. Lakin Konvensiyanın 16-cı maddəsinin məhdudiyəti “...beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı...”, o cümlədən Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı ilə əməkdaşlığı da ehtiva etməklə milli təhlükəsizliyimizə ciddi problem yaratmaqdadır. Rusiyanın hərbi-siyasi təhdidini qarşılamaq üçün yeni yaranmış sahilyanı dövlətlər beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun “çəkirdəmə və tarazlaşdırma” prinsipini tətbiq etmək məcburiyyətindədirlər. Lakin, Konvensiyanın 3-cü və 16-cı maddələri Azərbaycan Respublikasına “çəkirdəmə və tarazlaşdırma” prinsipinin tətbiqinə imkan verməməklə Xəzərdəki hərbi-siyasi və iqtisadi təhlükəsizliyimizi ciddi təhdid altında qoymaqdadır.

Konvensiyanın 3-cü maddəsi ilə bağlı əsas qeyri-müəyyənliklərdən biri də monitoring mexanizminin olmamasıdır. Konvensiya çərçivə xarakterli olduğundan 3-cü maddənin monitoring mexanizminin təsis edilməsi üçün yeni normayaradıcılığı təmin edilə bilərdi. Başqa bir variantda Konvensiyanın 3-cü maddəsi sahilyanı dövlətlərin Xəzər dənizində təhlükəsizlik sferasında əməkdaşlıq haqqında 18 noyabr 2010-cu il müqaviləsi ilə birlikdə təmin edilə bilərdi. Lakin həmin müqavilə də hərbi təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı nəzərdə tutmur [12,

s.138-139]. Bir növ bilərəkdən hərbi təhlükəsizlik üzrə monitoring sferasında əməkdaşlıq beynəlxalq hüquqi müstəviyə gətirilmir.

Konvensiyada çərçivə xarakterli məsələlərdən biri Xəzər dənizinin dibinin və təkinin bölgüsü ilə bağlıdır. Yer təki və dəniz dibinin bölgüsü Konvensiyanın 8-ci maddəsində ifadə edilib. Maddənin 1-ci hissəsində deyilir ki, Xəzər dənizinin dibinin və təkinin sektorlara bölünməsi, beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsip və normaları nəzərə alınaraq, yanaki və qarşı-qarşıda yerləşən dövlətlər arasında razılaşmalar yolu ilə, onların dibin təkindən istifadə, dibin və təkin resurslarının mənimsənilməsi ilə bağlı digər qanunauyğun təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyət üzərində olan suveren hüquqlarının həyata keçirilməsi məqsədilə yerinə yetirilir.

Konvensiyanın 8.1-ci maddəsi yeni yaranmış sahiyanı dövlətlər üçün ən uğurlu normalardan sayıla bilər. Xüsusən də, Xəzər dənizinin dibinin və təkinin sektorlara bölünməsi yeni yaranmış sahiyanı dövlətlərin “qitə şelflərində” suveren resurs hüquqlarının realizəsi baxımından məqbul sayılmalıdır. Lakin bu bölgünün də tam olmaması ilə bağlı əsasən rus müəllifləri tərəfindən fikirlər söylənməkdədir. Konvensiyada “modifikasiya edilmiş orta xətt” prinsipi birbaşa təsbit edilmədiyi üçün bəzi müəlliflər bildirir ki, Xəzər dənizinin dibinin bölgüsü qeyri-müəyyənliyə malikdir. [16, s.22] Bu sahədə təkin və dibin delimitasiyası üzrə sahiyanı dövlətlər arasında ikitərəfli sazişlər qəbul edilmişdir. Xəzərin dibinin bölgüsü ilə bağlı qəbul edilmiş ikitərəfli sazişlərin hüquqi qüvvədən düşməsinə “əsaslandırmaq cəhdləri”nə [12, s.132] rast gəlinmə də onların elmi əsası yoxdur. Belə mövqelər yeni yaranmış sahiyanı dövlətlərin “qitə şelfində” suveren hüquqlarının tanınmaması istəyi ilə əlaqədardır. Bu sazişlərin hüquqi qüvvəsinin itirilməsi ilə bağlı nə Konvensiyada, nə də hər hansı bir başqa sənəddə müddəa yoxdur. Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 30-cu maddəsinin 4-cü (b) hissəsində subyektlərin iştirak səviyyəsindən asılı olaraq müqavilələrin tətbiq edilmə qaydası göstərilib [39, s.31]. Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyası da hazırlanarkən qeyd edilib ki, eyni predmet üzrə yeni müqavilə bağlanarkən əvvəlki müqavilə qüvvədən düşürülmürsə, həmin müqavilə sonrakı müqaviləyə münasibətdə daha əlverişli rejimi ilə tətbiq ediləcəkdir.[15, s.77] Nəzərə almaq vacibdir ki, dibin və təkin bölgüsü üzrə öncədən bağlanmış ikitərəfli müqavilələr xüsusi məsələyə həsr edilib. 2018-ci il Konvensiyası isə çərçivə xarakterlidir. Nəticə olaraq, dibin və təkin bölgüsü üzrə ikitərəfli müqavilələr hüquqi əhəmiyyətlərini saxlamaqdadırlar.

İkitərəfli sazişlərdə ya “modifikasiya edilmiş orta xətt” prinsipi, ya da “orta xətt” prinsipi təsbit edilmişdir [25, s.115,120]. Konvensiyada ifadə etdiyimiz 8.1 maddəsində də təkin və dibin delimitasiyasında sahiyanı dövlətlərin sazişlərinə istinad edilir. Rusiya Federasiyası və Qazaxıstan Respublikası arasında yer təkindən istifadədə suveren hüquqların həyata keçirilməsi üçün Xəzər dənizinin şimal hissəsinin dibinin sərhədləndirilməsi haqqında 6 iyul 1998-ci il Sazişi və həmin Sazişin 13 may 2002-ci il tarixli Protokolu qəbul edilib. Daha sonra

Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında Xəzər dənizinin dibinin Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında sərhədləndirilməsi haqqında 29 noyabr 2001-ci ildə Sazişi və həmin Sazişin 27 fevral 2003-cü il Protokolu qəbul edilib. Bunun ardınca Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında 14 may 2003-cü il və Qazaxıstanla Türkmənistan arasında 2 dekabr 2014-cü ildə yer təkindən istifadə ilə bağlı sazişlər bağlanmışdır. İran İslam Respublikası Türkmənistanla və Azərbaycan Respublikası ilə belə sazişlər imzalamamışdır. Türkmənistanla Azərbaycan Respublikası arasında da müvafiq saziş yoxdur. Lakin ikitərəfli bölgü üzrə saziş praktikası müvafiq tərəfdaşların suveren hüquqlarının realizəsi üçün kifayət etməkdədir. Konvensiyanın 1-ci maddəsində də “sektor” (dibin və təkin resurslarının mənimsənilməsi ilə əlaqədar məqsədlər üçün) termini ikitərəfli sazişlərin praktikasından meydana gəlmişdir.

Qazaxıstan, Türkmənistan, Azərbaycan, həmçinin resurslarının tranzit nəqli baxımından Konvensiya iştirakçısı olmayan Özbəkistan üçün xüsusi əhəmiyyətli normalardan biri kimi Konvensiyanın 14-cü maddəsidir. Konvensiyanın 14.1-ci maddəsinə görə Tərəflər Xəzər dənizinin dibi ilə sualtı kabellər və boru kəmərləri çəkə bilərlər. Bu norma nə Rusiyanın, nə də İranın maraqlarına uyğun deyil. [23, s.16] Təsadüfi deyil ki, başqa bir norma ilə Konvensiyanın 14.1-ci maddəsindəki hüquq demək olar ki, bloklandırılmışdır. Bu normanın realizəsi demək olar ki, mümkün deyil. Buna görə də Konvensiyanın 14-cü maddəsi deklarasiyadan başqa bir şey deyil. Rusiya regionda karbohidrogen resurslarının tranzit yollarına Konvensiya vasitəsi ilə də nəzarət etməyə çalışır. Əgər transxəzər boru layihələri təmin edilərsə, bu halda Avropanın Rusiyadan asılılığı tam aradan qalxa bilər. İfadə etdiyimiz ölkələrin karbohidrogen resurslarının Azərbaycan üzərindən Qərbə ixracı regionda geopolitik vəziyyətə ciddi təsirlər yaradır. Konvensiyada (m.14) təsbit edilən “transxəzər boru xətləri” və onların davamı kimi Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Bakı-Tbilisi-Ərzurum və davamı olaraq TANAP (Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline) və TAP (Trans-Adriatic Pipeline)-dan ibarət nəqliyyat dəhlizi həm Rusiya, həm də İran üçün arzuolunmaz iqtisadi itkilər deməkdir. Proqnozlara görə Orta Asiya qazının Azərbaycan üzərindən Avropaya nəqli TANAP və TAP-ın illik kapasitəsini əlavə olaraq 60 mlrd. kub metrə kimi yüksəldə bilər. 2019-cu ilin məlumatlarına görə artıq Azərbaycan qazı Türkiyə bazarının 79%-ni əhatə etmişdir. Son dövrlərdə Azərbaycanın Şahdəniz yatağının istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycan qazının hesabına Türkiyənin “Türk axını” ilə Rusiyadan idxal etdiyi qazın 50%-dən 17%-ə düşürülməsi gündəmədədir. Həm İranın, həm də Rusiya dövlət şirkəti Qazpromun bahalı qiymət siyasətinə qarşı Türkiyənin Azərbaycan qazının alınmasına üstünlük verməsi qaçılmazdır. [9] Avropa da qeyri bazar prinsiplərinə əsaslı, daha yüksək qiymətlərlə qaz ticarətinə deyil, Enerji Xartiyası Müqaviləsinin (1994) iştirakçısı olan Azərbaycan Respublikası ilə əməkdaşlıqda maraqlıdır. Şübhəsiz ki, bu əməkdaşlıq Rusiyanın və İranın bazardakı mövqeyinə əhəmiyyətli mənfi təsirlər yaratmaqdadır. Rusiyanın Avropa bazarının libe-

ral tənzimləmə prinsiplərinə (məsələn, xidmətlərin hasilatdan ayrılmasına) uymaması, Enerji Xartiyası Müqaviləsindən (xüsusən də, onun 7-ci, tranzit maddəsindən) çıxması [5, s.159] onu göstərir ki, bu dövlət yalnız özünün təcavüzkar hərbi doktrininə əsaslanır.

Konvensiyanın 14.3-cü maddəsində deyilir ki, sualtı kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilməsi üçün ərazinin müəyyən edilməsi, sualtı kabelin və ya boru kəmərinin keçəcəyi dibin sektorunun məxsus olduğu Tərəflə razılaşdırmaqla təmin edilir. Yəni bu zaman “qitə şelfinin” sahibinin səlahiyyətinə istinad edilir. Lakin öncə də qeyd etdiyimiz kimi bu hüquq, məzmunu qeyri-müəyyən olan “ekostandartlara” və “bütün iştirakçılardan ibarət” icazəli sistemə tabe etdirilib. Konvensiyanın 14-cü maddəsinin 2-ci hissəsinə görə Tərəflər Xəzər dənizinin dibi ilə sualtı magistral boru kəmərlərinin layihələrini Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında 2003-cü il (Tehran) Çərçivə Konvensiyası və onun müvafiq protokolları da daxil olmaqla, tərəfi olduqları beynəlxalq müqavilələrdə müəyyən edilmiş ekoloji tələb və standartlara uyğun olmasını təmin etməlidirlər. [2]

Xəzər dənizinin ətraf mühitinin mühafizəsi öhdəliyi üzrə monitoring neytral beynəlxalq qurumlara deyil, Tehran Konvensiyasının Transsərhəd kontekstində ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi üzrə 2018-ci il Protokoluna tabe edilməsi problemlə görünməkdədir. Həmin Protokola (m.10; 11) görə ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi üzrə qərarlar mürəkkəb və həddindən artıq “ictimailəşdirilmiş” olmaqla, həm də konsensus əsasında qəbul edilməlidir. [20] Əgər boru kəmərinin dənizin ətraf mühitinə mənfi təsiri ilə bağlı şübhə yaranarsa istənilən Tərəf boru kəmərinin çəkilişini dayandırmaq hüququna malikdir. Əlbəttə, “hamılıqla qəbul edilməkdə olan” öhdəlik kimi beynəlxalq ekologiya hüququnun tələbərini gözləmək vacibdir. Lakin ifadə etdiyimiz məlum səbəblərdən Rusiya və İranın Protokoldakı ekoloji təhlükəsizlik şərtini hərbi-siyasi və son nəticədə iqtisadi üstünlüyə çevirməyəcəkləri istisna edilmir.

Ədəbiyyatda da ekosərtlərlə yanaşı digər maneələndirmələrə diqqət çəkilir. Qeyd edilir ki, boru kəmərlərinin transxəzər layihələrinin çəkilişində Rusiyanın veto hüququ ekosistemlə bağlı normalarla yanaşı, həm də onun hərbi təsir imkanları ilə də mümkündür. Görünməkdədir ki, Rusiya sualtı boru kəmərlərinin tikintisində veto hüququnu saxlamaqdadır. Rusiyanın mövqeyi “troya atı” olmaqla ölkənin region üzərində qeyri-məhdud hərbi nəzarətinə qapı açmaqdadır. [21, s.273-292]

Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyada yeni yaranmış sahilyanı dövlətlər üçün formal olaraq siyasi suverenliyin bir daha bəyan edilməsi ancaq təşviq edilə bilər. XVIII əsrin əvvəllərindən formalaşdırılmağa başlanan praktikanın dəyişilməsinin mümkünlüyü qəbul edilməklə Rusiya-Persiya və Sovet-İran müqavilə rejiminə son qoyulub. Digər müsbət məqam kimi Xəzər dənizinin ətraf mühitinin mühafizəsi bütün sahilyanı dövlətlərin öhdəliyinə çevrilmiş oldu. [22, s.500-519] Konvensiyadakı hüquqi statusa uyğun olaraq spesifik rejimlər müəyyən edilmişdir. Konvensiya fərqli sahələr üzrə çoxsaylı müqavilələri

də ehtiva etməkdədir. Konvensiya özünün əlavələri ilə (məsələn, Xəzəryanı dövlətlərin hökumətləri arasında ticari-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında Saziş; Nəqliyyat sahəsində Xəzəryanı dövlətlərin hökumətləri arasında əməkdaşlıq haqqında Saziş; Xəzər dənizində insidentlərin qarşısının alınması haqqında Saziş və d.) yanaşı bilavasitə onun sistemə daxil olmayan (məsələn, 2010-cu il Xəzər dənizində təhlükəsizlik sferasında əməkdaşlıq haqqında Sazişin Protokolları; Xəzər dənizində terrorizmlə mübarizə sahəsində əməkdaşlıq haqqında Protokol; Xəzər dənizində mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq haqqında Protokol; Sərhəd qurumlarının qarşılıqlı fəaliyyəti və əməkdaşlığı haqqında Protokol və s.) [27] beynəlxalq müavilələrlə birlikdə “Xəzər dənizi hüququ”-nun formalaşdırılmasının başlanğıcını qoymuşdur. “Xəzər dənizi hüququ”-nun da tərkib hissəsi kimi Konvensiya sahiləyi dövlətlərin regional ticarət, nəqliyyat əməkdaşlığını, yer təkinin və dibinin mənimsənilməsində sahiləyi dövlətlərin müstəsna hüquqlarını, balıqçılıq zonasındakı fəaliyyətin tənzimlənməsində onların suveren hüquqlarını təsbit edir. Lakin bu az saylı və ikinci dərəcəli müsbət məqamlarla yeni yaranmış dövlətlər üçün Konvensiyanın hüquqi əhəmiyyətini bitirmək lazımdır. Qeyd etdiyimiz problemlərin kontekstində Konvensiya üçün ciddi nöqsanlar xarakterikdir. Konvensiya normalarının tətbiq və təfsirində də üstünlük məcburi hüquqi mexanizmlərə deyil, siyasi həll mərhələlərinə verilmişdir. İfadə etdiyimiz kimi Rusiya mövqeli ənənəvi beynəlxalq hüquqi konsepsiya müasir hüquqi statusa da əhəmiyyətli ölçüdə təsir etmişdir. Yeni yaranmış sahiləyi dövlətlərin, həmçinin Azərbaycan Respublikasının siyasi, iqtisadi suverenliyinin hərbi təhlükəsizlik aspekti Rusiyanın maraqlarına tabe etdirilmişdir.

Konvensiya çərçivə xarakterlidir. Əsasən ümumi prinsipləri müəyyən edir. Bir çox məsələlərin tənzimlənməsi təmin edilməyib. Həlli tələb edilən problemlərdən Xəzərdə ekoloji xidmətlər, bioresurslardan qeyri-qanuni istifadə, sualtı kabel və boru kəmərlərinin mühafizəsi və s. qeyd edilə bilər. Konvensiyadakı boşluqlar, xüsusən, hərbi təhlükəsizliyin təminat vasitələrinə nəzarət hüquqyaratma prosesinin davam etdirilməsini tələb edir.

Nəticə

Bütövlükdə Xəzər hövzəsinin mövcud siyasi coğrafiyasının, regional iqtisadi münasibətlərdə qarşılıqlı əməkdaşlığın “tanınmasını” təmin edən akt kimi Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında 2018-ci il 12 avqust Konvensiyası:

1) siyasi-iqtisadi maraqlara uyğun olaraq iki qrup sahiləyi dövlətləri, yeni yaranan-Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan və buna qarşı Rusiya-İran tandemini fərqləndirir;

2) yuridik anlamda bərabər hərbi təhlükəsizlik konsepsiyasını bəyan etsə də faktiki olaraq hərbi təhlükəsizliyin təminatçısı kimi Rusiyanı tanımışdır;

3) dənizin dibinin və təkinin bölgüsündə Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan və Türkmənistanın iqtisadi suverenliyini, eləcə də transxəzər layihələri üzrə hüququn formal tanınmasını qəbul etsə də onların realizəsini siyasi manipulyasiya xarakterli ekoloji “birgə monitoring” mexanizminə və konsensus qərar qəbul etmə prinsipinə tabe etdirmişdir;

4) Xəzərdə *de facto* paritet üçün ya Konvensiyanın 3.6-cı maddəsi ləğv edilməli, ya da qaçaqmalçılıq, terrorizmlə mübarizə üçün qüvvələr istisna olmaqla Xəzər dənizinin tam demilitarizasiyası təmin edilməlidir. Əks təqdirdə Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya beynəlxalq hüququn imperativinə (suveren bərabərliyə) zidd olması səbəbindən əhəmiyyətsiz sayılmalıdır.

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası www.e.qanun.az
2. Xəzər dənizinin dəniz ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında 2003-cü il Çərçivə Konvensiyası. www.e.qanun.az
3. Xəzərin bioresursları... <https://www.az.m.wikipedia.org>
4. İsmayılov Çingiz. Xəzər dənizinin və sahiləni ərazilərin ekologiyası / Ç. İsmayılov; Ekson Azərbaycan Əməliyyat Şirkəti MMM, Ekson Mobilin törəmə şirkəti.- Bakı: Ayna Mətbu Evi, 2005. 127 s.
5. Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq enerji hüququ. Dərslik. Bakı: «Adventa Qroup» MMC, 2013. 312s.
6. Sadıqov Ə.İ. Şimali Atlantika müqaviləsi və regional təhlükəsizlik // NATO-nun UELS Sammitindən sonra Şimali Atlantika İttifaqı və tərəfdaş ölkələr arasında əməkdaşlıq. Beynəlxalq konfransın məruzə və tezislər toplusu. Bakı: "Elm və təhsil" 2015. s.34-46
7. İran silah taşıyor: Erivanın yardımına koştı! <https://www.yenisafak.com/dunya/iran-silah-tasiyor-erivanin-yardimina-kostu-3569272>
8. İ. Aliyev Ankaraya gəlir... <https://youtu.be/BJK.iz1YNILc>.
9. Tokyay M. Azərbaycan'ın Türkiyə'ye doğal gaz sevkياتında liderliğı ne anlam taşıyor? Uzmanlar yorumluyor <https://tr.euronews.com/2020/06/02/azerbaycan-n-turkiye-ye-dogal-gaz-sevk-yat-nda-liderligi-ne-anlam-tas-yor-uzmanlar-yorumlu>
10. Армения не сторона конфликта, а воевать с Россией мы не можем: Азербайджан за неделю // www.regnum.ru/news/775196.html
11. Батырь В. А. Сбалансированный современный особый международно-правовой статус Каспийского моря // Международное право, № 9 (154) сентябрь 2019, с.51-62
12. Бекашев К. А., Бекашев Д. К. Новый международно-правовой режим Каспийского моря // Экономика, международное сотрудничество и нормативные правовые основы рыбохозяйственной деятельности, Труды ВНИРО, 2018 г. Том 174, s.129-142
13. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы, М.: Международные отношения. 2000, 256 с.
14. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. Пер. с англ. М.: Международные отношения, 2005. 288 с.
15. Венская Конвенция о праве международных договоров. Комментарий. / Сост. и автор комментариев А. Н. Талалаев, Н В. Захарова М., Юрид. лит. 1997, 336с.
16. Гландин С. В. Современный международно-правовой режим континентального шельфа Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. М., 2007, 24с.
17. Киссинджер Г. Дипломатия. Пер. с англ. В. В. Львова. М.: Ладомир, 1997. 850 с.
18. Мамедов Р.Ф. Международно-правовой режим Каспийского моря. Автореф. дис. канд. юрид. наук. М.: 1989
19. Примерова О.А. Энергоресурсы Каспия и проблемы безопасности. Мир-Политика №6(21). 2008, с.15-18
20. Протокол по воздействию на окружающую среду в трансграничном контексте к рамочной Конвенции по защите морской среды каспийского моря (Тегеранская Конвенция) www.tehranconvention.org
21. Bahgat G. Splitting water: the geopolitics of water resources in the Caspian Sea. SAIS Review, 22(2) 2002, p.273-292

22. Bayramov A. The reality of environmental cooperation and the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea/ Central Asian Survey.Vol.39,2020-Issue 4, p.500-519
23. Bayramov A. Unpacking the Environmental Requirements of the Caspian Legal Convention/Prospects for the Trans-Caspian Pipeline .Caucasus analytical Digest No.112, November 2019, p.16
24. Charter of The UN and Statute of The International Court of Justice. www.un.org
25. Dinlap B.N. Divide and Conguer? The Rossian plan for Ownership of the Caspian Sea // Boston College International & Comparative Law Review. Vol. 27:115, 12-1-2004, p.115-130
26. Geranmayeh A. The Caspian Sea in Iranian History and Politics // Central Asian Quarterly Labyrinth, Vol.2, No.3, 1995, p.39
27. <http://www.kremlin.ru/supplement/5329>
28. Khalaf Khalov. Le statut juridique de la Caspienne, ses fondementes en droit international et ses consequences// La region de la mer Caspienne. Colloque du 26 fevrier 1997. P.: Academie Diplomatique International, p.14-23
29. Lukashuk I. Law of International Responsibility.Wolters Kluwer. Moscow, 2004, p.157
30. Mamedov (Mammadov) R.F. Delimitation of Caspian Sea (interntional-legal issues). Baku, Azerneshr, 2006, 240 p.
31. Mamedov R. About the international legal status of the Caspian Sea // International scientific journal No.1, 2019, p.3-17
32. Mamedov R.F. International Legal Status of the Caspian Sea: Issues of theory and practice // The Turkish yearbook of international relations. Number XXXII, 2001. Ankara: Ankara University press, 2002, p.218-223
33. The Convention on the legal Status of the Caspian Sea www.nortonrosefulbright.com
34. UN GA Resolution 62/243 (2008).un.org
35. UN SC Resolution 822(1993).unscr.com
36. UN SC Resolution 853(1993).unscr.com
37. UN SC Resolution 874(1993).unscr.com
38. UN SC Resolution 884(1993).unric. org
39. Vienna Convention on the law of Treatics 1969. UN, Treaty Series, vol,1155, p.31 <https://legal.un.org>
40. Walde W. T. International Energy Law: Concepts, Context and Players. University of Dundee. Scotland. UK. 2001. 108p.

“ПРАВОВОЙ” СТАТУС КАСПИЙСКОГО МОРЯ И ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Афсер Садыгов*

Резюме

В представленной статье анализируются нормы Конвенции о правовом статусе Каспийского моря от 12 августа 2018 года в контексте политических, экономических и военных приоритетов Азербайджанской Республики. Хотя конвенция и направлена на регулирование взаимоотношений прибрежных государств в водном пространстве, на самом деле она имеет более широкое геополитическое значение. В частности, его расположение в коридоре Восток-Запад усиливает конкуренцию как между прибрежными, так и региональными государствами. Через два года после подписания конвенции, в сентябре 2020 года Товузский район Азербайджанской Республики, откуда каспийская нефть и газ транспортируются на Запад, подвергся нападению со стороны поддержи-

* д.ю.н., профессор кафедры международного публичного права Бакинского государственного университета

ваемой Россией Армении, показывает, что экономическая ценность международного транспортного коридора увеличится еще больше. Россия захочет проводить более активную интервенционную политику в регионе. История последних 200 лет доказывает, что гарантия стратегических интересов и политической независимости Азербайджанской Республики направлена на Запад не вместе с Россией, а вопреки России. Конвенция о правовом статусе Каспийского моря формировалась на фоне политических интересов двух групп прибрежных государств - Азербайджанской Республики, Казахстана, Туркменистана и России-Ирана. Военная безопасность подчинена непосредственно российским интересам, а реализация транскаспийских проектов подчинена российско-иранским интересам с «механизмом экомониторинга». Транзитная судьба ресурсно-экономического суверенитета вновь возникающих прикаспийских государств сохраняется в интересах «традиционных хозяев» Каспия. В статье представлены предложения по международному праву для обеспечения национальной безопасности Азербайджанской Республики на Каспии.

Ключевые слова: Каспийское море, секторальное деление, военная безопасность, ТАНАП, ТАР, конституционные процедуры.

“LEGAL” STATUS OF THE CASPIAN SEA AND NATIONAL SECURITY ISSUES

Afsar Sadıgov *

Abstract

The article analyzes the provisions of the Convention on the Legal Status of the Caspian Sea dated August 12, 2018, in the context of political, economic, and military priorities of the Republic of Azerbaijan. Although the Convention aims to regulate the interaction of coastal states in the watershed, in fact it has a broader geopolitical significance. In particular, the location of the Caspian Sea on the East-West corridor increases political and economic competition between both coastal and regional interests. Two years after the signing of the convention, in September 2020, the Russian-backed Armenian attack on the Tovuz region of the Republic of Azerbaijan, through which the Caspian oil and gas is transported to the West, shows that the economic value of the international energy transport corridor will increase. It seems that Russia is planning to pursue a more active policy of economic intervention in the region. Yet, the regional history of the last 200 years as well as the Georgian practice demonstrates that the guarantee of the strategic interests and political independence of the Republic of Azerbaijan is not with Russia, but with the West and away from Russia. The Convention on the Legal Status of the Caspian Sea was formed against the background of the political interests of two groups of coastal states - on one hand the Republic of Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan against Russia-Iran block on the other hand. Military security is directly in the interests of Russia, and the implementation of trans-Caspian projects is in the interests of Russia and Iran by using “eco monitoring mechanism”. The transit fate of the economic and resource sovereignty of the developing coastal states is not in the interest of the “traditional powerful owners” of the Caspian Sea. The article provides proposals on international law to ensure the national security of the Republic of Azerbaijan in the Caspian Sea.

Keywords: Caspian Sea, International legal status of the Caspian Sea, Military security, sector division, TANAP, TAP, Constitutional procedure.

* Doctor of Laws, Professor of the Department of International Law (Baku State University)

ERMƏNİ TƏCAVÜZÜ NƏTİCƏSİNDƏ DİDƏRGİN DÜŞMÜŞ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏTƏNDAŞLARININ POZULMUŞ MÜLKİYYƏT HÜQUQLARININ BƏRPASI PERSPEKTİVLƏRİ

Məhəmməd Quluzadə*, Zamiq Aslanov**

Xülasə

Bu məqalədə erməni təcavüzü nəticəsində didərgin düşmüş Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının pozulmuş mülkiyyət hüquqlarının bərpası perspektivləri təhlil edilmişdir. Məqalədə Ermənistanın beynəlxalq hüquqazidd əməlləri nəticəsində vurulmuş maddi və mənəvi zərərə görə Azərbaycanın təminat almaq, didərgin düşmüş vətəndaşlarımızın isə təhlükəsiz və ləyaqətli şəraitdə öz torpaq və mülklərinə qayıtmaq, habelə qeyri-qanuni yolla məhrum edildikləri yaşayış yeri, torpaq və əmlaklarının restitusiyasına nail olmaq hüququ əsaslandırılır və bunun üçün müvafiq beynəlxalq-hüquqi mexanizmlərin mövcud olduğu göstərilir.

Açar sözlər: silahlı təcavüz, mülkiyyət hüquqları, insan hüquqlarının bərpası, beynəlxalq cinayətlər, beynəlxalq hüquqi məsuliyyət, təhlükəsiz və ləyaqətli şəraitdə öz yaşayış yerinə qayıtmaq hüququ.

Ermənistanın Azərbaycana silahlı təcavüzü nəticəsində insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş çoxsaylı beynəlxalq aktların tələbləri kobud şəkildə pozulmuşdur. Onlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- “Quruda müharibə aparma qanunları və adətləri haqqında” 18 oktyabr 1907-ci il tarixli Haaqa Konvensiyası (Konvensiya IV);
- “Müharibə vaxtı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında” 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyası;
- “Hərbi əsirlərlə davranış haqqında” 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyası;
- “Beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanlarının müdafiəsi haqqında” 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarına əlavə Protokolu (1977-ci il);
- BMT Baş Assambleyasının “Silahlı münaqişələr zamanı qadın və uşaqların müdafiəsi haqqında” 14 dekabr 1974-cü il tarixli 3318 (XXIX) nömrəli qətnaməsi;
- “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt;
- “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt;
- “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Beynəlxalq Konvensiya;
- “İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə” Konvensiya;
- “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiya;

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun İdarə Heyətinin sədri

** hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun Hüquqi tədqiqat şöbəsinin tədqiqatçısı

- “Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında” Haaqa Konvensiyası (1954-cü il);

- “Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında” Paris Konvensiyası (1970-ci il);

- “Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında” Avropa Konvensiyası (1992-ci il);

- YUNESKO-nun “Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında” Konvensiyası (1972-ci il) və s.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı məlum silahlı təcavüzü insan hüquqlarının və beynəlxalq humanitar hüquq normalarının kütləvi və kobud şəkildə pozulması ilə müşayiət olunmuşdur. 900-dən çox yaşayış məntəqəsi dağıdılmış və qarət edilmiş, mülki əhalinin ümumilikdə 9 milyon kv.m. sahədə evləri, dövlət müəssisələri və sosial obyektlər dağıdılmış və yandırılmışdır.

Məlum olduğu kimi, təcavüz ağır beynəlxalq-hüquqi cinayət olmaqla, təcavüz etmiş dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətini yaradır. Müasir beynəlxalq hüquqa görə Azərbaycan Respublikası ona dəyən ziyanın ödənilməsi barədə iddia qaldırmaq və müvafiq təminatlar almaq hüququna malikdir. Lakin təəssüf ki, təcavüzkar Ermənistan Azərbaycana və Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına vurduğu maddi və mənəvi zərərə görə hələ də beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməyib. Bunun səbəbləri sırasında yuxarıda qeyd edilən beynəlxalq sənədlərin hökumətlərarası şikayət mexanizminin olmaması, tərəflərin birinin hansısa beynəlxalq sənədə qoşulmaması və digər məqamlardır.

Öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının malik olduqları əsas hüquqlardan biri torpaq hüquqları - torpağa mülkiyyət hüququ və torpağa digər əşya hüquqlarıdır. Torpağa digər əşya hüquqları daimi (müddətsiz) istifadə hüququnu, torpağa ömürlük vərəsəlik hüququnu və servitutları əhatə edir. Məlum olduğu kimi, işğal zamanı və işğal dövründə bir milyondan artıq soydaşımızın digər hüquqları ilə yanaşı, mülkiyyət və torpaq hüquqları da kütləvi şəkildə pozulub.

Beynəlxalq səviyyədə qaçqın və məcburi köçkünlərin əsas hüquqlarından biri olan mülkiyyət hüququ, xüsusilə torpağa dair mülkiyyət hüququ BMT tərəfindən qəbul edilmiş “Ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin məsələləri üzrə rəhbər prinsiplər”də nəzərdən keçirilmişdir (21-ci prinsip). Həmin prinsipə görə heç kəs əsassız olaraq mülkiyyətindən və əmlakından məhrum edilə bilməz. Ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin əmlaklarının və mülkiyyətlərinin bütün hallarda, xüsusilə də aşağıdakı hərəkətlərdən müdafiəsi təmin edilməlidir: talanlar; bir-başa və ya dolayısı basqınlar, eləcə də digər zorakılıq aktları; hərbi əməliyyatlar və hədəfləri gizlətmək üçün istifadə; cəza hərəkətləri; kollektiv cəzanın bir növü kimi məhvetmə və qeyri-qanuni müsadirə.

İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 17-ci maddəsində deyilir ki, hər bir insan həm təkbaşına, həm də başqaları ilə müştərək əmlaka sahib olmaq hüququna malikdir və heç kəs mülkiyyətindən əsassız məhrum edilə bilməz. “İnsan Hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa

Konvensiyasının 20 mart 1952-ci il tarixli 1 sayılı Əlavə Protokolumun 1-ci maddəsində hər bir fiziki və hüquqi şəxsin mülkiyyət hüququ təsbit olunmuşdur. Həmin maddədə “hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz əmlakından maneə olmadan istifadə hüququna malikdir”, “heç kəs öz əmlakından məhrum edilə bilməz” kimi müddəalar öz əksini tapmışdır. Təbii ki, bu müddəalar istisnasız olaraq qaçqın və məcburi köçkünlərin torpağa olan mülkiyyət hüququna, onların öz doğma torpaqlarında, yurd-yuvalarında yaşamaq haqqına da aiddir.

İşğal dövründə və işğal zamanı öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşları təhlükəsiz və ləyaqətli şəraitdə könnüllü olaraq geri, öz daimi yaşadıkları yerə, torpaq və mülkiyyətə qayıtmaq hüququna malikdirlər.

BMT-nin 25 avqust 2005-ci ildən fəaliyyət göstərən İnsan Hüquqlarının Təbliğati və Müdafiəsi SubKomissiyası tərəfindən qaçqın və məcburi köçkünlərin əmlak və mülkiyyətlərinə dəymiş zərərin ödənilməsi (restitusiya) prinsipləri təsdiq edilmişdir. Prinsiplərə görə, əgər dövlətlər qarşılıqlı müqavilənin olub-olmamasından asılı olaraq əcnəbilərin bu hüququnu məhdudlaşdırsalarsa, bu, qaçqınların da həmin hüquqlardan istifadə edə bilməməsinə gətirib çıxarır. Hesab olunur ki, qarşılıqlı razılaşma olmasa belə, bu hüququn təmin olunması beynəlxalq hüququn zəmanət verdiyi minimum standartların bir hissəsi olmalıdır.

Müasir beynəlxalq hüquqda mülkiyyət hüquqlarının pozulması nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsinin müəyyən formaları mövcuddur. Bu formalar bir tərəfdən zərərin tam ödənilməsi vəzifəsini, digər tərəfdən isə belə ödəmənin həyata keçirilməsi üsullarını əks etdirir. Bu məsələlər tam aydınlığı ilə BMT Baş Assambleyasının 12 dekabr 2001-ci ildə qəbul etdiyi 56/83 sayılı “Beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti” adlı Qətnaməsinə eyni adlı Əlavədə göstərilmişdir. Sənədin 28-ci maddəsində qeyd edilir ki, beynəlxalq hüquqazidd əməllər dövlətin beynəlxalq məsuliyyətinə səbəb olur və bu da hüquqi nəticələr doğurur. “Beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti”nin 31-ci maddəsinə əsasən, məsuliyyət daşıyan dövlət beynəlxalq hüquqazidd əməllər nəticəsində vurduğu zərəri ödəməlidir və bu zərər beynəlxalq hüquqazidd əməllər nəticəsində vurulmuş bütün ziyanlardan, o cümlədən maddi və ya mənəvi ziyanlardan ibarətdir. “Beynəlxalq hüquqazidd əməllərə görə dövlətlərin məsuliyyəti”nin 34-cü maddəsində beynəlxalq hüquqazidd əməllər nəticəsində vurulmuş zərərin ödəmə formaları müəyyən edilib. Bu maddədə göstərilir ki, “beynəlxalq hüquqazidd əməl nəticəsində vurulmuş zərəre görə tam ödəmə formaları restitusiya, kompensasiya və satisfaksiya formalarında ola bilər. Bu formalar həm ayrı-ayrılıqda, həm də bir-biri ilə bağlı istifadə edilə bilər” [2; 6].

BMT Baş Assambleyası tərəfindən 16 dekabr 2005-ci ildə qəbul edilmiş 60/147 sayılı “Beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları və insan hüquqları sahəsində beynəlxalq normaların ciddi pozuntularının qurbanları üçün

zərərin ödənilməsi və hüquqi müdafiə hüququna aid əsas prinsiplər və rəhbər müddəalar” adlı Qətnamənin “Vurulmuş zərərin ödənilməsi” adlı IX fəslinin 18-ci bəndində göstərilir ki, beynəlxalq hüquqa və ölkələrin milli qanunvericiliyinə görə və həm də konkret halları nəzərə alaraq, insan hüquqları sahəsində beynəlxalq normaların ciddi pozuntularının və beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularının qurbanlarına və pozuntunun ciddiliyinə və hər bir hala müvafiq müəyyən olunmuş qaydada zərərin tam və effektiv ödənilməsi restitusiya, kompensasiya, reabilitasiya, satisfaksiya və baş vermiş hadisənin təkrarlanmaması zamanəti formalarında ola bilər. [5]

Erməni təcavüzü nəticəsində didərgin düşmüş Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ərizəçi qismində pozulmuş mülkiyyət hüquqlarının bərpası ilə bağlı Ermənistan qarşı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsində iddia qaldırması üçün hüquqi əsas verən “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası ilə təsbit edilən bir sıra normalar mövcuddur.

Mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı AİHM-nin “Chiragov and Others v. Armenia” işi üzrə qərarı xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, AİHM bu qərarla Laçın rayon sakinləri olan şəxslərin AİHK-nın I Əlavə Protokolunun 1, 8 və 13-cü maddələri ilə hüquqlarının davamlı pozulduğunu bildirmişdir. Həmin şəxslər iddia ərizələrində bildiriblər ki, Laçın rayonuna qayda bilmədiklərinə görə öz mülkiyyətlərindən istifadə edə bilmirlər. Ermənistan isə onların məruz qaldığı zərərin müqabilində hələ də təzminat ödəməmişdir. Həmin Qərarın 213-cü bəndində göstərilmişdir ki, ərizəçilərin əmlakdan və evlərindən istifadə etmək imkanlarının davamlı surətdə rədd edilməsi ilə əlaqədar AİHK-in I Əlavə Protokolunun 1-ci maddəsinin (mülkiyyətin müdafiəsi) və AİHK-in 8-ci maddəsinin (şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ) pozulması AİHM tərəfindən müəyyən edilmişdir. Buna görə, onların şikayətləri AİHK-in 13-cü maddəsinin (səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ) məqsədləri üçün “əsassız” deyildir. Qərarın 214-cü bəndinə əsasən, AİHM bir daha təsdiq edir ki, cavabdeh Dövlət (yəni Ermənistan) ərizəçilər üçün onların AİHK-ə əsasən şikayətləri ilə bağlı əvəzi ödəmək qabiliyyətində olan və ağlabatan perspektivləri olan hüquqi müdafiə vasitəsinin mümkün olmasını sübut etmək vəzifəsini yerinə yetirə bilməmişdir. Eyni səbəblərə görə, AİHM müəyyən etmişdir ki, ərizəçilərin Laçın rayonunda əmlakları və evlərindən istifadə etmək imkanının rədd edilməsi ilə əlaqədar səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri mövcud olmamışdır. Beləliklə, AİHM bu qənaətə gəlmişdir ki (bənd 215), ərizəçilərin AİHK-in 13-cü maddəsinə əsasən hüquqlarının pozulması baş vermiş və baş verməkdə davam edir, buna isə Ermənistan cavabdehdir. Bununla yanaşı, qərarın 207-ci bəndində AİHM müəyyən etmişdir ki, AİHK-ə I Əlavə Protokolun 1-ci maddəsi üçün təqdim edilmiş səbəblərlə eyni olan səbəblərə görə, ərizəçilərin öz evlərindən istifadə etmək imkanının rədd edilməsi onların şəxsi və ailə həyatına, habelə evlərinə hörmət hüququna ilə əsassız müdaxiləni təşkil edir. Nəticə etibarilə (bənd 208), AİHM hesab edir ki, ərizəçilərin AİHK-in 8-ci maddəsinə əsasən hüquqlarının

pozulması baş vermiş və baş verməkdə davam edir, məhz buna görə də Ermənistan cavabdehlik daşıyır [4, s.41-42].

BMT Baş Assambleyasının 14 mart 2008-ci ildə keçirilmiş 62-ci sessiyasında qəbul etdiyi “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət” (sənəd A/62/L.42) adlı Qətnaməsində Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərindən qovulmuş əhalinin öz evlərinə qayıtması onların ayrılmaz hüququ kimi təsdiqlənir və belə qayıdış üçün müdaxilədən zərərçəkmiş ərazilərin hərtərəfli reabilitasiyası da daxil olmaqla, bütün lazımı şəraitin yaradılması zərurəti qeyd olunur [8].

AŞ PA-nın “Qaçqın və məcburi köçkünlərin mülkiyyət məsələlərinin həllinə dair” 1708 (2010) sayılı Qətnaməsində açıq şəkildə bildirilir ki, mənzil, torpaq və əmlak itkisi məcburi köçkünlərlə bağlı problemlərin uzunmüddətli həllinə mane olan əsas məsələlərdəndir.

Avropa İttifaqının “Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üzrə Strategiyası” Qətnaməsinin [7] 8-ci maddəsində qurum müharibə nəticəsində öz evlərindən didərgin düşmüş yüz minlərlə insanın hələ də məcburi köçkün kimi qalmasını, onların hüquqlarının, o cümlədən qayıtmaq hüquqlarının, mülkiyyət hüquqlarının və şəxsi təhlükəsizlik hüquqlarının rədd edilməsindən təəssüfləndiyini bildirmiş, tərəfləri birmənalı və qeyd-şərtsiz bu hüquqları tanımağa və tezliklə realizə etməyə çağırmışdır.

BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının 2005-ci ildə qəbul etdiyi “Qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün ev və əmlak restitusiyası Prinsipləri” (Pinheiro prinsipləri) köçürülmə nəticəsində bütün şəxslərin qanunsuz olaraq yaşayış yerlərindən, torpaqlarından, əmlaklarından məhrum olunması halında yaşayış yerlərinin, torpaqlarının və əmlaklarının zərərsiz olaraq bərpasını nəzərdə tutur [3].

Məcburi köçkünlərə dəymiş ziyanın ödənilməsi üzrə müəyyən sistemin formalaşması artıq universal və regional əsasda tam qəbul edilmişdir. Ona görə də bu sistem beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən birdəfəlik mexanizmlər vasitəsilə Ermənistanı münasibətdə də tətbiq edilməlidir. Belə ki, BMT-nin 1998-ci il tarixli “Məcburi köçkünlərlə bağlı Rəhbər Prinsiplər”inin 29-cu maddəsində qeyd edilir ki, səlahiyyətli orqanlar geri qayıdanlara və köçürülmüş məcburi köçkünlərə, tərk etdikləri və ya köçürülməsindən sonra onlardan ələ keçirilmiş mülklərini və əmlaklarını mümkün qədər geri qaytarmağa kömək etmək vəzifəsinə malikdirlər və müvafiq məsuliyyət daşıyırlar. Bu cür əmlakın və mülklərin geri qaytarılması mümkün deyilsə, səlahiyyətli orqanlar həmin şəxslərin lazımı kompensasiya və ya ədalətli təzminatın digər formasını almasını təmin edəcək və ya kömək edəcəkdir. Bu vəzifə Azərbaycan tərəfindən məcburi köçkünlərin pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi məsələsinin beynəlxalq qurumlarda qaldırılması və buna nail olunması ilə həyata keçirilməlidir. Beynəlxalq cəmiyyət isə bu pozulmuş hüquqları bərpa etməli və Ermənistanın məsuliyyətini müəyyən etməlidir [1, s.10].

Hər bir halda Ermənistanın beynəlxalq məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün məsələnin beynəlxalq müqavilə əsasında yurisdiksiyası tanınmış təsisatlar (AİHM) və ya beynəlxalq təhlükəsizliyə və sülhə cavabdeh olan BMT TŞ-nin ad hoc təsisatları və ya yaradacağı digər qurumlar çərçivəsində həyata keçirilməsi mümkündür. Eyni zamanda, bununla bağlı məsələlərin həllinin BMT BA-nın müvafiq qərarı əsasında həyata keçirilməsi imkanları da mövcuddur. Belə ki, BMT BA bütün dövlətləri təmsil edir, BMT Nizamnaməsi ilə BMT-nin səlahiyyətlərinə aid istənilən məsələyə baxa bilər.

Bu tip məsələlərin tənzimlənməsi ilə bağlı dünya təcrübəsində bir çox nümunələr mövcuddur. Məsələn, Bosniya və Herseqovina Tribunalı (Deyton Komissiyası), İran - ABŞ Tələblər Tribunalı, İraq - Küveyt münaqişəsi üzrə BMT Təzminat Komissiyası, Eritreya-Efiopiya Tələb Komissiyası və s.

Bosniya və Herseqovinada 1992-1995-ci illərdə gedən müharibə nəticəsində 2 milyondan çox insan öz evlərindən didərgin düşmüş və onlardan 1 milyona yaxın şəxs məcburi köçkün olmuşdur. Bu müharibəyə son qoyan Deyton Sazişinə 7-ci Əlavədə həmin şəxslərin mülkiyyət hüquqlarına dair mühüm müddəə daxil edilmişdir: “Bütün qaçqınların və məcburi köçkünlərin öz evlərinə sərbəst qayıtmaq hüququ vardır. Onların 1991-ci ildən məhrum olduqları əmlakın bərpa edilməsi və bərpa edilə bilməyən əmlaka görə təzminat almaq hüququ təmin edilməlidir”. Qeyd edilən 7-ci Əlavədə qaçqınların və məcburi köçkünlərin əmlak iddialarına baxılması ilə bağlı Komissiyanın yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Komissiyaya həmin iddialarla bağlı məcburi qərarlar qəbul etmək səlahiyyəti verilmişdir. Daşınmaz əmlaka dair Deyton Komissiyasına aşağıdakı tələblər təqdim edilə bilərdi: 1. Əmlaka geri dönmək (təxminən tələblərin 50 faizi bunu seçmişdir). 2. Dağıdılmış əmlaka görə təzminat almaq. 3. Mülkiyyət hüququnu təsdiq etmək.

Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının qaydaları, hətta əmlak üçüncü bir şəxsin əlinə keçsə də, onun qaytarılmasını nəzərdə tutur.

Beləliklə, təhlil edilənlərin ümumiləşdirilməsi əsasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Beynəlxalq hüquq normalarının və həmin normaların tətbiqi təcrübəsinin təhlili göstərir ki, Ermənistanın beynəlxalq hüquqazidd əməlləri nəticəsində vurulmuş maddi və mənəvi zərərə görə Azərbaycanın təzminat almaq hüququ var və bunun üçün müvafiq beynəlxalq-hüquqi mexanizmlər mövcuddur.

2. Bütün qaçqın və məcburi köçkünlər təhlükəsiz və ləyaqətli şəraitdə könüllü olaraq geri, öz daimi yaşadıqları yerə, torpaq və mülkiyyətə qayıtmaq hüququna malikdirlər.

3. Qaçqın və məcburi köçkünlərin yaşayış yeri və əmlakının restitusiya hüquqlarına dair beynəlxalq hüquqi prinsiplərə əsasən, dünyada mövcud olan bütün qaçqın və məcburi köçkünlər qeyri-qanuni yolla məhrum edildikləri yaşayış yeri, torpaq və əmlaklarının restitusiyası hüququna malikdirlər. Bu,

mümkün olmayan hallarda isə müstəqil və tərəfsiz məhkəmənin müəyyən etdiyi formada yaşayış yeri, torpaq və əmlakın əvəzi ödənilməlidir.

4. Dünyada mövcud beynəlxalq məhkəmə mexanizmləri təcrübəsinin ətraflı təhlili də Azərbaycan məcburi köçkünlərinin hüquqlarının bərpasının tam şəkildə mümkünlüyünü müvafiq beynəlxalq məhkəmə mexanizmləri (məsələn, AİHM və yaradılacaq yeni ad hoc beynəlxalq tribunal) çərçivəsində qəti şəkildə ifadə edir. Eyni zamanda, bununla bağlı məsələlərin həllinin BMT BA-nın müvafiq qərarı əsasında həyata keçirilməsi imkanları da mövcuddur. Belə ki, BMT BA bütün dövlətləri təmsil edir, BMT Nizamnaməsi ilə BMT-nin səlahiyyətlərinə aid istənilən məsələyə baxa bilər.

İsithadlar:

1. Azərbaycan məcburi köçkünlərinin pozulmuş hüquqlarına dair kompleks beynəlxalq hesabat. Bakı: BDU, 2021. 212 s.
2. Süleymanov, E. Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri / E.Süleymanov, V.Süleymanov. - Bakı: - 2012: [Elektron resurs] / URL: <http://kitabxana.net/files/books/file/1411045395.pdf>
3. Принципы по вопросам реституции жилья и имущества беженцев и перемещенных лиц, U.N. Doc. E/CN.4/Sub.2/2005/17 (2005) одобренные резолюцией Подкомиссии 2005/21, U.N. Doc. E/CN.4/2006/2 at 39 (2006): [Электронный ресурс] / URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instreet/Rhousingprinciples2006.html>
4. Aliyev, A.I. Azerbaijan in the target of international crimes: legal analysis / A.I.Aliyev. Bakı: "Nurlar", 2018. 176 p.
5. Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law. Annex to the Resolution A/RES/60/147 adopted by the General Assembly [on the report of the Third Committee (A/60/509/Add.1)], 16 December 2005: [Electronic resource] / URL: <http://daccess-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/496/42/PDF/N0549642.pdf?OpenElement>
6. Responsibility of States for internationally wrongful acts. Annex to Resolution A/RES/56/83 adopted by the General Assembly [on the report of the Sixth Committee (A/56/589 and Corr.1)], 12 December 2001: [Electronic resource] / URL: <http://daccess-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/477/97/PDF/N0147797.pdf?OpenElement>
7. The need for an EU strategy for the South Caucasus. 2009/2216(INI), P7_TA (2010)0193: [Electronic resource] / URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P7-TA-2010-0193>
8. The situation in the occupied territories of Azerbaijan. Resolution adopted by the General Assembly on 14 March 2008 [without reference to a Main Committee (A/62/L.42)] A/RES/62/243: [Electronic resource] / URL: <http://www.un.org>.

**ПЕРСПЕКТИВЫ ВОССТАНОВЛЕНИЯ НАРУШЕННЫХ
ИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРАВ ГРАЖДАН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ,
ВЫНУЖДЕННО ПЕРЕМЕЩЕННЫХ В РЕЗУЛЬТАТЕ АРМЯНСКОЙ АГРЕССИИ**

Магомед Гулузаде*, Замиг Асланов**

Резюме

В данной статье анализируются перспективы восстановления нарушенных имущественных прав граждан Азербайджанской Республики, вынужденно перемещенных в результате армянской агрессии. В статье обосновывается право Азербайджана на возмещение материального и морального ущерба, причиненного в результате международно-противоправных действий Армении, и право наших вынужденно перемещенных граждан вернуться на свою землю и к своему имуществу на достойных и безопасных условиях, а также добиться реституции, земли и имущества, которых они были незаконно лишены, и указано, что для этого существуют соответствующие международно-правовые механизмы.

Ключевые слова: *вооруженная агрессия, право собственности, международные преступления, международно-правовая ответственность, право на возвращение к прежнему месту жительства на достойных и безопасных условиях*

**THE PROSPECTS FOR RESTORING THE VIOLATED PROPERTY RIGHTS
OF CITIZENS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN WHO WERE FORCIBLY
DISPLACED AS A RESULT OF THE ARMENIAN AGGRESSION**

Magomed Guluzade*, Zamig Aslanov******

Abstract

This article analyzes the prospects for restoring the violated property rights of citizens of the Republic of Azerbaijan who were forcibly displaced as a result of the Armenian aggression. The article substantiates the right of Azerbaijan to compensation for material and moral damage caused as a result of the internationally illegal actions of Armenia, and the right of our forcibly displaced citizens to return to their land and property in safe and decent conditions, as well as to achieve restitution for their place of residence, land and property that they have been illegally deprived of, and it is indicated that there are relevant international legal mechanisms for this.

Keywords: *armed aggression, violated rights, property rights, international crimes, international legal responsibility, the right to return to their place of residence in safe and decent conditions*

* доктор философии по праву, Председатель Правления Института права и прав человека

** доктор философии по праву, исследователь Отдела правовых исследований Института права и прав человека

*** Ph.D, Chairman of the Board of the Institute of Law and Human Rights

**** Ph.D, Researcher of the Legal research department of the Institute of Law and Human Rights

BEYNƏLXALQ HÜQUQ VƏ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

İsmayıl Kəngərli*

Xülasə

Bu məqalədə beynəlxalq hüquq və milli təhlükəsizliyin qarşılıqlı nisbəti ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif hesab edir ki, dünyada yeni hüquq qaydasının əsasını güc faktoru deyil, qarşılıqlı hörmətə əsaslanan beynəlxalq münasibətlər, xüsusən də, suveren bərabərlik, əməkdaşlıq, çoxtərəfli diplomatiya, dialoq və s. bu kimi faktorlar təşkil etməlidir. Həmçinin məqalədə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həll olunmamış qalmasının yalnız milli və regional deyil, həm də müəyyən mənada beynəlxalq təhlükəsizlik üçün təhdid təşkil etdiyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: *beynəlxalq hüquq, beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq təhlükəsizlik, global təhlükəsizlik, milli təhlükəsizlik, dayanıqlı inkişaf.*

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində həm beynəlxalq, həm regional, həm də dövlətdaxili səviyyələrdə baş verən bir sıra ciddi dəyişikliklər, müxtəlif risklər və çağırışlar həm doktrinal, həm də praktiki müstəvidə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı məsələlərə diqqəti əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

XXI əsrdə meydana çıxan yeni risklər, təhdidlər və çağırışlar daha səmərəli və real beynəlxalq təhlükəsizlik strategiyası tələb edir.

Beynəlxalq münasibətlərdə daim müxtəlif dəyişikliklər baş verir, beynəlxalq və daxili məsələlər arasında sərhədlər silinir. Ənənəvi olaraq təhlükəsizlik dövlətin xaricdən gələn silahlı hücumdan qorunması kimi xarakterizə edilirdi. Əsas faktorlar kimi aşağıdakılar çıxış edirdi: ölkənin silahlı qüvvələrinin vəziyyəti, hərbi müttəfiqlərin olması, hərbi büdcənin həcmi, müharibənin aparılması strategiyası və s. Hərbi faktor böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Dövlətlər qüvvələr balansını saxlamağa çalışırdılar. Bu isə silahlanma yarışında tempi daha da artırır. Belə yanaşma hərbi sahədə üstünlük qazanma cəhdləri ilə bağlı idi. Hərbi mübarizə dünya tarixinin əbədi və vacib faktorlarından biri kimi çıxış etmişdir. Məhz müharibə və sülh problemləri dövlət xadimlərinin və mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Uzun zaman keçsə də, təhlükəsizliyin təmin edilməsində dövlətlərin rolu dəyişməmişdir. İndi də istənilən beynəlxalq siyasət məsələsi təhlükəsizlik problemi ilə bağlıdır [18, s.182; 20, s.79; 7, s.36].

Təhlükəsizliyin həqiqi dəyərinin dərk olunmasında iki dünya müharibəsinin, “soyuq müharibə”nin və çoxsaylı lokal münaqişə və müharibələrin baş verdiyi XX əsrin dramatik təcrübəsi böyük rol oynamışdır. Nəticədə Avropa və dünya nizamı üç dəfə radikal dəyişikliyə məruz qalmış və hər dəfə dünya birliyi beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək üçün yeni prosedurlar və institutlar yaratmağa məcbur olmuşdur. Bu zaman hər dəfə fəaliyyətlərindən əldə edilmiş təhlükəsizliyin dərəcəsi asılı olan siyasi aktorların məcmusu da dəyişmişdir.

* BDU-nun Konsititüsü hüququ kafedrasının doktorantı

Təhlükəsizliyin təminatı problemləri ilə dövlətlərarası münasibətlər sahəsində azadlıq və bərabərlik anlayışlarının əlaqəsi yeni aspektlərdə nəzərdən keçirilməyə başlamışdır. Nəticədə dünya birliyi üzvlərinin hərəkətlərini koordinasiya etməli olan təhlükəsizliyin təminatı üzrə strukturlar və mexanizmlər mürəkkəbləşmişdir. Təhlükəsizliyin təmin edilməsi təcrübəsi təhlükəsizlik konseptlərinin “istehsalçısı” və onun təminatçısı roluna iddia edən aparıcı dünya dövlətlərinin məqsədyönlü siyasətinin xüsusi əhəmiyyətini və məsuliyyətini aşkara çıxarmışdır. Təhlükəsizlik çoxsəviyyəli xarakter kəsb etməyə, bu və ya digər siyasi prosesləri müəyyən edən bəzi dəyər oriyentirləri ilə müşayiət olunmağa başlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz XX əsrin dramatik təcrübəsinin təsiri ilə təhlükəsizlik hər kəs tərəfindən dayanıqlı dünya nizamının və ictimai inkişafın vacib üsürlərindən və şərtlərindən biri kimi qəbul edilməyə başladı. [15, s.4] Qeyd olunanlardan aydın olur ki, zaman keçdikcə beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsi daha ziddiyyətli və mürəkkəb xarakter kəsb etməyə başlayır.

İlk dəfə “beynəlxalq təhlükəsizlik” termini 27 avqust 1928-ci ildə imzalanmış “Milli siyasət aləti kimi müharibədən imtina haqqında” Brian Kelloq Sazişində təsbit edilmişdir. Həmin Sazişdə beynəlxalq təhlükəsizlik müharibələrin qarşısını alan və profilaktik olaraq onların yaranmasına imkan verməyən institut kimi müəyyən edilirdi.

Beynəlxalq təhlükəsizlik dedikdə, beynəlxalq münasibətlərin elə vəziyyəti nəzərdə tutulur ki, bu zaman dünya birliyinin normal həyat fəaliyyəti, xalqların, dövlətlərin, beynəlxalq birliklərin sabit inkişafı və əməkdaşlığı, onların hər birinin yaranan təhdidlərə qarşı həyati əhəmiyyətli maraqlarının etibarlı müdafiəsi təmin edilir. [13]

Beynəlxalq təhlükəsizlik bütün dünyada sülhün, təhlükəsizliyin, dayanıqlı inkişafın, dövlətlərin suverenliyinin, müstəqilliyinin, bir-biri ilə bərabər hüquqlu qarşılıqlı əlaqələrinin təmin olunduğu beynəlxalq münasibətlər sistemidir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik yalnız ikili standartlardan uzaq, real tətbiq mexanizminə malik beynəlxalq hüquq qaydası çərçivəsində beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərinə istisnasız və birmənalı surətdə əməl olunmaqla təmin edilə bilər.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı çərçivəsində hazırlanmış məruzələrdən birində haqlı olaraq göstərilir ki, beynəlxalq təhlükəsizlik bütün dünya dövlətlərinin və ayrı-ayrılıqda onların hər birinin milli təhlükəsizliklərinin məcmusundan yararır. [9] A.İ.Nazarova yazır: “Belə bir faktı nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, konkret bir dövlətin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Çünki dövlət səviyyəsində elə təhdidlər mümkündür ki, onlar sonradan böyüyərək beynəlxalq səviyyəyə keçə və bütövlükdə beynəlxalq təhlükəsizliyə təsir göstərə bilər” [16, s. 859-861]. Təbii ki, müəllifin bu fikri olduqca məntiqli və əsaslıdır. Analoji yanaşma beynəlxalq hüquq üzrə mütəxəssislərin əksəriyyəti tərəfindən birmənalı olaraq dəstəklənir.

Müasir dövrdə təhlükəsizlik daha çox beynəlxalq xarakter kəsb edir. Bu, dünyanın hazırkı vəziyyəti ilə şərtlənir. Belə ki, indiki şəraitdə bir ölkənin təhlükəsizliyi digərlərinin diqqətindən kənar qala, habelə onların vəziyyətinə təsir göstərməyə bilməz.

Beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi, bu sistemin əsasını təşkil edən beynəlxalq hüquq normaları və onları tətbiq etməli olan instansiyalar konkret dövlətin milli təhlükəsizliyi üçün yaranmış təhdidlərə “göz yumarsa” hadisələrin inkişafı həmin sistemin özünün də təhlükəsizliyi üçün problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Məsələn, götürək Avropa təhlükəsizlik sistemini. Bu sistem Afrikanın şimalında, Yaxın Şərqdə yerləşən bir sıra dövlətlərin milli təhlükəsizliyi üçün yaranmış təhdidləri vaxtında beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll etmək üçün cəhdlər etsəydi və real tədbirlər görsəydi sonradan miqrant problemi ilə qarşı-qarşıya qalmazdı.

Müəlliflərdən V.V.Boqatrev göstərir ki, beynəlxalq təhlükəsizlik dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin sərbəst inkişafı üçün əlverişli beynəlxalq şəraitin yaradıldığı dünya nizamıdır. Beynəlxalq təhlükəsizlik şəraitində hər bir dövlət insanların maddi rifahının yüksəldilməsinə, şəxsiyyətin azad inkişafına, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının tam həcmdə təmin olunmasına yönəlmiş siyasətin həyata keçirilməsi üçün daha yaxşı imkanlara malik olurlar. Beynəlxalq təhlükəsizlik geniş və məhdud mənada başa düşülür. Geniş mənada o, təhlükəsizliyin siyasi, iqtisadi, humanitar, informasiya, ekoloji və digər aspektlərini kompleks surətdə özündə əks etdirir. Məhdud mənada beynəlxalq təhlükəsizlik isə yalnız hərbi-siyasi aspektləri əhatə edir. [6, s.230]

A.F.Muxamətov beynəlxalq təhlükəsizliyi bütün dövlətlər tərəfindən beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarına əməl edilməsinə əsaslanan, onlar arasında mübahisəli məsələlərin və fikir ayrılıqlarının qüvvə və ya təhdidlə həll olunmasını istisna edən beynəlxalq münasibətlər sistemi kimi xarakterizə edir [14].

Bir tərəfdən, “beynəlxalq təhlükəsizlik” termini ənənəvi sülh anlayışının və ya müharibənin olmamasının sinonimi kimi çıxış edir. Digər tərəfdən isə bu anlayış daha geniş siyasi müstəvini, o cümlədən sülhün qorunub saxlanmasına və müharibələrin qarşısının alınmasına kömək edən razılaşmalara nail olunmasını, prinsiplərin müəyyən edilməsini, institut və prosedurların yaradılmasını nəzərdə tutur. Lakin belə siyasi-hüquqi mexanizmin işində çatışmazlıq hallarına qarşı milli silahlı qüvvələrin hazırlanması beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. [17]

“Beynəlxalq təhlükəsizlik” və “qlobal təhlükəsizlik” anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz. Uzun müddət dünya miqyasında təhlükəsizlik üçün əsas təhdid kimi müharibələr çıxış etmişdir. Müharibələr isə dövlətlər arasında baş verir. Dövlətlərarası münasibətlər sferası elə beynəlxalq münasibətlər sferası olduğu üçün bu sferada təhlükəsizlik “beynəlxalq təhlükəsizlik” termini ilə ifadə olunmuşdur. Lakin artıq XXI əsrdə vəziyyət dəyişmişdir. Bütün dünya üçün, bəşəriyyət üçün təhdid yarada bilən qeyri-dövlət ünsürləri meydana çıxmışdır. Məsələn,

lən, beynəlxalq terror təşkilatları, bəzi transmilli korporasiyalar, dövlətlərin nəzarətində olmayan bir sıra qeyri-hökumət təşkilatları və s. Digər tərəfdən, bu gün bəşəriyyətin təhlükəsizliyi üçün təhdidlər yalnız müharibələr deyil. Buraya çoxsaylı qeyri-hərbi xarakterli təhdidləri də aid etmək olar: iqlim dəyişikliyi, ətraf mühitin çirklənməsi, resursların tükənməsi, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, transmilli cinayətkarlıq, epidemiyalar (Covid-19 epidemiyasının dünyanı və bütün bəşəriyyəti hansı təhlükələrlə üz-üzə qoyduğu hər kəsə məlumdur və bunu geniş şərhlə etməyə ehtiyac yoxdur), təbii fəlakətlər, qanunsuz insan alveri, kibər hücumlar, süni intellektin nəzarətdən çıxma ehtimalı və s. Həm qeyri-dövlət subyektlərinin fəaliyyəti ilə bağlı olan, həm də qeyri-hərbi xarakterli təhdidlər artıq beynəlxalq deyil, qlobal təhlükəsizlik üçün təhdid yaradır, yəni dövlətlərarası münasibətlər sferasının sərhədlərini aşır. Bütün bunları nəzərdə aldıqda, hazırda bütün dünyanın və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini ifadə etmək üçün “beynəlxalq təhlükəsizlik” deyil, məhz “qlobal təhlükəsizlik” terminindən istifadə olunmasını daha məqsədmüvafiq edirik.

BMT-nin keçmiş Baş katibi Kofi Annan öz məruzələrindən birində deyirdi: “XXI əsrdə sülh və təhlükəsizliyə təhdidlər yalnız beynəlxalq müharibələri və münaqişələri deyil, həm də mülki əhaliyə qarşı zorakılığı, mütəşəkkil cinayətkarlığı, terrorizm və kütləvi qırğın silahlarını əhatə edir. Onların sırasına həmçinin yoxsulluq, ölümcül yoluxucu xəstəliklər, ətraf mühitin deqradasiyası aiddir. Çünki bu hadisələr heç də az fəlakətli nəticələrə səbəb olmur. Bütün bu təhdidlər insanların ölməsinə və ya çoxsaylı məkanlarında sağ qalmaq şanslarının azalmasına gətirib çıxara bilər. Onların hamısı isə beynəlxalq sistemin əsas vahidi kimi dövləti sarsıda bilər” [22, s.111].

A.F.Muxametov hesab edir ki, beynəlxalq münasibətlərin mühüm cəhətlərindən biri onların nizamsızlığıdır. Bu cəhət beynəlxalq hüquq üzrə bir çox ekspertlər tərəfindən etiraf olunur və təhlükəsizlik problemlərinin həll olunmaması ilə bilavasitə bağlıdır. Dünyada dövlətlər mövcud olduqca, təəssüf ki, beynəlxalq təhlükəsizlik total və mütəlak ola bilməz. Bu kateqoriya nisbi xarakter daşıyacaq və dövlətləri idarə edən rəhbərlərin siyasi iradəsindən asılı olacaqdır. Əlbəttə, beynəlxalq siyasət yalnız dövlətlərin xarici siyasi fəaliyyəti ilə bağlı deyildir. Lakin xarici təhdidlərin qiymətləndirilməsində, millətin beynəlxalq mühitə adaptasiyasında, milli identikliyin saxlanılmasında, dəyərlərin qorunmasında, yəni geniş mənada milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində dövlətlərin hələ də yerinə yetirməkdə olduğu rolu qiymətləndirməmək səhv olardı. Bu, qloballaşma və demokratikləşmə, beynəlxalq münasibətlərin informasiyalaşma dərəcəsinin yüksəldiyi bir şəraitdə xüsusilə aktualdır. Çünki bütün bunlar inkişaf üçün şərait yaradır, lakin eyni zamanda bütün sistemi beynəlxalq terrorizm, kütləvi qırğın silahları, informasiya xarakterli və digər növ qeyri-ənənəvi silahlar üçün həssas edir. [14]

Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olduğu dövrdə əsas prioritet dövlətin təhlükəsizliyinə verilməsi, o, təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas subyekt və obyekt kimi çıxış edirdi. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən etibarən isə, yəni dövlət müstəqilliyimiz bərpa olunduqdan sonra isə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və

dövlətin təhlükəsizliyinə vəhdət halında baxılmağa və hər üçü prioritet hesab edilməyə başladı.

S.V.Kortunov qeyd edir ki, dünyada baş verən ziddiyyətli qloballaşma proseslərindən üçü milli təhlükəsizliyə birbaşa təsir göstərir: demokratikləşmə, iqtisadiləşmə və informasiyalaşma. Müəllifin fikrincə, müasir dünyanın demokratikləşməsi milli təhlükəsizliyin əsas obyektlərinin iyerarxiyasını dönməz olaraq dəyişir. Bu iyerarxiyada birinci yerə obyektiv olaraq şəxsiyyət, ikinci yerə cəmiyyət çıxır. Dövlət isə üçüncü yerə aid edilməklə, ilk növbədə, şəxsiyyətin və cəmiyyətin maraqlarının qorunması aləti kimi nəzərdən keçirilir. Dünya işlərində əhəmiyyətli rol əldə etmək istəyən istənilən ölkə bu iyerarxiyaya ciddi surətdə əməl etməlidir. Xarici mühitin demokratikləşməsi, qeyri-ardıcıl və ziddiyyətli baş versə belə, heç kəsə demokratik norma və prinsipləri cəzasız və qanunsuz olaraq kobudcasına pozmaq, insanların maraqlarına və hüquqlarına etinasızlıq göstərmək imkanı vermir. Müasir dünyanın heç bir dövləti sərhədləri daxilində bir cür, sərhədləri xaricində isə tamamilə fərqli siyasət apara bilməz. İqtisadiləşmə vahid dünya iqtisadi məkanının formalaşmasında özünü göstərir və izolyasiyaya əsaslanan milli təhlükəsizlik modellərini zəiflədir. Ona görə də, həmin məkana inteqrasiya milli maraqların səmərəli qorunmasının yeganə mümkün üsulu kimi çıxış edir. İnteqrasiyadan imtina hərtərəfli inkişafdan imtina deməkdir. Lakin məhz inkişaf milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinin həlledici şərtidir. Dünya iqtisadi məkanının bir hissəsinə çevrilməyən heç bir dövlət rəqabət qabiliyyətli ola bilməz. Bu faktor geosiyasi və geostrateji mexanzimlərlə müqayisədə, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinin geoiqtisadi mexanzimlərinin prioritetini müəyyən edir. Belə ki, məhz geoiqtisadiyyat dünya inkişafının prioritetinə çevrilir. İnformasiyalaşma vahid dünya informasiya məkanı formalaşdırmaqla, qlobal şəbəkə birliyi yaratmaqla əhatə olunan ölkə vətəndaşları üçün bütün maddi və mənəvi nemətlərə alçatanlıq imkanları açır, intellektual resursları artırır, dayanıqlı inkişafa, şəxsiyyətin və cəmiyyətin rifahına və təhlükəsizliyinə şərait yaradır. Digər tərəfdən informasiya texnologiyaları mütləq dəyər deyildir: onlar daxili siyasətdə kütləvi şüura səmərəli nəzarət və təsir vasitəsi kimi dövlətlərarası qarşıdurma üçün yeni imkanlar açır. Buna görə də milli təhlükəsizlik üçün yeni təhdidlər yaranır. [11, s.8-15] Fikrimizcə, müəllifin mövqeyində böyük həqiqətlər ifadə olunsada, qloballaşmanın milli təhlükəsizliyə təsirinin yalnız bu üç faktorla əlaqələndirilməsi bir qədər məhdud yanaşmadır.

Dövlətlər həm milli, həm də beynəlxalq təhlükəsizliyin səbəbi və nəticəsi kimi çıxış edir. Soyuq müharibə dövründə, ABŞ və SSRİ hərbi qüvvələri təkmilləşdirməyə çalışdıqları zaman məhz realist yanaşma mövcud olmuşdur. Müəyyən bir dövlətin öz təhlükəsizliyini təmin etməyə yönələn fəaliyyəti digər dövlətin narahat olmasına səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, gücə və güclənmə cəhdlərinə yönəlik yanaşma ona gətirib çıxarır ki, heç kim özünü təhlükəsizlikdə hiss etmir [7, s.38].

Dünyadakı mövcud vəziyyət beynəlxalq münasibətlər sisteminin dinamik transformasiyası ilə xarakterizə olunur. İki qütblü dünya düzəni dağıldıqdan

sonra bir-birini istisna edən iki tendensiya üstünlük təşkil etməyə başladı. Birinci tendensiya əhəmiyyətli sayda dövlətlərin və onların inteqrasiya birliklərinin iqtisadi və siyasi mövqelərinin möhkəmlənməsində, beynəlxalq proseslərin çoxtərəfli idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsində özünü göstərir. Bu zaman iqtisadi, siyasi, elmi-texniki, ekoloji və informasiya faktorları həlledici rol oynayır. İkinci tendensiya beynəlxalq birlikdə ABŞ-ın liderliyi altında inkişaf etmiş qərb ölkələrinin dominantlığına əsaslanan beynəlxalq münasibətlər strukturunun yaradılmasında ifadə olunur. Bu tendensiya dünya siyasəti ilə bağlı əsas problemlərin birtərəfli qaydada, əsasən də beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoyulmadan hərbi-güc metodu ilə həll olunmasına hesablanmışdır. İstənilən dövlət digər dövlətlər arasında suveren varlığını saxlamaq üçün öz təhlükəsizliyi qayğısına qalır. Lakin müasir silahların xarakteri heç bir dövlətə öz təhlükəsizliyini yalnız hərbi-texniki vasitələrlə, silahlı qüvvələri artırmaqla təmin etməyə ümid vermir. Başlayacağı təqdirdə nüvə müharibəsi zamanı bütün bəşər sivilizasiyası təhlükədə olacaq və o müharibədə qalib olmayacaq. Bu baxımdan dövlətlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində siyasi-hüquqi rıçaqlardan istifadəyə daha çox üstünlük verilməlidir. [21, s.76-77]

A.V.Vozjenikovun fikrincə, milli təhlükəsizlik sisteminin öz dəyərləri və prioritetləri vardır və onların iyerarxiyası həm milli sistemlərin regional və beynəlxalq təhlükəsizlik strukturlarına aid olması ilə, həm də özlərinin daxili dominantları ilə müəyyən edilir. [8, s.26]

Xarici ölkələrdə müasir anlamda ilk milli təhlükəsizlik konsepsiyalarının formalaşması İkinci dünya müharibəsinin bitdiyi dövrə təsadüf edir. Bir çox dövlətlər öz milli maraqlarına institusional forma verməyə və onları zəruri siyasi, iqtisadi, hüquqi və təşkilati vasitələrlə təmin etməyə başladılar. Bu prosesdə ilk təcrübə ABŞ-a məxsusdur. Burada 1947-ci Təhlükəsizlik haqqında qanun qəbul edildi. Sonra uzun zaman ərzində milli təhlükəsizlik sisteminin əsas inkişaf vektoru iki böyük dövlətin (ABŞ və SSRİ) geosiyasi qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən olundu. Bu dövrdə əksər dünya dövlətlərində milli təhlükəsizlik problemi ilə bağlı xarici siyasi və hərbi siyasi yanaşma prioritet əhəmiyyətə malik idi. XX əsrin 90-cı illərində SSRİ-nin mövcudluğuna son qoyulduqdan sonra qərb ölkələrində milli təhlükəsizliyin əsas prioritetlərinin müəyyən edilməsinə dair bu yanaşma da dəyişikliyə uğradı. Nəticədə qərbi avropa və amerikan dəyərlərinin qorunması və kommunizmlə qarşılıqlı əlaqəni öz yerini dünyada hökmran mövqenin təmin edilməsinə verdi. Belə ki, XX əsrin 90-cı illərində ABŞ milli təhlükəsizliyin iqtisadi əsaslarının təmin edilməsinə, yer kürəsinin bütün ərazilərində amerikalıların və onların şirkətlərinin üstün mövqelərinin bərqərar edilməsinə keçid etdiyini elan etdi [4, s.11-23; 10, s.75-108]. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, hadisələrin sonrakı inkişafı ABŞ-ın milli təhlükəsizlik konsepsiyasında hərbi-siyasi yanaşmanın iqtisadi yanaşmadan heç də az önəm kəsb etmədiyini və bu yanaşmadan fəal surətdə istifadə olunduğunu göstərdi.

Müasir dövrdə amerikan xarici siyasətində milli maraqlarının təmin edilməsinin başlıca vasitəsi kimi hərbi gücə üstünlük verilməsi tendensiyası müşa-

hidə olunur. Bu zaman, faktiki olaraq, milli təhlükəsizlik hərbi təhlükəsizlik ilə eyniləşdirilir. Bu isə ABŞ-ın şəxsiyyəti, cəmiyyəti və dövləti təhlükəsizliyin yalnız obyekt deyil, həm də subyekt qismində nəzərdən keçirən demokratiya ideallarından geri çəkildiyini göstərir. [4, s.11-23]

Qloballaşma prosesləri dövlətlərin qeyri-bərabər inkişafına səbəb olur. İnkişaf səviyyələri fərqli olan dövlətlərin əhalisinin rifah səviyyələri də fərqli olur, bu səviyyələr arasında kəskin uçurum yaranır. Nəticədə həm dövlətdaxili, həm də dövlətlərarası ziddiyyətlər kəskinləşir. Bütün bunlar isə birbaşa və ya dolayısı ilə beynəlxalq təhlükəsizliyə öz təsirini göstərir. Bu baxımdan müasir qloballaşma şəraitində beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ ilə bağlı məsələlərin aktuallığı daha da artır.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ beynəlxalq hüququn bir sahəsi olub, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması ilə bağlı dövlətlər arasında yaranan münasibətləri tənzim edən, həm beynəlxalq, həm də milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönələn normaların məcmusundan ibarətdir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun əsasını dövlətlər arasında yaranan mübahisəli məsələlərin həllinin güc formalarını istisna edən beynəlxalq ümumi hüquq normaları təşkil edir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun rəhbər aktı kimi BMT Nizamnaməsi çıxış edir. Həmin Nizamnamənin 1-ci maddəsinin birinci bəndində “beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq və bu məqsədlə: sülhə təhlükənin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq üçün və təcavüz aktlarını və digər sülhün pozulması hallarını yatırtmaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər görmək və sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən beynəlxalq mübahisə və situasiyaların dinc vasitələrlə, ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq nizamlanmasına və ya həll olunmasına müvəffəq olmaq” təşkilatın əsas məqsədlərindən biri elan edilir. Həmçinin BMT Nizamnaməsi beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun əsas prinsiplərini də müəyyən edir. Buraya ilk növbədə mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi və güc tətbiq etməmək (və ya güc tətbiqi ilə hədələməmək) prinsipləri aiddir.

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun əsasını müasir beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsipləri təşkil edir:

- güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiqi ilə hədələməmək;
- dövlətlərin ərazi bütövlüyü;
- dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı;
- dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə etməmək;
- mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi;
- dövlətlər arasında əməkdaşlıq.

Beynəlxalq hüququn qeyd edilən hamılıqla tanınmış prinsipləri ilə yanaşı beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun özünəməxsus, sahəvi prinsipləri də vardır. Beynəlxalq hüquq sahəsində mütəxəssislər beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun sahəvi prinsiplərinə aşağıdakıları aid edirlər: beynəlxalq təhlükəsizliyin bölün-

məzliyi prinsipi; digər dövlətlərin təhlükəsizliyinə zərər vurmama prinsipi; bərabər və eyni təhlükəsizlik prinsipi. [6, s.230-232]

BMT-nin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı funksiyalarının və fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilərək müasir qlobal dünyanın təhlükəsizlik çağırışlarına maksimum dərəcədə uyğunlaşdırılması beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun həll etməli olduğu ən mühüm vəzifələrdən biri kimi çıxış edir.

Dövlətlərin təhlükəsizlik problemlərinin (əsas elementi dövlət olan) beynəlxalq hüquq sistemi baxımından nəzərdən keçirilməsi zamanı vahid təhlükəsizlik mexanizminin mövcud olması imkanı istisna deyil. Sülhün möhkəmlənməsinə və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına dəstək kimi, dövlətlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi də beynəlxalq birliyin bütün iştirakçılarının əsas vəzifəsi qismində nəzərdən keçirilir. Dövlətlərin xarici siyasət kursu beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq hüquq normalarından istifadə olunmasını nəzərdə tutur [12, s.49-54].

XX əsrin ikinci yarısından etibarən bütün dünyada sülhün qorunub saxlanması ən mühüm vasitələrindən biri kimi beynəlxalq hüquq çıxış edir. Dövlətlərin xarici siyasi fəaliyyətinin istiqamətlərindən biri kimi təhlükəsizliyin təmin edilməsi beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına və prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməlidir. Beynəlxalq hüququn prinsipləri dövlətlərin davranışının rəhbər qaydaları, beynəlxalq hüququn hüquqi cəhətdən təsbit edilmiş ilkin başlanğıclarıdır. Beynəlxalq hüququn prinsipləri adət və müqavilə yolu ilə tənzimlənir. Təhlükəsizliyin təmin edilməsi prosesində onlar eyni anda iki funksiya yerinə yetirir: beynəlxalq münasibətləri müəyyən normativ çərçivə ilə məhdudlaşdıraraq onların sabitliyini təmin edir; beynəlxalq münasibətlər praktikasında bütün yeni təzahürləri təsbit edir və bununla da onların inkişafına şərait yaradır. Milli təhlükəsizliyin beynəlxalq hüquqi əsasları beynəlxalq hüquq qaydası ilə üzvi surətdə bağlıdır. Diplomatik əlaqələrə daxil olub-olmamasından asılı olmayaraq bütün dövlətlər bu qaydaya əməl etməlidir. Milli təhlükəsizliyin beynəlxalq hüquqi əsaslarının inkişafına dövlətlərlə bağlı iki tendensiya təsir göstərir - onların qarşılıqlı əməkdaşlığa cəhd etməsi və təbii olaraq öz suverenliklərini, siyasi-iqtisadi müstəqilliklərini xarici təhdidlərdən qoruma qayğısı. Bununla bağlı olaraq beynəlxalq hüquq qaydasında sosial-siyasi və hüquqi vektorlar da qabarıq surətdə özünü göstərməyə başlayır. Bu isə öz növbəsində, beynəlxalq hüquq səviyyəsində bütün dövlətlərin mənafeyinə, mahiyyət etibarilə onların milli təhlükəsizlik maraqlarına cavab verən yeni nizam modelinin işlənilməsi üçün nəzəri-metodoloji əsas yaradır. [21, s.78-79]

Y.S.Tretyakova haqlı olaraq göstərir ki, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi yalnız daxili siyasi fəaliyyət və səmərəli milli hüquq sisteminin formalaşması ilə deyil, həm də xarici siyasi fəaliyyət və bilavasitə beynəlxalq hüququn formalaşması və inkişafı ilə bağlıdır. XIX əsrdə “milli təhlükəsizlik” kateqoriyası siyasi-hüquqi dövriyyədə hələ yox idi, lakin yalnız milli deyil, həm də beynəlxalq hüquqi səviyyədə onun təsbit edilməsi cəhdləri müşahidə olunurdu. Milli

təhlükəsizliklə bilavasitə bağlı olan və beynəlxalq hüquq səviyyəsində hüquqi cəhətdən təsbit edilən əsas kateqoriyalar indiyədək də öz aktuallığını itirməyən suverenlik və ərazi kateqoriyaları olmuşdur. Suverenlik nəzəriyyəsi hələ orta əsrlərdə meydana çıxsada, XIX ərdə tam rəsmi xarakter kəsb etmişdir. [19, s.475-493]

Beynəlxalq təhlükəsizlik beynəlxalq münasibətlərin elə transformasiyasını nəzərdə tutur ki, bu zaman hər bir dövlət sülhün pozulmaması təminatına malik olur və ya ən azından sülhün istənilən pozulması halı öz nəticələri etibarilə məhdud xarakter daşıyır. Beynəlxalq təhlükəsizlik hər bir dövlətin istənilən münasib təhlükəsizlik sisteminə müraciət etməsini, habelə hər bir dövlətin belə sistemləri dəstəkləmək kimi hüquqi öhdəliyini nəzərdə tutur. Milli və beynəlxalq təhlükəsizliyin getdikcə daha çox qarşılıqlı asılılıqda olması, öz növbəsində, dövlətlərin beynəlxalq təhlükəsizlik problemlərinin həllində hərtərəfli və əməkdaşlığa əsaslanan yanaşmalar tətbiq etməsinin zəruriliyini şərtləndirir. Beynəlxalq təhlükəsizlik konsepsiyası ənənəvi olaraq, ilk növbədə, dövlət təhlükəsizliyinin problemlərindən biri kimi nəzərdən keçirilmişdir. Lakin son illər əlavə bir konsepsiya - insanın təhlükəsizliyi konsepsiyası formalaşmışdır. Bu konsepsiyaya görə təhdid yalnız dövlətlərdən və qeyri-dövlət subyektlərindən qaynaqlanmır. O, həm də dövlətlərin və xalqların təhlükəsizliyinə qarşı yönəl bilər. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün təhlükə yalnız aqressiya aktından deyil, həm də beynəlxalq sülhü təhdid edən digər faktorlardan irəli gələ bilər. [5] Fikrimizcə, bu faktorlarla səmərəli mübarizə aparılması isə ümumbəşəri maraqların dövləti maraqlardan üstün tutulduğu və bu maraqlar naminə bütün dövlətlərin öz səylərini real surətdə birləşdirdiyi və qlobal təhlükəsizlik naminə əməkdaşlığı daha da dərinləşdirdiyi şəraitdə mümkündür.

Dünya radikal surətdə dəyişir və beynəlxalq hüquq da onunla birlikdə dəyişməlidir. Mövcud beynəlxalq nizam çərçivəsində üstün rol əvvəlki kimi yenə də suveren dövlətlər oynayır. Hələdici arqument isə gücdür. Beynəlxalq təşkilatlar isə əvvəlki kimi öz mandatları çərçivəsində hərəkət etməli olurlar və səs çoxluğuna malik olan güclü dövlətlərin və ya qrupların təsiri altındadırlar. Bununla belə, beynəlxalq müdafiə və təhlükəsizlik hüququ kontekstində beynəlxalq hüququn məzmunu və prosedurları ilə bağlı struktur dəyişikliklərinin aparılması üçün imkanlar vardır. [5] Bu cür islahatlara həqiqətən də ciddi ehtiyac duyulur. Çünki beynəlxalq hüququn və beynəlxalq düzənin böhranlı vəziyyəti beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin də son dərəcə zəifləməsinə, qlobal sülh və təhlükəsizlik üçün təhdidlərin reallıq dərəcəsinin xeyli yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Qloballaşma şəraitində və İkinci dünya müharibəsindən sonra formalaşan dünya düzəninə SSRİ-nin və ikiqütblü dünya nizamının dağılması nəticəsində pozulması beynəlxalq proseslərin idarə olunma səviyyəsinin kəskin enişinə səbəb oldu. Beynəlxalq təhlükəsizliyin əvvəlki sistemləri və mexanizmləri öz effektivliyini itirdi, regional və qismən qlobal qeyri-sabitlik kəskin surətdə artdı. Bu, xüsusən də, milli təhlükəsizliyin beynəlxalq təhlükəsizliklə daha sıx bağlılığa gətirib çıxardı. Milli təhlükəsizliyin beynəlxalq ölçüsü dəfələrlə artdı. Artıq bundan sonra istənilən dövlət yalnız yeni, daha ədalətli və bütün dünya birliyi ölkələrinin maraqlarına cavab verən dünya nizamı formalaşdığı şəraitdə özünü nisbi

təhlükəsizlikdə hiss edə bilər. Qloballaşma prosesləri, bir tərəfdən, klassik milli suverenliyi təhrif edir, digər tərəfdən isə beynəlxalq münasibətlərin subyektlərinin say artımına dəstək verməklə kiçik xalqların milli özünüdərkinə şərait yaradır. Çoxmillətli dövlətlərin milli azlıqlarına tətbiq olunan öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi hüquqi əsası olmayan dövlət qurumlarının sayının artmasına səbəb olur. Bununla birlikdə artıq stabilləşmiş ölkələrdə milli identiklik problemi kəskinləşir. Bütün bunlar həm milli, həm də beynəlxalq təhlükəsizliyə təsir göstərir. [11, s.8-15] Təəssüflər olsun ki, bir çox hallarda xalqların öz müqəddəratını təyin etmə prinsipindən separatizm, etnik konflikt, dövlətin ərazi bütövlüyünü pozmaq məqsədilə istifadə olunur. İşğalçı və təcavüzkar Ermənistan da Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi kontekstində bu prinsipdən qeyd edilən məqsədlərlə istifadə etməyə çalışır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bir millət öz müqəddəratını yalnız bir dəfə təyin edə bilər. Erməni xalqı da bunu edib və dövləti var. Digər tərəfdən, Dağlıq Qarabağ erməniləri ayrıca xalq deyil, Azərbaycan xalqının tərkibində milli azlıqlardır. Müstəqil dövlətin ərazisində yaşayan milli azlıqların isə belə hüququ yoxdur.

Siyasi elmlər doktoru, professor Elçin Əhmədovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, xalqların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində siyasi müstəqillik anlamında nəzərdən keçirilə bilməz. Xalqların öz müqəddəratını təyin etmə məsələsi beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən olan ərazi bütövlüyü prinsipini pozmamalı, bu prinsipə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Ermənistan hər zaman Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaşayan erməni icmasının öz müqəddəratını təyin etmək və konkret olaraq orada yeni süni dövlət yaratmaq arzusunu səsləndirir. Əgər bütün xarici ölkələrdə yaşayan erməni icmaları yaşadıkları həmin ölkələrin ərazilərində “öz müqəddəratını təyin etmək” adı ilə yeni süni dövlətlər yaratsalar, bu halda dünyada, o cümlədən Fransada, ABŞ-da, Rusiyada, Gürcüstanda, Azərbaycanda, Livanda, Argentinada və erməni icmaları yaşayan digər ölkələrdə yüzlərlə yeni qondarma erməni “dövlətlər”i yaradıla bilər. Bu baxımdan, ermənilərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu bəhanə etməsi beynəlxalq hüquq normalarının, xüsusilə dövlətlərin suveren bərabərliyi, zor işlətməmək və zor işlətməklə hədələnməmək, sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin ərazi bütövlüyü, mübahisələri dinc yolla nizama salmaq və başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq və beynəlxalq hüquqi öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirmək kimi ATƏT-in Helsinki prinsiplərinin kobud şəkildə pozulması deməkdir. [1]

Öncə qeyd edildiyi kimi, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin nə Azərbaycandan ayrılaraq öz müstəqil dövlətini yaratmaq, nə Ermənistanla birləşmək, nə də ki, Azərbaycandan həтта muxtariyyət belə tələb etmək hüququ yoxdur. Başqa sözlə desək, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin əməlini öz müqəddəratını təyin etmə kimi qələmə vermək olmaz. Bu sadəcə separatizmdir. [2, s.82-93] Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Azərbaycanda insan hüquqları və demokratiyanın inkişafına mane olan ən başlıca səbəblərdəndir. Cənubi Qafqaz regionunda beynəlxalq hüquqa və ATƏT-in Helsinki Yekun Aktına uyğun sivil,

dövlətlərarası münasibətlər bərqərar deyil. İki ölkə arasında elan edilmədən aparılan müharibənin nəticələri bölgədə sülh və sabitliyin yaranmasına mane olur. [3] Ölkəmizdə əsas Ümummilli liderimiz tərəfindən qoyulan və uğurla davam etdirilən kompleks islahatlar nəticəsində Azərbaycan bu gün dünyanın mühüm enerji və nəqliyyat dəhlizinə çevrilmişdir. Dünyanın enerji təhlükəsizliyində mühüm rola yiyələnmişdir. Ona görə də bu münaqişənin həll olunmamış qalması yalnız milli və regional deyil, həm də müəyyən mənada beynəlxalq təhlükəsizlik üçün təhdid təşkil edir.

Beynəlxalq hüquq qaydasının effektiv təminatı beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərinə bütün dünya dövlətləri tərəfindən hər hansı istisnaya, imtiyaza, ayrı-seçkiliyə, ikili standarta... yol verilmədən, birmənalı surətdə əməl olunması ilə sıx surətdə bağlıdır. Yeni hüquq qaydasının əsasını güc faktoru deyil, qarşılıqlı hörmətə əsaslanan beynəlxalq münasibətlər, xüsusən də, suveren bərabərlik, əməkdaşlıq, çoxtərəfli diplomatiya, dialoq və s. bu kimi faktorlar təşkil etməlidir.

Milli təhlükəsizlik və beynəlxalq təhlükəsizlik dialektik vəhdətdədir. Onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olmaqla, biri digərini şərtləndirir. Ona görə də hər bir dövlət öz xarici siyasətini həyata keçirərkən öz milli təhlükəsizliyi ilə yanaşı beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik maraqlarını da hərtərəfli nəzərə almalı, həm bütövlükdə beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri, onun bir sahəsi kimi beynəlxalq təhlükəsizlik hüququnun sahəvi prinsipləri çərçivəsində hərəkət etməlidir.

Bu gün dünyada yeni, əvvəllər mövcud olmayan yeni təhdidlər və çağırışlar meydana çıxmışdır. BMT sistemi və qüvvədə olan beynəlxalq hüquq de-fakto formalaşan müasir beynəlxalq reallığa adekvat deyildir. Ona görə də global təhlükəsizlik mexanizmləri də bu təhdidlər qarşısında aciz qalmışdır. Bu baxımdan həm beynəlxalq hüququn, həm beynəlxalq idarəetmə sisteminin, həm də beynəlxalq təhlükəsizlik mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinə və de-fakto formalaşan müasir beynəlxalq reallığa uyğunlaşdırılmasına ciddi zərurət duyulur.

İstinadlar:

1. Beynəlxalq hüquq və öz müqəddəratını təyin etmə prinsipinin ermənisayaq təfsiri. https://azertag.az/xeber/Beynelxalq_huquq_ve_oz_muqedderatini_teyinetme_prinsipinin_ermenisayaq_tefsiri-1214492
2. Səlimov R. Dağlıq Qarabağ ermənilərinin ərazi iddiaları və öz müqəddəratını təyin etmək hüququ prinsipi // Nəqliyyat hüququ, 2008, № 4, s. 82-93
3. Ermənistanın işğalçılıq niyyəti Azərbaycanda insan hüquqlarının pozulmasının təsdiqidir. <https://mod.gov.az/az/pre/18910.html>
4. Беляева Г.С., Беляев В.П. Современные зарубежные концепции национальной безопасности: правовое измерение // Вопросы безопасности, 2016, № 5, с. 11-23
5. Бертран П. Новое международное право в области защиты и безопасности. <https://www.un.org/ru/chronicle/article/21998>
6. Богатырев В.В. Международное право. Учебное пособие. Владимир: Изд-во ВлГУ, 2016, 276 с.

7. Богуцка М. Традиционное и человеческое измерения национальной безопасности: сравнительный анализ концептуальных моделей Польши и России: Дисс. ... канд. полит. наук. М., 2014, 232 с.
8. Возжеников А.В. Национальная безопасность в контексте современного политического процесса России: теория и политика обеспечения: Автореф. дис. . докт. полит. наук. М., 2002, 391 с.
9. Доклад Организации Объединенных Наций «Исследование концепции безопасности» A/40/553 // Организация Объединенных Наций. <http://www.un.org/ru/ga/40/docs/40res.shtml>
10. Журбей Е.В. Стратегия национальной безопасности США В 90-Е гг. XX века // Ойкумена регионоведческие исследования, 2015, № 2 (33), с. 75-108
11. Кортунов С.В. Концептуальные основы национальной и международной безопасности. Учебно-методическое пособие. М.: ГУ ВШЭ, 2007, 308 с.
12. Кулжабаева Ж.О. Теоретические вопросы международно-правового обеспечения экономической безопасности // Вестник Института законодательства РК, 2007, № 3, с. 49-54
13. Международная безопасность // Большая российская энциклопедия. https://bigenc.ru/military_science/text/2198796
14. Мухаметов А.Ф. Реалии и угрозы международной безопасности. <https://cvsi.kz/index.php/analitika-i-publikatsii/item/192-realii-i-ugrozy-mezhdunarodnoj-bezopasnosti>
15. Назаренко А.В. Национальная и международная безопасность: концепции и реалии в XX – начале XXI вв.: историко-политологический анализ: Автореф...канд. полит.наук. М., 2008, 24 с.
16. Назарова А.И. Теоретические вопросы обеспечения международной безопасности // Молодой ученый, 2014, № 4 (63), с. 859-861
17. Савушкин Р. От международной к глобальной безопасности // Политические Регулирование, 2012, № 1 (18). <https://dfnc.ru/arhiv-zhurnalov/c129-2012-1-18/ot-mezhdunarodnoj-k-globalnoj-bezopasnosti/>
18. Современная мировая политика: Прикладной анализ / Отв. ред. А.Д. Богатуров. М.: Аспект Пресс, 2010, 592 с.
19. Третьякова Е.С. Национальная безопасность и международное право в XIX веке // Genesis: исторические исследования, 2015, № 4, с. 475-493
20. Цыганков П.А. Теория международных отношений. Учебное пособие. М.: Гардарики, 2003, 590 с.
21. Чапчиков С.Ю. Международноправовые основы обеспечения национальной безопасности // Вестник РУДН, Серия юридические науки, 2010, № 2, с. 75-80
22. The Charter of the United Nations: (3rd Edition) / Edited by Bruno Simma, Daniel-Erasmus Khan, Georg Nolte, Andreas Paulus, Nikolai Wessendorf. Oxford: Oxford University Press, 2012, 2405 p.

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО И НАЦИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

Исмаил Кенгерли*

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с международным правом и национальной безопасностью. Автор считает, в мире основу нового правового государства должен составлять не фактор силы, а такие факторы как международные от-

* Докторант кафедры конституционного права Бакинского государственного университета

ношения, основанные на взаимном уважении, в частности, суверенное равенство, сотрудничество, многосторонняя дипломатия, диалог и так далее. В статье также утверждается, что неурегулированный армяно-азербайджанский конфликт представляет собой угрозу не только национальной и региональной, но и международной безопасности.

Ключевые слова: *международное право, международные отношения, международная безопасность, глобальная безопасность, национальная безопасность, устойчивое развитие.*

INTERNATIONAL LAW AND NATIONAL SECURITY

Ismail Kengerley**

Abstract

This article examines issues related to international law and national security. The author believes that in the world the basis of a new rule of law should not be a factor of strength, but such factors as international relations based on mutual respect, in particular, sovereign equality, cooperation, multilateral diplomacy, dialogue, and so on. The article also argues that the unresolved Armenian-Azerbaijani conflict is not only a threat to national and regional security, but also to a certain extent to international security.

Keywords: *international law, international relations, international security, global security, national security, sustainable development.*

** Ph.D Student, Baku State University

MÜXTƏLİF ÖLKƏLƏRDƏ QADIN HÜQUQLARININ QORUNMASI MEXANİZMLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ ANALİZİ

Lamiyə Zeynalova*

Xülasə

Qadın hüquqlarının qorunması və gender bərabərliyi problemi hər şeydən əvvəl ölkədə insan hüquqları üzrə qanunvericiliklə bağlıdır. Lakin cəmiyyətdə tarixən formalaşan adət-ənənələr, iqtisadi konyunktura, təhsil səviyyəsi və sair amillər də təsirsiz ötürməmişdir. Elə ona görə də ölkələr qadın hüquqlarının qorunması və gender bərabərliyi ilə bağlı problemin həllində bir-birindən kəskin fərqlənən səviyyələrdə inkişaf edirlər.

İnsan hüquqları, həmçinin qadın hüquqları ilə bağlı beynəlxalq konvensiyalara qoşulma, beynəlxalq və regional mexanizmlərdən istifadə hələ o demək deyil ki, problemin həlli sahəsində ölkələr eyni səviyyədə inkişaf edəcəklər. Bunu Dünya İqtisadi Forumunun apardığı tədqiqatlar da sübut edir. Belə ki, 2001-ci il üzrə Dünya İqtisadi Forumunun Hesabatlarına əsasən qadın hüquqlarının qorunması və gender bərabərliyinin təmin edilməsi üzrə ölkələrarası müqayisədə ilk onluqda həm coğrafi mövqeyinə, həm də iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə bir-birindən ciddi fərqlənən ölkələr daxil olub. Burada liderlik İslandiya aiddir. Finlandiya, Norveç, Yeni Zelandiya, İsveç, Namibiya, Ruanda, Litva, İrlandiya və İsveçrə ilk onluğa daxildir. Lakin qadınlara qarşı istənilən zorakılıqla, o cümlədən məişət zorakılığı ilə bağlı hüquqpozmalar belə qiymətləndirmələrdə nəzərə alınmur. Qadınlara qarşı zorakılıq hallarının 2000-2018-ci illəri əhatə edən dövr üçün statistikasını Dünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən aparılıb. Bu statistika adətən sorğulara əsaslanır. Dünya Səhiyyə Təşkilatı qadınlara qarşı zorakılığa ciddi sağlamlıq problemi kimi yanaşır. Belə zorakılıqlar qadınlarda uzunmüddətli fiziki sağlamlıq problemi yadardaraq əksər hallarda reproduktiv və psixi sağlamlığın pozulmasına səbəb olur.

Açar sözlər: *qadın hüquqları, insan hüquqları, fiziki zorakılıq, psixi zorakılıq, sağlamlıq problemləri, Qlobal Gender Boşluğu İndeksi*

Dünya Səhiyyə Təşkilatı (DST) qadınlara qarşı zorakılığın insan hüquqları ilə, fiziki və psixi sağlamlıqla, sosial və iqtisadi inkişaf əlaqəsini əsas götürərək, belə zorakılığa qarşı mübarizənin aktiv təşkili üçün zorakılıq həddinin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsini, ölkələrarası müqayisələrin aparılmasını zəruri hesab edir. Metodoloji olaraq, belə qiymətləndirmələr zorakılığın qarşısının alınması üçün ilkin addım hesab edilə bilər.

DST-nin QZYZ üzrə Qlobal Məlumat bazası qadınlara qarşı iki növ zorakılıq haqqında məlumatları əhatə edir. Birincisi intim partnyor zorakılığı, ikincisi isə partnyor olmayan birisi tərəfindən cinsi zorakılıq. Qeyd edək ki, sorğu zamanı sorğuya cəlb edilən qadınlardan indiki və keçmişəri tərəfindən və ya birgə yaşadığı kişi tərəfindən bir və ya bir neçə dəfə fiziki və ya cinsi zorakılığa məruz qalması, hər hansı formada fiziki zərərvermə ilə zorakılıq aktlarının baş verməsi, məsələn, şillə vurmaq, sağlamlığına ziyan vurmaqla itələmək, boğma və ya yandırma və sair formalarda fiziki zorakılıq hallarının olub olmaması, həmçinin qorxutma yolu ilə və ya hər hansı yolla cinsi əlaqəyə məcbur etmə hallarının

* Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

olması soruşulur. Partnyor olmayan birisi tərəfindən cinsi zorakılıq halları ilə bağlı sorğular da müəyyən metodika ilə hesablanır.

Göründüyü kimi, praktikada qadınlara qarşı zorakılığın çoxlu sayda formalarının olmasına baxmayaraq, DST yalnız iki formalı zorakılığı qeydiyyatla alaraq qiymətləndirmələr aparır.

DST-nin 2018-ci il üzrə hazırladığı Hesabatda qeyd edilir ki, “Qadınlara qarşı zorakılığın bu hesabatda əhatə olunmayan digər formalarına qohumlar, işəgötürənlər və ya başqaları tərəfindən fiziki zorakılıqlar, həmçinin qadınların öldürülməsi, o cümlədən “şərəf” adı ilə qətlər, qadın alveri və zorakılığın digər formaları daxil deyildir” [0]. Elə ona görə də belə qiymətləndirmələri qadınlara qarşı zorakılığın qiymətləndirilməsində tam və əhatəli hesab etmək olmaz. Buna baxmayaraq, məhz belə formalı zorakılıqlar üzrə qiymətləndirmələr apararaq ölkələr üzrə müəyyən fikir yürütmək olar. Qeyd edək ki, DST-nin belə qiymətləndirmələri BMT-nin Davamlı İnkişaf Hədəfləri (2015-2030) üzrə qlobal və regional səviyyədə ilk qiymətləndirmədir və bu hədəflərin yerinə yetirilməsində mühüm töhvə ola bilər. Bu qiymətləndirmələrin dəyəri təkcə onun mahiyyəti ilə deyil, həm də geniş coğrafi ərazidə, 161 ölkədə yaşayan müxtəlif millətlərə, etnik qruplara aid əhali arasında 2000-2018-ci illəri əhatə edən dövrlərdə aparılan sorğu ilə bağlıdır.

Qeyd edək ki, sorğu zamanı istifadə edilən metodologiya ölkələr üzrə “Qadınlara qarşı zorakılığın yayılmasını” qiymətləndirməyə imkan verir. Burada yayılma zorakılığa məruz qalan qadınların sayının sorğuya cəlb edilən qadınlar arasında risk altında olan qadınların sayına olan nisbəti kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, yayılma səviyyəsi ilk baxışda zorakılığa məruz qalmış qadınların sayı ilə düz, risk altında olan qadınların sayı ilə tərs mütənəsib olur. Lakin nəzərə alsaq ki, zorakılığa məruz qalmış qadınların sayı da risk altında olan qadınların sayından müəyyən formada asılıdır, onda yayılmanın kəmiyyətə müəyyən edilməsi bir qədər mürəkkəbləşir.

Sorğunun nəticələrinin obyektivliyinə xələl gətirən digər mühüm amil sorğunun aparıldığı ölkələrdə adət-ənənə ilə, qanunların aliliyi ilə, əhalinin təhsil və iqtisadi səviyyəsi ilə də bağlıdır. Belə ki, bəzi ölkələrdə qadınların iqtisadi cəhətdən müstəqil olmaması və ya mövcud adət-ənənələr sorğuya düzgün cavabların verilməməsinə və nəticələrdə xətaların artmasına səbəb ola bilər. Buna baxmayaraq, sorğuya cəlb edilənlərin, ölkələrin sayının çox olması, həmçinin əhatə etdiyi dövrün uzunmüddətli olması xətaların mümkün qədər azalmasına səbəb olur.

Beləliklə, DST-nin Qadınlara Qarşı Zorakılığın Yayılmasına dair 2018-ci il üzrə Hesabatına əsasən 15 və daha çox yaşlı və nə vaxtsa nikahda olan qadınların 26%-i (641 milyon) həyatları boyu ən azı bir dəfə zorakılığa məruz qalmışlar. 2018-ci il üzrə (12 ay ərzində) isə belə qadınların sayı 245 milyondan çoxdur (10%). 15-49 yaş arasında olan və həyatları boyu ən azı bir dəfə zorakılığa məruz qalan qadınlar isə 27% təşkil edirlər. Hesabatın üstün cəhətləri ondan ibarətdir ki, burada regionlar və ölkələr üzrə qiymətləndirmələr yer alır. Belə

qiymətləndirmələr imkan verir ki, qadın hüquqlarının daha yaxşı qorunduğu və qadınlara qarşı zorakılığın daha az olduğu ölkələr müəyyən edilsin və onların bu sahədə təcrübəsindən istifadə edilsin. Hesabata əsasən qadınlara qarşı zorakılıq istisnasız olaraq bütün ölkələrdə mövcuddur. Lakin digər regionlarla müqayisədə Afrika, bəzi Asiya ölkələrində və Şərqi Asiya ölkələrində qadınlara qarşı zorakılıq daha çox yayılıb. Hesabata əsasən Mikroneziyada və Melaneziyada 15 və daha çox yaşlı və nə vaxtsa nikahda olan qadınların, uyğun olaraq, 41% və 51%-i həyatları boyu ən azı bir dəfə zorakılığa məruz qalmışlar. 2018-ci il üzrə (12 ay ərzində) isə bu ölkələrdə zorakılığa məruz qalan qadınlar uyğun olaraq, 22% və 30% təşkil edirlər.

DST-nin Qadınlara Qarşı Zorakılığın Yayılmasına dair 2018-ci il üzrə Hesabatına əsasən Azərbaycanda qadınlara qarşı zorakılıq halları yuxarıda qeyd etdiyimiz göstəricilər üzrə orta dünya göstəricisindən xeyli azdır. Belə ki, 15-49 yaşlı və nə vaxtsa nikahda olan qadınlara qarşı həyat boyu fiziki və seksual zorakılıq halları 11%, bir il (2006) ərzində baş verən zorakılıq halları isə 5% təşkil edirdi. Bu orta dünya göstəricisindən 2.5 dəfə azdır. Asiya regionu ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanın mövqeyini normal hesab etmək olar. Belə ki, bu regionda orta göstərici dünya üzrə orta göstərici ilə üst-üstə düşür (27%). Lakin bu regionda Banqladeş 50%-lə digər ölkələri ciddi şəkildə üstələyir. Afqanıstan və Timor-Leste üzrə göstəricilər də orta dünya göstəricisindən xeyli çoxdur (uyğun olaraq, 46% və 38%). İslam adət-ənənələrinin üstünlük təşkil etdiyi əksər ölkələrdə qadınlara qarşı zorakılıq halları orta dünya göstəricisindən böyükdür. Məsələn, Türkiyədə 32%, İranda 31%, Pakistanda 31%, İrakda 26% zorakılıq halları qeydə alınıb. Qeyd edək ki, Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda bu göstəricilər digər regionlarla müqayisədə xeyli azdır. Məsələn, Qazaxıstan 16% və Gürcüstan 10% -lik göstərici ilə bəzi inkişaf etmiş ölkələr üzrə olan göstəriciləri qabaqlayırlar.

Qadınlara qarşı fiziki və cinsi zorakılıqlar üzrə ölkələrarası müqayisələr deməyə əsas verir ki, yalnız qanunvericilik sistemi ilə bu problemi aradan qaldırmaq mümkün deyil. Bu problemin həlli çoxlu sayda amillərdən, o cümlədən, cəmiyyətdə uzun müddət formalaşmış və oturuşmuş adət-ənənələrdən, cəmiyyətdə ailə münasibətlərindən, əxlaqi davranışlardan və sair asılıdır. Şübhəsiz ki, qadınlara qarşı zorakılığın mövcudluğunda insanların rifah səviyyəsi də müəyyən rol oynayır. Lakin bu rol aparıcı deyil. Məsələn Kuba Respublikasında rifah səviyyəsi ABŞ-da olduğundan xeyli aşağı olsa da qadınlara qarşı zorakılıq halları 2 dəfəyə qədər azdır. Avropanın əksər ölkələrində bu göstərici Cənubi Qafqaz ölkələrinə aid göstəricidən, o cümlədən Azərbaycana aid göstəricidən xeyli yüksəkdir. Qadınlara qarşı bəzi regionlarda min illərlə formalaşan münasibət həyat şəraitinin necə olmasından asılı olmayaraq, ciddi dəyişikliyə uğramayıb. Belə ölkələrdə həyat şəraitinin çətinləşməsi, rifah səviyyəsinin aşağı düşməsi nəinki qadına qarşı zorakılığı artırmayıb, əksinə kişilərdə qadına qarşı qayğıkeşliyə və məsuliyyətə pozitiv təsir edib. Buna ən gözəl misal İsrail üzrə göstəricilər ola bilər. Bu ölkədə 15-49 yaşlı və nə vaxtsa nikahda olan qadınlara

qarşı həyat boyu fiziki və seksual zorakılıq halları 4-7%, bir il (2005) ərzində baş verən zorakılıq halları isə 4% təşkil edib. Bu orta dünya göstəricisindən təqribən 6 dəfə azdır. Burada dini baxışlar əsasında ailələrdə qadına verilən dəyər və cəmiyyətdə qadına göstərilən yüksək hörmət hissinin daim təbliği öz təsirini göstərib.

Qadın hüquqlarının müdafiəsi və gender bərabərliyi üzrə daha qabaqcıl təcrübənin əldə edilməsi üçün ölkələrarası müqayisə metodlarından biri də Dünya İqtisadi Forum tərəfindən hazırlanan Qlobal Gender Boşluğu İndeksidir (The Global Gender Gap Index-GGGİ). GGGİ 1) iqtisadiyyatda iştirakın və imkanların, 2) təhsilə cəlb olunmağın, 3) sağlamlıq və 4) siyasi cəhətdən güclənməyin qadınlar və kişilər arasında fərqliliyini müqayisəli qiymətləndirməyə imkan verir. GGGİ-nin əsaslandığı determinantların qiymətləndirilməsi yolu ilə ölkədə gender boşluğunun azaldılmasına və gender bərabərliyinin təmin edilməsi istiqamətində zəruri vəzifələrin müəyyən edilməsinə imkanlar da var.

2021-ci il üzrə hazırlanan Hesabatda 156 ölkə üzrə GGGİ daxil edilmişdir. 2006-cı ildən başlayaraq GGGİ-nin hesablanması üçün istifadə edilən metodologiya hələ də qüvvədədir. Bu metodologiya ölkələrarası sektoral analiz və zaman sırası analizləri aparmaq üçün etibarlıdır. Metodologiyaya əsasən GGGİ faizlə 0-100 bal arasında dəyişir. Balın artması gender boşluğunun hansı dərəcədə artdığını bildirir. Metodologiyaya uyğun olaraq, GGGİ bir neçə sub-indekslərin kompozit indeksi kimi hesablanır.

Qeyd edək ki, 2021-ci ildə açıqlanan 15-ci Hesabatda COVID-19 pandemiyasının təsirləri öz əksini tapıb. 2021-ci ildə 2020-ci ilə nisbətən gender boşluğu 0,6 faiz azalaraq orta hesabla 68% olub. Gender boşluğunun belə yüksək olması əsasən böyük ölkələrin hesabına baş verir. Belə ki, gender boşluğu olmayan ölkə yoxdur. Lakin bu göstərici bəzi ölkələrdə yüksək, bəzi ölkələrdə isə aşağıdır. 2022-ci il üzrə Hesabatda əsasən GGGİ üzrə ilk onluqda inkişaf etmiş ölkələrlə, yəni İslandiya (0,908), Finlandiya (0,860), Norveç (0,845), Yeni Zelandiya (0,841), İsveç (0,822), İrlandiya (0,804) və Almaniya (0,801) ilə yanaşı Ruanda (0,811), Nikaraqua (0,810) və Namibiya (0,807) da daxildir. Bu bir daha təsdiq edir ki, gender boşluğunun aradan qaldırılması üçün iqtisadi inkişaf göstəriciləri zəruri olsa da kafi deyil. Gender boşluğuna təsir edən əsas amillərin nəzərə alınması şərti ilə qlobal miqyasda gender boşluğunun aradan qaldırılması üçün müxtəlif regionlarda müxtəlif zaman tələb olunur. Məsələn, Şimali Amerika ölkələri üçün 59 il, Avropa üçün 60 il, Latın Amerikası və Karib Hövzəsi ölkələri üçün 67 il, Sub-Saharan Afrika ölkələri üçün 98 il, Yaxın Şərq və Şimali Afrika ölkələri üçün 115 il, Mərkəzi Asiya ölkələri üçün 152 il, Şərqi Asiya və Sakit okean ölkələri üçün 168 il tələb olunur.

Hesabatda Azərbaycan Mərkəzi Asiya regionuna daxil olan ölkə kimi tədqiq edilib. Bu region üçün orta GGGİ 69,1%-dir. Bu ölkələrdə gender boşluğunun aradan qaldırılması üçün 151 il tələb olunur. 2022-ci il üzrə Hesabatda əsasən Azərbaycan 0,687 balla GGGİ üzrə siyahıda 101-ci yerdə qərarlaşıb. 2021-ci ilə nisbətən bu göstərici 0,001 qədər azalmışdır. 2022-ci il Hesabatına

əsasən GGGI-nin birinci sub-indeksi üzrə, yəni “iqtisadiyyatda iştirak və imkanlar” sub-indeksi üzrə Azərbaycan 146 ölkə arasında 0.744 balla 36-cı yerdə, “təhsilə cəlb olunmaq” sub-indeksi üzrə 0,995 balla 55-ci yerdə, “sağlamlıq və sağ qalma” sub-indeksi üzrə 0,941 balla 144-cü yerdə, “siyasi cəhətdən güclənmək” sub-indeksi üzrə 0,069 balla 135-ci yerdə qərarlaşıb. Göründüyü kimi iki sub-indeks üzrə - “sağlamlıq və sağ qalma” sub-indeksi və “siyasi cəhətdən güclənmək” sub-indeksi üzrə Azərbaycanın mövqeyi xeyli zəifdir. Bu göstəricilər üzrə, uyğun olaraq, Belize və İslandiya ən yüksək nəticələrə malikdirlər. Təəssüf ki, bu göstəricilər üzrə Türkiyə aşağı bala (0,123) malikdir. Halbuki Gürcüstan 0,248 balla 57-ci yerdə qərarlaşıb. Digər göstəricilər üzrə, yəni “iqtisadiyyatda iştirak və imkanlar”, həmçinin “təhsilə cəlb olunmaq” sub-indeksləri üzrə Azərbaycan lider ölkələrdən xeyli geridə qalsa da mövcud mövqeyi normal hesab etmək olar. Lakin bu göstəricilər üzrə də mövqeyin yaxşılaşdırılması istiqamətində zəruri tədbirlərin görülməsinə ehtiyac var.

Gender qeyri-bərabərliyinin müqayisəli qiymətləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan ölçülərdən biri də Gender Qeyri-bərabərliyi İndeksidir (Gender Inequality Index). Bu index 1) reproduktiv sağlamlıq; 2) hüquq və imkanların genişləndirilməsi; 3) əmək bazarı parametrlərindən istifadə ilə ölçülür. GII nə qədər kiçik olarsa, qeyri-bərabərlik də bir o qədər az olar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz digər ölçmə metodları ilə yanaşı GII göstəricisi də Azərbaycan üçün nümunə ola biləcək ölkənin seçilməsinə və bu ölkənin təcrübəsindən yararlanmağa imkan verir.

GII beş sub-indeksin kompozit göstərici olaraq hesablanır. Bunlar 1) “ana ölümü əmsali” (hər yüz min sağ doğulan uşağa); 2) “yeniymələrin doğum nisbəti” (15-19 yaşında hər min nəfər qadına); 3) “parlamentdə yerlərin nisbəti” (parlamentdə qadınların cəmi parlament üzvlərində payı); 4) “ən azı orta təhsili olan 25 və daha çox yaşlı olan gənclərin bu yaşda olan cəmi əhalidə payı”; 5) “məşğulların sayının yaşı 15 və daha çox olan əhəlinin sayında payı” sub-indeksləridir. 2019-cu il üzrə Hesabatda GII indeksi aşağı olan ölkələr yüksək gəlirli ölkələrdir. Bu siyahıda ilk beşlikdə İsveçrə (0,025 bal), Danimarka (0,038), İsveç (0,039), Niderland (0,043) və Belçika (0,043) yer alıb. İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə zəif ölkələr bu göstərici üzrə xeyli inkişaf etmiş ölkələrdən çox geri qalırlar. Gender qeyri-bərabərliyi üzrə 162 ölkə arasında son beş yeri Mali (0,671), Mərkəzi Afrika Respublikası (0,680), Çad (0,710), Papua Yeni Qvineya (0,725) və Yemen (0,795) bölüşdürür. Azərbaycan bu göstərici üzrə 162 ölkə arasında 0,323 balla 74-cü yerdə qərarlaşıb. Bu göstərici üzrə Gürcüstan 0,331 balla 76 yerdədir. Qeyd edək ki, GGGI üzrə Gürcüstanın mövqeyi Azərbaycanla müqayisədə daha yaxşı olduğu halda GII üzrə Azərbaycan Gürcüstanı bir qədər qabaqlayır. Lakin hər iki ölkədə gender bərabərliyi üzrə mövcud vəziyyəti qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Belə ki, Azərbaycanda və Gürcüstanda “ana ölümü əmsali”, uyğun olaraq, 26 və 25-dir. Bu, orta dünya göstəricisindən (204) xeyli az olsa da inkişaf etmiş ölkələrə aid göstəricilərdən çoxdur.

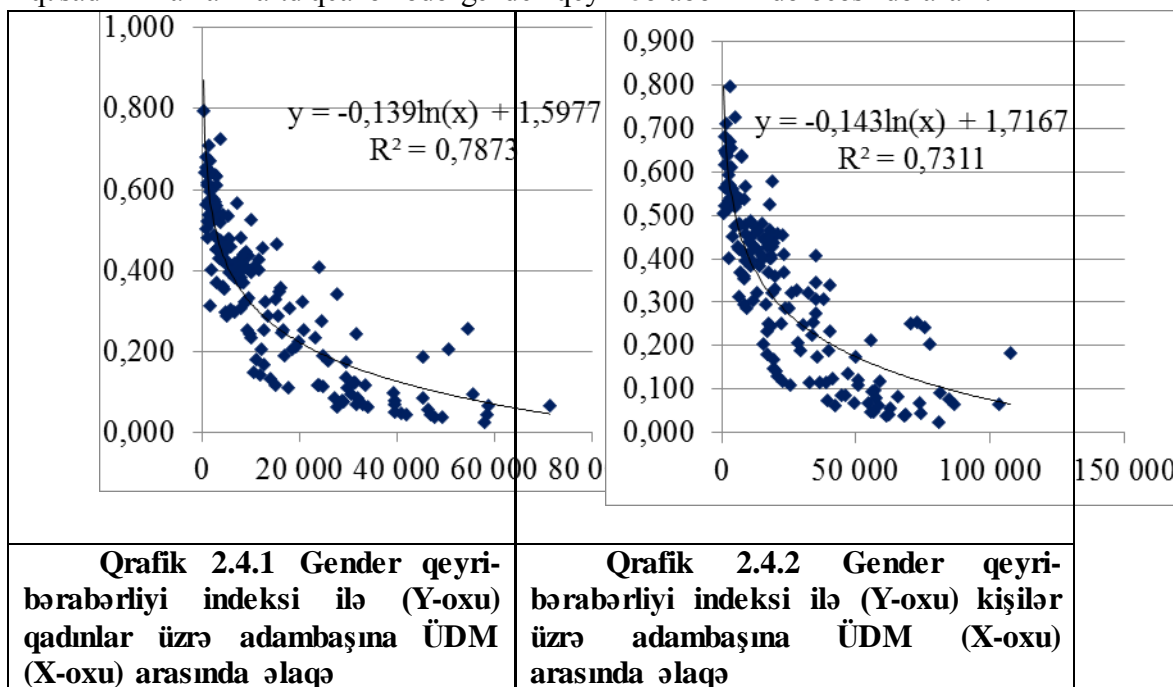
Gİİ-in ikinci sub-indeksi üzrə, yəni “yeniyyətlərin doğum nisbəti” sub-indeksi üzrə ilk beşlikdə Koreya Demokratik Respublikası (0,3), Koreya Respublikası (1,4), Honkonq (2,7), İsveç (2,8), Sinqapur (3,5) yer alıb. Anqola (150,5), Ekvatorial Qvineya (155,6), Çad (161,1), Mali (169,1) və Nigeriya (186,5) 195 ölkə arasında son beş yeri bölüşdürürlər. Azərbaycan bu sıralamada 55,8 balla 125-ci yerdə, Gürcüstan isə 46,4 balla 107-ci yerdə qərarlaşıb. Bu göstərici üzrə həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli geri qalır.

Gİİ-nin ”parlamentdə yerlərin nisbəti” sub-indeksi qanunverici orqanda qadınların nisbətini müəyyən edir. Bu göstərici nə qədər az olarsa, gender qeyri-bərabərliyi də bir o qədər yüksək olur. Bu sub-indeks üzrə sıralamada 203 ölkə arasında ilk beşlikdə Ruanda (55,7), Kuba (53,2), Boliviya (51,8), Birləşmiş Ərəb Əmirliyi (50,0) və Meksika (48,4) yer alıb. Bu sıralamada son beş yerdə isə Haiti (2,7), Yemən (1,0), Mikroneziya (0,0), Vanuatu (0,0), Papua Yeni Qvineya (0,0) qərarlaşıb. Bu sub-indeks üzrə orta dünya göstəricisi 24,6%-dir. Azərbaycan bu sıralamada 16,8%-lə 141-ci yerdə, Gürcüstan isə 14,8%-lə 150-ci yerdə qərarlaşıb. Göründüyü kimi bu sub-indeks üzrə göstəricilər ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı deyil. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 47,3%-dən (İsveç) 14,5%-ə (Yaponiya) qədər dəyişir.

Gİİ-nin digər sub-indeksi üzrə, yəni “ən azı orta təhsili olan 25 və daha çox yaşlı olan gənclərin bu yaşda olan cəmi əhalidə payı” sub-indeksi üzrə sıralamada qadınlar üzrə İslandiya (100%), Finlandiya (100%), Kanada (100%), Avstriya (100%), Lüksemburq (100%) ilk beşlikdə yer alıb. Estoniya, Latviya və Çexiya da 100%-lik göstəriciyə malikdirlər. Bu ölkələrdə kişilər üzrə də bu göstərici (yalnız Avstriyada 99,8%) 100%-dir. 177 ölkə arasında Azərbaycan qadınlara aid göstərici üzrə (93,9%) 32-ci yerdə, Gürcüstan isə (97,2%) 16-cı yerdə qərarlaşıb. Bu sub-indeks üzrə Burundi (7,5%), Mali (7,3%), Burkina Faso (6,1%), Nigeriya (4,7%), Çad (1,7%) ən aşağı göstəriciyə malik olan beş ölkədir. Bu sub-indeks üzrə sıralamada da iqtisadi inkişaf səviyyəsi müəyyən rol oynayır.

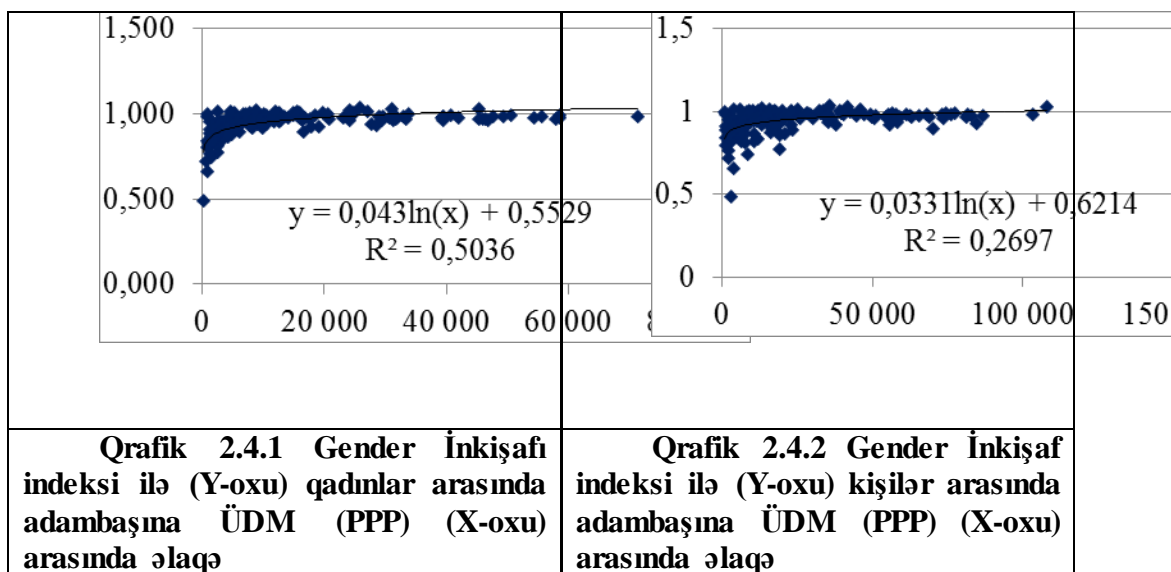
“Məşğulların sayının yaşı 15 və daha çox olan əhalinin sayında payı” sub-indeksi üzrə sıralamada Rvanda (83,9%), Madaqaskar (83,4%), Nepal (82,8%), Solomon adaları (82,1%), Burundi (80,4%) yüksək göstəriciyə malik ilk beş ölkədir. Bu o deməkdir ki, bu ölkələrdə yaşı 15 və daha çox olan qadınların yüksək faizi məşğuldur. Əlbəttə bu göstərici muzzdlu işçiləridən başqa həm də özüməşğulları əhatə etdiyindən nəticələr xeyli yüksək olur. Bu göstərici üzrə Əlcəzair (14,6%), Suriya (14,4%), İordaniya (14,4%), İrak (11,6%) və Yemən (5,8%) ən aşağı mövqeyə malik olan beş ölkədir. 190 ölkə arasında Azərbaycan 63,4%-lə 35-ci yerdə, Gürcüstan isə 57,4%-lə 70-ci yerdə qərarlaşıb. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə bu göstərici 62,9%-dən (İsveçrə) 40,8%-ə (İtaliya) qədər dəyişir. Beləliklə, bu göstərici iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə ciddi əlaqədə deyil. Lakin buna baxmayaraq, kompozit indeks kimi Gİİ iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz qiymətləndirmə metodlarından fərqli olaraq, Gİİ kompozit indeks kimi yüksək iqtisadi inkişafa malik ölkələrdə daha kiçikdir. Bunu 2.4.1 və 2.4.2-ci qrafiklərdən görmək olar. Gİİ ilə adambaşına (həm qadınlar, həm də kişilər) ÜDM həcmi arasındakı əlaqə göstərir ki, ölkənin iqtisadi imkanları artdıqca ölkədə gender qeyri-bərabərlik dərəcəsi də azalır.

Gender İnkişafı İndeksi (GDI) də gender bərabərliyinin təmin edilməsində ölkələrin müqayisə edilməsi və qabaqcıl təcrübələrin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. GDI 5 sub-indeks əsasında hesablanan kompozit indeksdir: 1) insan inkişafı indeksi; 2) doğulanda gözlənilən ömür uzunluğu; 3) gözlənilən təhsil müddəti; 4) orta təhsil müddəti; 5) adambaşına ümummilli gəlir. Bu sub-indekslər əsasında hesablanan kompozit indeksin qadınlar və kişilər üzrə adambaşına ÜDM həcmi ilə (beynəlxalq dollar üzrə) əlaqəsi 2.4.3-cü və 2.4.4-cü qrafiklərdə verilmişdir. Qrafiklərin ümumi trendi deməyə əsas verir ki, ölkənin iqtisadi inkişafı gender inkişafını da stimullaşdırır. Qeyd edək ki, qeyd edilən sub-indekslərin heç biri birbaşa qanunvericiliklə bağlı deyil və institusional dəyişikliklər gender inkişafı indeksinə dolayısı ilə təsir göstərir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qadın hüquqlarının müdafiəsi və gender bərabərliyi sahələrində inkişafın təmin edilməsi məqsədilə milli mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi üçün bu sahələrdə qabaqcıl ölkələrin təcrübəsindən faydalanmaq olar. Biz yuxarıda qeyd etdiyimiz kəmiyyətə ölçü metodlarına əsaslanaraq bir neçə ölkənin təcrübəsini müqayisəli təhlil edək.

• *Bəzi post-sovet ölkələrində qadın hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri*

Rusiya qadın hüquqlarının müdafiəsi və gender bərabərliyinin təmin edilməsi sahəsində ciddi nailiyyətləri olan ölkə hesab edilmir. Bunu yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz kəmiyyət göstəriciləri də bir daha təsdiq edir. Belə ki, DST-nin Qadınlara Qarşı Zorakılığın Yayılmasına dair Hesabatlara Rusiya Federasiyası daxil edilməyə də qadınlara qarşı zorakılıq halları ilə bağlı aparılan tədqiqatlar bu ölkədə belə halların tez-tez baş verdiyini deməyə əsas verir. Məsələn, T.K.Rostovskaya və N.A.Bezverbnaya [0] tərəfindən aparılan tədqiqatın nəticələrinə əsasən Rusiya Federasiyasında qadınlara qarşı məişət zorakılığının miqyası ilə bağlı statistika aparılsa da onun meyarları aydın deyil və bəzi hallarda müxtəlif mənbələrin məlumatları bir-birinə zidd olur. Ailədə döyülmənin kriminal hesab edilməməsi ilə bağlı 2017-ci ildə qanunun qəbul edilməsi məişət zorakılığı ilə bağlı statistik məlumatların toplanmasını xeyli çətinləşdirdi. Tədqiqatda həmçinin qeyd edilir ki, “2018-ci ilin nəticələrinə əsasən Rusiyada qadınlar dünyanın ən həssas təbəqələri arasında yer alıblar: Rusiya, Liberiya, Qabon və ya Yəmən kimi ölkələrlə bir sırada yer alaraq qadınları zorakılıqdan qorumaq üçün qanunvericilik sahəsində sıfır bal toplayıb. Bizdə hələ də qadınların müdafiəsi üçün zəruri olan qanunvericilik tədbirləri, o cümlədən məişət zorakılığının qarşısının alınması, təqib haqqında qanunlar yoxdur. Təşkilatlar iş yerlərində təcavüzün nə olduğunu izah edən korporativ kodlar qəbul etməyiblər. Rusiya Federasiyası Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Zorakılığa dair Konvensiyasına hələ də qoşulmayıb”. [0, s.94-95]

Rusiyada qadınlara qarşı zorakılıq halları ilə bağlı məlumatları əksər tədqiqatçılar etibarlı hesab etmirlər. Belə ki, bu məlumatlar əsasən iki mənbədən əldə edilir. Birinci mənbə rəsmi statistikadır. Belə statistikanın çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, əksər hallarda zorakılığa məruz qalanlar rəsmi orqanlara mürə-

ciət etmirlər. İkinci mənbə isə sosioloji sorğulardır. Bu mənbənin də etibarlığına şübhənin yaranması sorğuların yüksək keyfiyyətlə və bütün regionları əhatə etməməsi ilə bağlıdır. Lakin buna baxmayaraq, hətta rəsmi statistikanın verdiyi məlumatlara əsaslanaraq Rusiya Federasiyasında qadınlara qarşı zorakılıq hallarının yüksək olduğunu təsdiqləmək olar. Belə ki, Rusiya Federasiyasının 2019-cu il üzrə Hesabatında qeyd edilir ki, bu ölkədə hər üç ölüm hallarından biri məişət zəminində baş verir. Bu və ya digər səbəblərdən baş verən hər dörd zorakılıq halından biri məişət zəminində baş verir [0]. Qadınlara qarşı Ayrı-seçkiliyin Bütün Formalarının Ləğv Edilməsi Haqqında Konvensiyanın (CEDAW) tələblərinin Rusiya Federasiyası tərəfindən hansı səviyyədə yerinə yetirilməsi haqqında Rusiya Qadın QHT-nin Konsorsiumu 2010-cu ildə alternativ hesabat hazırlayaraq, bu sahədə ciddi problemlərin olduğunu bildirdi. [0] Bu hesabata əsasən, Rusiya qadın hüquqlarının qorunması, qadınlara qarşı zorakılıqların aradan qaldırılması və Gender bərabərliyi ilə bağlı beynəlxalq konvensiyalara qoşulsa da bəzi səviyələrdə, məsələn, məişət zəminində olan zorakılıqların aradan qaldırılması ilə bağlı qanunvericiliyə hələ də malik deyil. Qeyd edək ki, məişət miqyasında döyülmə hallarına qarşı qanunvericilik səviyyəsində tədbirlərin görülməməsi bu halların ilbəl artmasına səbəb olur.

Rusiya Federasiyasında qadınlara qarşı məişət zorakılığının yüksək səviyyədə olması və belə halların qarşısının alınması ilə bağlı zəruri qanunvericilik aktlarının olmaması faktı “ANNA” Zorakılığın Qarşısının Alınması Mərkəzi tərəfindən hazırlanan hesabatda da qeyd edilir. Hesabat BMT-nin Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması Komitəsinə alternativ hesabat kimi 2015-ci ildə təqdim edilib. [0] Hesabatda qeyd edilir ki, məişət zorakılığı Rusiya Cinayət Məcəlləsində ayrıca cinayət kimi tanınmır. Yalnız bədən xəsarəti və ya digər cinayət tərkibli hərəkətlər olarsa, onda cinayət müddəası tətbiq edilir. Beləliklə, qadınlara qarşı ailədə zorakılıq hərəkətləri, o hallarda cinayət hesab edilir ki, bu hərəkət digər insanlara qarşı da zorakılıq cinayəti kimi olsun və bu hallar Rusiya Cinayət Məcəlləsinin VII hissəsi ilə cəzalandırılır (şəxsiyyətə qarşı cinayətlər).

Gender İnkişafı və Gender qeyri-bərabərliyi göstəriciləri üzrə Rusiya Federasiyasının göstəriciləri Azərbaycanla müqayisədə bir qədər yüksəkdir. Belə ki, 170 ölkə arasında Rusiya Federasiyası GDİ üzrə 1,007 balla 17-ci, Azərbaycan 0,943 balla 105-ci yerdə qərarlaşıblar. 162 ölkə arasında GIİ göstəricisi üzrə Rusiya 0,225 balla 50-ci, Azərbaycan isə 0,323 balla 74-cü yerdə olublar. Rusiya Federasiyasının gender inkişafı indeksinin və ya gender qeyri-bərabərliyi indeksinin Azərbaycana nisbətən bir qədər üstün olması qətiyyənlə o demək deyil ki, bu sahələrdə Azərbaycan Rusiyanın milli mexanizmlərindən istifadə etməlidir. Qadın hüquqlarının qorunması və gender bərabərliyinin təmin edilməsi üçün hər bir dövlətin özünəməxsus mexanizmləri ola bilər. Reallıqda da məhz belədir. Hər bir ölkə beynəlxalq konvensiyaların tələblərini nəzərə alaraq və öz tarixindən, mədəniyyətindən, iqtisadi inkişafından çıxış edərək, milli spesifikasiyi nəzərə alaraq, milli mexanizmlər tətbiq edir. Lakin inkişaf etmiş ölkələrin digər

ölkələrdən üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onlar yüksək inkişafa nail olaraq, tutduqları inkişaf yolunun doğru və ya doğruya daha yaxın olduqlarını sübut ediblər. Qadın hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsi və gender bərabərliyi dərəcəsi iqtisadi inkişafı uzunmüddətli dövr üçün kointegrasiya etdiyindən belə ölkələrin təcrübəsi bizim üçün daha cəlbedicidir. Ona görə də GGGİ, GDİ, Gİİ indeksləri üzrə bu sahədə daha cəlbedici olan ölkələrin qadın hüquqlarının müdafiəsi və gender bərabərliyi ilə bağlı milli təcrübəsini öyrənmək daha məntiqlidir. Belə ölkələrdən biri Litvadır.

2022-ci il üzrə GGGİ indeksi sıralamasında Litva 0,799 balla 11-ci yerdədir. GDİ üzrə sıralamada 1,030 balla 2-ci, Gİİ indeksi üzrə 0,124 balla 34-cü yerdədir. 15-49 yaşlı qadınlara qarşı seksual xarakterli zorakılığın yayılması göstəricisinə görə də Litvanın göstəriciləri orta dünya göstəricisindən azdır. Belə ki, 15 və daha çox yaşlı və nə vaxtsa nikahda olan qadınların 22%-i həyatları boyu ən azı bir dəfə zorakılığa məruz qalmışlar. Son bir il üzrə göstərici isə 4% olmaqla digər post-sovet ölkələri ilə müqayisədə daha yaxşıdır.

Qadın hüquqlarının qorunması və gender bərabərliyinin təmin edilməsi ilə bağlı Litvada tətbiq edilən mexanizmlər ölkə keçmiş Sovet İttifaqından müstəqillik əldə etdikdən sonra inkişaf etdi. Litva Sovet İttifaqının tərkibində olanda digər sovet respublikalarında olduğu kimi insan hüquqlarının qorunması realıqda arxa plana keçmişdi. Kommunist Partiyasının qəbul etdiyi qərarların, beşillik planların yerinə yetirilməsi üçün insanlar qul kimi istismar edilirdi. Keçmiş Sovet İttifaqında gender bərabərliyi anlayışı qabardılmasa da insanların bərabərliyi deklarativ olaraq elan edilmişdi. Lakin realıqda ayrıca fərqin, o cümlədən qadının hüququnun qorunması, həmçinin gender bərabərliyinin təmin edilməsi kommunist ideologiyasının təntənəsi kimi saxtalaşdırılırdı. Litva müstəqillik əldə etdikdən və beynəlxalq hüququn subyekti kimi qloballaşma prosesinə qoşulduqdan sonra qadın hüquqlarının qorunması və gender bərabərliyinin təmin edilməsi prioritetə çevrildi.

Litva dövlətinin 1992-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyasının 29-cu maddəsində Litvada gender bərabərliyinin təmin edilməsi təsbit edilib. Litva qadın hüquqlarının qorunması və gender bərabərliyinin təmin edilməsinə yönələn və əvvəlki paraqraflarda təhlil etdiyimiz bütün beynəlxalq Konvensiyalara qoşulub və BMT-nin bu problemlərlə bağlı tədbirlərində aktiv iştirak edir. Pekin Bəyannaməsi və Fəaliyyət üçün Platformasına qoşularaq Litva öz üzərinə götürdüğü öhdəlikləri uğurla yerinə yetirmək məqsədilə yeni bir mexanizm - Litva Qadınlarının İnkişafı Proqramını formalaşdırdı. Elə bunun nəticəsidir ki, bu sənəddə nəzərdə tutulan vəzifələrin Litva tərəfindən yerinə yetirilməsi üzrə Hesabatda qeyd edilir ki, Litva GGGİ və Gİİ üzrə mühüm uğurlar əldə edib. Lakin bu proses daim inkişafda olan prosesdir. [0] Litvada qadınların iş yeri əldə etmək və iş yerlərində kişilərlə bərabər şəraitdə işləmək sahəsində də uğurlar var.

Litvanın Avropa İttifaqına qəbul edilməsi onun qanunvericiliyinin, o cümlədən gender bərabərliyi ilə bağlı qanunların Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmasını tələb edirdi. Litva bu proses üçün ayrılmış vaxt çərçivəsində bu vəzi-

fənin də öhdəsindən uğurla gəldi. Gender bərabərliyinin təmin edilməsi üçün 2010-2014 və 2015-2021-ci illəri əhatə edən iki mühüm proqram “Qadın və Kişilər üçün bərabər imkanlar Proqramı” qəbul edildi. Bu proqramlar gender bərabərliyinin təmin edilməsi məqsədini güdən və daha əvvəl qəbul edilən qanunların konkret davamı kimi inkişaf edirdi. Belə ki, hələ 1998-ci ildə Litvada “Qadın və Kişilər üçün Bərabər İmkanlar haqqında Qanun” və 2005-ci ildə “Bərabər Rəftar Haqqında Qanun” qəbul edilmişdi. Bu qanunlar qadınlara qarşı böyün növ ayrı-seçkiliyi qadağan edir. Bu qanunların uğurlu implementasiyası məqsədlə 1999-cu ildə “Bərabər İmkanlar Ombudsmanı” institutu da yaradılmışdır. [0] Bu qanunlar bir neçə dəfə edilən dəyişiklikdən sonra daha da təkmilləşmişdir. Hazırda bu qanunlara əsasən, işə götürən iş axtarandan onun ailəsi, yaşı, şəxsi həyatı, gələcək ailə planlaşdırması haqqında heç nə soruşa bilməz.

Litvanın Sosial Təhlükəsizlik və Əmək Nazirliyi ölkədə gender bərabərliyinin təmin edilməsinə cavabdehdir. Buna baxmayaraq, gender bərabərliyinin təmin edilməsi üçün müstəqil qurum kimi Bərabər İmkanlar Ombudsmanı da fəaliyyət göstərir. Bu qurum hər cür ayrı-seçkiliklə, o cümlədən, genderlə, yaşla, etnik mənsubiyyətlə, irqlə, dillə, sosial statusla, dini inancla, vətəndaşlıqla və digər növ ayrı-seçkiliklərin aradan qaldırılması problemləri ilə məşğul olur. Qeyd edək ki, Litva parlamentində İnsan Hüquqları Komitəsi də fəaliyyət göstərir. Ölkənin regionlarında gender bərabərliyinin təmin edilməsi üçün həm Ombudsmanın regional ofislərinin, həm də bələdiyyələrin rolu böyükdür.

Beləliklə, əminliklə deyə bilərik ki, müəyyən dövrdə Azərbaycanla eyni totalitar dövlət çərçivəsində mövcud olan Litvanın qadın hüquqlarının qorunması və gender bərabərliyinin təmin edilməsi sahəsində təcrübəsi maraqlı doğurur. Azərbaycanın bu sahədə uğurlarının çox olmasına baxmayaraq, Litva təcrübəsindən də, yerli şəraitin tələblərini nəzərə alaraq, yararlanmaq olar.

İstinadlar:

1. <https://www.who.int/publications/i/item/9789240026681>
2. Т.К. Ростовская, Н.А. Безвербная, 2020. Насилие в отношении женщин: мировые тенденции. Женщина в российском обществе 2020. № 2. С. 89-98 ББК 60.561.51 DOI: 10.21064/WinRS.2020.2.8
3. Тауסיнова О.К., 2022. Причины и последствия насилия в отношении женщин. сетевой научный журнал «Личность в меняющемся мире: здоровье, адаптация, развитие». Том 10, № 1 (36), DOI: 10.23888/humj202210193-101
4. https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/RUS/INT_CEDAW_NGO_RUS_46_9968_E.pdf
5. https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/RUS/INT_CEDAW_NGO_RUS_21870_E.pdf,
6. Republic of Lithuania national-level review on the Implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action (1995) For the Period from 2014 to 2019. <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/CSW/64/National-reviews/Lithuania.pdf>
7. <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/countries/lithuania>

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕХАНИЗМОВ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЖЕНЩИН В РАЗНЫХ СТРАНАХ

Ламия Зейналова*

Резюме

Проблема защиты прав женщин и гендерного равенства в первую очередь связана с законодательством о правах человека в стране. Однако исторически сложившиеся традиции в обществе, экономическая ситуация, уровень образования и другие факторы не остаются незатронутыми. Именно поэтому страны развиваются на разных уровнях в решении проблемы защиты прав женщин и гендерного равенства.

Присоединение к международным конвенциям по правам человека и правам женщин, использование международных и региональных механизмов не означает, что страны будут развиваться на одном уровне в области решения проблем. Это подтверждают и исследования, проведенные Всемирным экономическим форумом. Так, согласно отчетам Всемирного экономического форума за 2001 г., первая десятка стран с точки зрения защиты прав женщин и обеспечения гендерного равенства вошла в первую десятку как по географическому положению, так и по уровню экономического развития. Здесь лидерство принадлежит Исландии. Финляндия, Норвегия, Новая Зеландия, Швеция, Намибия, Руанда, Литва, Ирландия и Швейцария входят в первую десятку. Однако в таких оценках не учитываются правонарушения, связанные с любым насилием в отношении женщин, в том числе насилием в семье. Статистику случаев насилия в отношении женщин за период 2000-2018 годов вела Всемирная организация здравоохранения. Эти статистические данные обычно основаны на опросах. Всемирная организация здравоохранения рассматривает насилие в отношении женщин как серьезную проблему для здоровья. Такое насилие создает долгосрочные проблемы с физическим здоровьем женщин, что часто приводит к проблемам с репродуктивным и психическим здоровьем.

Ключевые слова: *права женщин, права человека, физическое насилие, психическое насилие, проблемы со здоровьем, Индекс гендерного разрыва.*

COMPARATIVE ANALYSIS OF PROTECTION MECHANISMS WOMEN'S RIGHTS IN DIFFERENT COUNTRIES

Lamia Zeynalova*

Abstract

The problem of protection of women's rights and gender equality is primarily related to the legislation on human rights in the country. However, historically formed traditions in society, economic situation, level of education and other factors do not remain unaffected. That is the reason why countries are developing at different levels in solving the problem of the protection of women's rights and gender equality.

Joining international conventions on human rights and women's rights, using international and regional mechanisms does not mean that countries will develop at the same level in the field of problem-solving. This is also proven by the research conducted by the World Economic Forum. Thus, according to the World Economic Forum Reports for 2001, countries that

* Докторант Бакинского государственного университета

* Ph.D Candidate, Baku State University

are significantly different from each other in terms of both their geographical location and the level of economic development were included in the top ten in international comparison for the protection of the rights of women and ensuring gender equality. Here the leadership belongs to Iceland. Finland, Norway, New Zealand, Sweden, Namibia, Rwanda, Lithuania, Ireland, and Switzerland are among the top ten.

However, offenses related to any violence against women, including domestic violence, are not considered in such assessments. Statistics of cases of violence against women for the period 2000-2018 were conducted by the World Health Organization. These statistics are usually based on surveys. The World Health Organization treats violence against women as a serious health problem. Such violence creates long-term physical health problems for women, in the vast majority of the cases leading to reproductive and mental health problems.

Keywords: *women's rights, human rights, physical violence, mental violence, health problems, Global Gender Gap Index.*

HÜQUQUN TƏDRİSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

4.0 SƏNAYE İNQİLABI DÖVRÜNDƏ HÜQUQUN TƏDRİSİNİN ARTMAQDA OLAN ƏHƏMİYYƏTİ

Ramin Əliyev*

Xülasə

Məqalədə dördüncü sənaye inqilabı dövründə hüquqi tənzimlənmənin rolu qabardılır və istiqamətin perspektivləri aşığılanır. Qeyd olunur ki, dünyada hüquqi tənzimlənmənin səmərəliliyi cəmiyyətin hüquq fenomenini ilə tanışlıq dərəcəsindən asılı olacaq. 4.0 sənaye inqilabının tələb və standartlarına uyğunlaşdırılmış hüquqi tədrisə dair tezisləri aşığılanır. Müəllif rəziləşir ki, 4.0 sənaye inqilabının gedişində hüququn tədrisinin ən ümdə məqsədlərindən biri, digər elmlər və tədris fənləri kimi, “futurist təfəkkürə malik insanların” yetiştirilməsinə səy göstərmək olmalıdır.

Açar sözlər: dördüncü sənaye inqilabı, hüquq tədrisi, sosial şəbəkə, hüquqi fənlər, süni intellekt, Internet

Dördüncü sənaye inqilabı “Əşyaların İnterneti”, robot texnologiyaları, virtual reallıq və süni zəka kimi fundamental texnoloji konsepsiyaları özündə ehtiva etdirən bir qavram və həddindən artıq mürəkkəb bir prosesdir [sənaye inqilabları, habelə 4.0 sənaye inqilabı haqqında. [8] Dünyanın digər xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının şifahi xalq yaradıcılığında şüuraltı səviyyədə, nağıl və əfsanələr formasında süni intellektin tətbiqi nümunələri verilir. Xalq nağıllarındakı “sehrli güzgü”, “uçan xalça”, “sehrli çubuq” və s. nümunələr mistik şəkildə keçmişdən gələcəyə ötürülən və günümüzdə süni intellekt nümunələri kimi tanınan texnologiyalar haqqında əsrarəngiz mesajlardır.

Özündən əvvəlki sənaye inqilablarından fərqli olaraq, 4.0 sənaye inqilabı qısa müddət ərzində dünya əhalisinin ənənəvi yaşam və düşüncə tərzini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirə bilib. Xüsusilə də, insanın dünyada yeri və rolu, əmək, peşə, dəyərlər, sərvətlər, ailə, cəmiyyət, dövlət və s. məfhumları ilə əlaqədar baxışların, təsəvvürlərin yenidən formalaşması prosesləri start götürüb. Aşkar sürətdə görünür ki, ictimai həyatın istənilən sferasına münasibətdə ənənəvi baxışlar, mövcud problemlərin ənənəvi üsul və metodlarla həllinə yönəlmiş cəhdlər öz səmərəliliyini böyük ölçüdə itirib. Bu o anlama gəlir ki, dünya hazırda yeni bir düzənə keçid dövrünü yaşamaqdadır.

Belə bir həssas və gərgin bir dönəmin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, bir tərəfdən, bəşəriyyəti möhtəşəm elmi-texniki nailiyyətlərə qovuşduracaq, digər tərəfdən isə, dünya xalqları, əgər zəruri və zamanlı tədbirləri həyata keçirməzlərsə, çox ağır itkilərlə üzləşmək məcburiyyətində qalacaqlar. Əgər uğurlu 4.0 sənaye inqilabının sonlarına yaxın bəşəriyyətin qazancları sırasına insan həyatını son dərəcədə asanlaşdırən, zaman və məkan məsafələrini inanılmaz dərəcədə qısaldan, sağlıq problemlərini möcüzəvi şəkildə aradan qaldıran və s.

* müəllim, Azərbaycan Gəncə Dövlət Universiteti

“subyekt texnologiyalar” aid olacaqsa, itkilər siyahısına, ilkin olaraq, dəyərləri, azadlıqları, kimlik mənsubiyyətini, dövlət mənsubiyyətini və s. daxil edə bilərik.

Qısacası, 4.0 sənaye inqilabının bərabərində gətirdiyi problemlər son dərəcə ciddi və sistemik, davamlı, preventiv strategiyaları özündə ehtiva etdirən effektiv hüquqi tənzimləmə [hüquqi tənzimləmə məsələləri ilə əlaqədar bax: 6, s.44-47] mexanizmləri olmadan, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə [2] qarşı yönəlmiş təhdidləri daha da ciddiləşdirə, ağırlaşdır, onların miqyasını və təhlükəlilik dərəcəsini daha da artırma bilər. Sözügedən tənzimləyici mexanizmlərin içərisində ən mühüm yer və rol isə, heç şübhəsiz, universal və milli mənəvi dəyərlərə əsaslanan milli hüquqa verilməlidir. Çünki hüquqi tənzimləmə hər zaman, xüsusilə də, keçid dövrlərində insan, cəmiyyət və dövlətin fəaliyyətlərini proqnozlaşdırma, optimallaşdırma, ən müxtəlif təhdid və zərərlərdən sığortalayan, sözügedən təhdid və zərərlərin zamanında aşkarlanması və qarşısının alınması, onların meydana gəlməsində təqsiri olan subyektlərin hüquqi məsuliyyətə cəlb olunması və islah olunması üzrə tədbirləri nəzərdə tutan, insanın, cəmiyyətin və dövlətin marağı və mənafeələrini balanslı şəkildə qoruyan ən effektiv üsul, vasitə və ya mexanizmdir. Müvafiq hüquq ədəbiyyatında da haqlı olaraq göstərilir ki, “Respublikamızın müxtəlif inkişaf mərhələlərində müxtəlif kateqoriyalı cinayətlərlə mübarizə ön plana çəkilmiş və bundan sonra da çəkilə bilər və çəkilməlidir” [4, s.7].

Lakin bu kontekstdə söhbət heç də ənənəvi, sabit hüquqi tənzimləmədən getmir. Ona görə də, hüququn “cəmiyyət üzvlərini onların tərəfdar çıxışları dəyərlər və standartları ətrafında birləşdirən bir element kimi” [5, s.1]. yenidən nəzərdən keçirilməsi, onun 4.0 sənaye inqilabına keçid dövrünün tələblərinə məzmun və mahiyyət etibarilə uyğunlaşdırılması, xüsusilə də, hüququn elmlərarası köklərinin hüquq normalarının işlənilməsi zamanı aşkara çıxarılması, həmin köklərin hüquqi tənzimləmə standartlarının hazırlanması zamanı nəzərə alınması həyati önəm daşıyır. Azərbaycan Respublikası hazırda bu istiqamətdə aparıcı dünya dövlətlərinin təcrübələrini araşdırır, öyrənir və uyğun modellərin, norma və standartların milli hüquq məkanına uyğun surətdə tətbiqi məsələsini nəzərdən keçirir.

Belə həssas bir şəraitdə, bütün dünyada hüquqi tənzimləmənin səmərəliliyi cəmiyyətin hüquq fenomeni ilə tanışlıq dərəcəsindən asılı olacaq. Məsələn, hüququn ən önəmli sahələrindən birini təşkil edən Mülki Hüququn tənimlədiyi əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri [7, s.4-8] hazırda “bitkiləşmə”, onlayn ödənişlər, elektron ticarət və s. ilə əlaqədar prinsipal dəyişikliklərə məruz qalmaqdadır. Hüququn fundamental anlayış və konsepsiyaları, onun məqsəd və vəzifələri, digər elmlərlə qarşılıqlı əlaqələri haqqında müəyyən səviyyədə biliklərə malik cəmiyyətlərlə işləmək dövlət aparatları üçün o qədər də böyük çətinlik təşkil etməyəcək. Çünki hüququn effektiv, zamanlı və məqsədyönlü, müasir əmək bazarının və 4.0 sənaye inqilabının tələb və standartlarına uyğunlaşdırılmış interdisciplinar formatda tədrisi fərdlərin yeni şəraitlərdə optimal davranış standartları ilə tanış olmalarına imkan yaradacaq. Üstəlik, gənclər yeni dövrün

bərabərində gətirdiyi müxtəlif “müasir” hüquq pozuntuları barədə biliklər əldə etməklə özlərini və yaxınlarını həm sözügedən hüquq pozuntularını törətməkdən, həm də həmin pozuntuların qurbanına çevrilməkdən qoruya biləcəklər. Beləliklə də, insan-insan, insan-dövlət, insan-robot və s. arasında hüquqi və kvazi-hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsinin yeni imkanları yaranacaq, kibercinayətkarlığın yeni forma və növləri ilə mübarizə asanlaşacaq, qlobal miqyasda “dəyərsizləşmə” fonunda universal humanist və milli mənəvi dəyərlərin qorunması mümkünləşəcək.

Yuxarıda qeyd olunan ümumi məsələlərlə yanaşı, 4.0 sənaye inqilabının tələb və standartlarına uyğunlaşdırılmış hüquqi tədrisə dair aşağıdakı tezisləri vurğulamaq məqsədəmüvafiq hesab edilir:

- tədris olunan hüquq fənləri (xüsusilə də, mülki hüquq, ailə hüququ, ətrah mühitin mühafizəsi hüququ, “AyTİ” (informasiya texnologiyaları) hüququ, mübahisələrin həlli hüququ və s.) üzrə sillabus və proqramların, mühazirə və digər tədris materiallarının 4.0 sənaye inqilabı standartlarına mütəmadi şəkildə uyğunlaşdırılması;

- hüquq fənlərinin interdisciplinar formatda tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verilməsi;

- hüququn tədrisi zamanı “əşyaların İnterneti”, robot texnologiyaları, virtual realıq və süni zəka inqilabi yeniliklərdən meydana gələn hüquq münasibətlərinin tənzimlənməsinin özünəməxsusluqlarına xüsusi diqqət yetirilməsi;

- dünya hüquq tədrisi praktikasına uyğun surətdə, yaranmaqda olan yeni hüquq sahələrinin ölkəmizdə tədrisi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməsi, hüququn interdisciplinar tədrisi üzrə ixtisaslaşmış təhsil müəssisələrinin sayının artırılması;

- sosial şəbəkələrin zaman keçdikcə KİV-ləri əvəzləməsini, böyük ictimai təsirə malik olmasını nəzərə alaraq, sosial şəbəkələrin hüquqi tənzimlənməsi məsələlərinə həsr olunmuş xüsusi bir tədris kursunun formalaşdırılması.

Bir sözlə, bütün söylənənlər belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, 4.0 sənaye inqilabının gedişində hüququn tədrisinin ən ümdə məqsədlərindən biri, digər elmlər və tədris fənləri kimi, “futurist təfəkkürə malik insanların” yetişdirilməsinə səy göstərmək olmalıdır. [10] Hesab edirəm ki, hüquq fənninin tədrisinə məhz bu cür yanaşma, çoxəsrlik hüquq tarixinə malik [3] Azərbaycan xalqının keçmiş, indiki və gələcək nəsillər qarşısında öz məsuliyyətini anlayaraq tən-tənəli surətdə 1955-ci il 12 noyabr tarixində referendum yolu ilə qəbul edilmiş konstitusiyamızın preambulasında bəyan edilmiş niyyətlərin gələcəkdə də uğurla həyata keçməsinə əlverişli şərait yaradacaq. [1]

İstinadlar:

1. Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1955-ci il tarixli Konstitusiyası.
2. “Milli təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004-cü il tarixli, 712-IIQ №-li Qanunu.
3. Xəyyam İsmayılov, Azərbaycanın Dövlət və Hüquq Tarixi, “Nurlan”, Bakı, 2006.
4. Firudin Səməndərov, Cinayət Hüququ, Ümumi Hissə, Bakı-1995

5. Malcolm Shaw, International Law (fifth edition). Cambridge University Press, 2003

6. С.А. Комаров, Общая теория государства и права, курс лекций (издание 2-е, исправленное и дополненное). Москва, 1995. 312 с.

7. Гражданское Право, под ред. Ю.К. Тольстого и А. П. Сергеева, часть 1, Санкт-Петербург, 1996.

8. <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/> Məlumatlar 24.11.2022-ci il tarixində əldə olunmuşdur.

9. <https://www.lightsondata.com/pros-cons-4th-industrial-revolution/> Məlumatlar 24.11.2022-ci il tarixində əldə olunmuşdur.

10. <https://www.britannica.com/topic/The-Need-for-a-Futurist-Mind-Set-2119786> Məlumatlar 24.11.2022-ci il tarixində əldə olunmuşdur.

РАСТУЩЕЕ ЗНАЧЕНИЕ ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕРИОД ЧЕТВЕРТОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Рамин Алиев*

Резюме

В статье выделена роль правового регулирования в период четвертой промышленной революции и обозначены перспективы направления. Отмечается, что эффективность правового регулирования в мире будет зависеть от степени знакомства общества с правовым явлением. Вводятся тезисы по юридическому образованию, адаптированные к требованиям и стандартам промышленной революции 4.0. Автор соглашается с тем, что в ходе промышленной революции 4.0 одной из важнейших целей преподавания права, как и других наук и учебных дисциплин, должно стать стремление воспитать «людей с футуристическим складом ума».

Ключевые слова: Четвертая промышленная революция, юридическое образование, социальная сеть, субъекты права, искусственный интеллект, Интернет.

THE GROWING IMPORTANCE OF LEGAL EDUCATION DURING THE FOURTH INDUSTRIAL REVOLUTION

Ramin Aliyev**

Abstract

In the article, the role of legal regulation during the fourth industrial revolution is highlighted and the prospects of the direction are highlighted. It is noted that the effectiveness of legal regulation in the world will depend on the degree of familiarity of the society with the legal phenomenon. Theses on legal education adapted to the requirements and standards of the 4.0 industrial revolution are introduced. The author agrees that in the course of industrial revolution 4.0, one of the most important goals of teaching law, like other sciences and academic disciplines, should be to strive to educate "people with a futuristic mindset".

Keywords: fourth industrial revolution, legal education, social network, legal subjects, artificial intelligence, Internet

* преподаватель Азербайджанского Гянджинского государственного университета

** teacher, Azerbaijan Ganja State University

GƏNC HÜQUQŞÜNAS BAXIŞI

İNKÜZİV VƏ EKSTRAKTİV SİYASI VƏ İQTİSADI İNSTITUTLARIN HÜQUQİ SİSTEMƏ TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Siyavuş Bağirov*

Xülasə

Bu məqalə son dövrlərdə aktualıq qazanmış İnküzivlik-ekstraktivlik nəzəriyyəsinin bir ölkənin hüquqi sistemə mümkün təsirlərinə həsr edilmişdir. Məqalədə inküziv və ekstraktiv institutlardan bəhs edilməklə bərabər hüquq, iqtisadiyyat və siyasət paralel şəkildə təhlil edilmiş, dövlətin siyasi və iqtisadi funksiyalarına yer ayrılmışdır. Həm tarixi təşəkkül prosesindən, həm də müasir dövrdən müxtəlif nümunələr gətirilmiş və ətraflı müqayisə edilmişdir. Sözügedən məsələlərin təhlili üçün siyasi və iqtisadi ədəbiyyata da müraciət edilmişdir.

Açar sözlər: *inküziv, ekstraktiv, hüquq, dövlət, funksiya, hüquqi sistem.*

I. GİRİŞ

Müasir dövrdə hüquq, siyasət və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin dərinləşməsi aksiomu biz-ləri iqtisadi və siyasi amillərin ölkənin hüquqi sistemə təsirləri barədə bir daha düşünməyə və-dar etmişdir. Hüquq, siyasət və iqtisadiyyatın bir-birinə yaxınlaşması onların təhlil edilməsi zərurətini üzə çıxarmışdır. Zənginlik və yoxsulluğun səbəblərinin araşdırılmasında, ölkənin inkişafı barədə proqnozların verilməsində bu triadanın əhəmiyyətini xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

Dövlət anlayışının hərtərəfli tədqiqi zamanı bir əsərdə əsas elementlər baza və üst elementlər ol-maqla iki yerə ayrılır. [1, s.77] Məkan, təbii resurslar və digərləri baza olduğu halda iqtisadi, siyasi, mə-dəni və digər yaradıcılıq elementləri üst kateqoriyaya daxil edilir. Buradan iqtisadi, siyasi və s. məsələlərin dövlət üçün önəmini görmüş oluruq.

İlk növbədə, tarixə qayıtsaq, dövlətin yaranması triadada qırılmaz bağların əsasını qoymuşdur. Maraqlı məqam ondadır ki, dövlətin olmadığı zamanlarda hüquq olmadığı halda ibtidai formada siyasi və iqtisadi baxışlar mövcud idi. İnsan təbiətində qidaya olan tələbat mövzunun dərkində mərkəzi mövqedə durur. Neolit inqilabınadək dövrdə insanların qidalanma sahəsində xüsusi planları yox idi - ali hədəf özünə kifayət edəcək qidanın əldə edilməsindən ibarət idi. Mezolit dövründəki bəzi hadisələr (*heyvanların əhliləşdirilməsi, ox-yayın ixtirası ilə ovdan əldə edilən ət miqdarında artışı və s.*) təkan verdi ki, əvvəlki dövrlərin əvəzedilməz hesab edilən məşğuliyyətləri arxa plana keçsin. Bu dəyişiklik mühüm nəticələrə gətirib çıxardı - birincisi, insanların təbiətdən asılılığı xeyli azaldı, yəni istehsal münasibətləri yüksəlişə keçdi. İkincisi, ibtidai icma quruluşunun məhvinə gətirib çıxaracaq bərabərsizliyin mühüm səbəbi kimi çıxış edən “istehsal partlayışı” baş verdi. Artıq insanlar sadəcə təbii cəhətdən ac qal-

* Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin, tələbəsi

mamaq üçün fəaliyyət göstərmirdilər, eyni zamanda izafi məhsulun varlandırıldığı elitaya o lazım idi ki, istehsal nəticəsində əldə edilən məhsulun çox hissəsi aşağı təbəqənin əlinə keçməsin. Neolit inqilabı bununla da təkcə iqtisadi bərabərliyi sarsıtmadı, eyni zamanda insan psixologiyasına təsir göstərərək əvvəlki dövrlərdə də mövcud olmuş digərləri üzərində üstün olmaq hissini ciddi şəkildə alovlandırdı. Elitanın nəzarət aparatı olan dövlətin ortaya çıxması xüsusi iqtisadi planları meydana gətirdi. Siyasətin və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsini ilk olaraq burada aydın şəkildə dərk edirik:

Sxem bizə onu göstərir ki, hakimiyyət ayaq üstə qala bilməsi üçün öz yaradıcısına - istehsalat/iqtisadiyyata möhtacdır. Dahi filosof Aristotel dövlət anlayışını izah edərkən onu ‘bütün rifah-lar arasında ən yüksəyinə can atan və bu məqsədlə bütün münasibətləri özündə əhatə edən [2, s.7] quruluş adlandırır. Aristotel haqlı idi, rifah anlayışı bu münasibətlərin başlanğıcında dayanır. Rifah sözünün özü isə müxtəlif subyektlər üçün fərqli mənə kəsb edir, məsələn elita üçün hakimiyyət rifah hesab edildiyi halda sıradan insanların çoxu üçün əvvəldə də qeyd etdiyimiz ac qalmamaq yetərli idi. İdarəçilər üçün rifah daha əhatəli olduğundan onlar iqtisadiyyata önəm verirdi. Məhsul toplanışı, heyvanların sayı kimi məsələlərdə aşağı təbəqəyə nəzarət edən mexanizmlər formalaşmağa başladı. Məsələn, canişinlər şahın nümayəndəsi qismində çıxış edir və vilayətlərdə bu kimi vəzifələri realizə edirdi. [3, s.14]

Dövlətlə bərabər yaranan hüquq bu münasibətlərdə “yeni iştirakçı” statusunda idi. Ölkənin ali dərəcəli şəxsləri öz idarəçiliklərinə müəyyən “don geyindirməli” idilər ki, buna hüquq vasitəsilə nail olundu. İqtisadiyyat və hüquq tarixi bizə bu iki ardıcılığı göstərir:

- 1) Hüquq getdikcə adətlərdən və dindən ayrılmağa başladı;
- 2) İqtisadiyyatın önəmliyi hər keçən dövrdə özünü daha çox bəlli etməyə başladı. Məsələn, erkən quldar dövlətlərin əksəriyyətinin iqtisadiyyatı köləlik münasibətləri və qənimətə söykənirdi. Klassik quldar dövlətlər (örnek kimi *Roma*) köləliyi inkişaf etdirsə də, zamana tab gətirə bilmədiyi üçün məhv oldu.

Əsrlər keçdikcə isə iqtisadi-mülki münasibətlərin daha azad hal almağa başlaması, iqtisadi problemlərin müharibə-fəth həllinin əlçatımlılığının azalması iqtisadiyyatın əvəzədməzliyini bir daha sübut etmiş oldu. Bu iki tarixi ardıcılığa diqqət yetirdikdə iqtisadiyyat, hüquq və siyasətin inteqrasiyasının günü-gündən artması qənaətinə gəlirik.

Bəşər tarixində mühüm hadisələrdən biri pulun ortaya çıxmasıdır. Pul barədə məlumatları təhlil etməzdən əvvəl ticarətin ortaya çıxması məsələsinə toxunmaq lazımdır. Neolit dəyişiklikləri nəticəsində varlanmış təbəqə çox sayda məhsula sahib olsa da, yeni situasiya müstəqil şəkildə və birinci dərəcəli işi kimi ticarətlə məşğul olan insan qrupunun yaranması zərurətini ortaya çıxarmışdı. İlk ticarətin şifahi dəyişdirmə müqavilələri halında gerçəkləşməsi bizlərdə şübhə doğurmur. Düşünürük ki, bu fəaliyyət kommersial xarakter daşıyırdı, daha çox qida, paltar və bu kimi ehtiyacların ödənilməsinə yönəlmişdi. Elitanın meydana çıxması ilə onların ticari fəaliyyətini kommersial adlandırmaq mümkündür. Çünki, birincisi, varlı təbəqənin hədəfi əvvəlki cümlələrdə qeyd etdiyimiz qida, paltar kimi əhatə dairəsi məhdud olan şəxsi ehtiyaclar deyildi, əldəki məhsulun sayını daha da artırmaq məqsədi güdürdü. İkincisi, əldəki predmetləri dəyişdirmə epizodik, azsaylı deyildi. Bununla da ticari dövriyyə gündən-günə artırdı, lakin yuxarı təbəqə bütün əraziyə nəzarət etdiyindən ticarət onlar üçün həyati əhəmiyyət kəsb etmirdi. Gücə sahib olduqları üçün istədikləri anda müxtəlif məhsulları istər zorakılıq, istər dini cəhətdən müqəddəs hesab edilən başçının əmrinə qeyd-şərtsiz tabe olmaq, istərsə də digər bəhanələrlə əldə edə bilirdilər. Tunc dövründə üçüncü böyük ictimai əmək bölgüsü nəticəsində tacirlər qrupunun əkinçi və maldar-lardan ayrılaraq müstəqilləşməsi kommersial fəaliyyətlə məşğul olanların sayının artması ilə nəticələndi. Bu hadisələr ölkənin 'ictimai quruluşunda əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxardı ki, məhz bundan sonra elitanın ticarətə münasibətinin xeyli artdığını düşünürük. [3, s.11]

Kiçik Asiyada yaşayan lidiyalıların pulu icad etmələri ilə bəşər tarixi yeni mərhələyə qədəm qoydu. Baxmayaraq ki, 'ilk metal puldan hələ e.ə. 1100-cü illərdə Çində istifadə edilirdi, e.ə. 600 tarixində Lidiya Kralı Aliatt ilk metal pulu zərb etmişdi. [4] Pul anlayışı iqtisadi ədəbiyyatda geniş müzakirə mövzudur. Bir sıra müəlliflərin ümumiləşmiş fikri olaraq onu 'borc münasibətlərini təmsil edərək öhdəlik və ya verilmiş sözü ehtiva edən, institusional istifadədən kənarında müstəqil olaraq tanımlana bilməyən sosial münasibət adlandırırlar. [5, s.150] Pulun icadı ciddi nəticələrə səbəb oldu, əvvəla, barter müqavilələrin ticarətdəki payı azaldı. İkincisi, dövriyyə genişlənməklə bərabər ticarət etmək asanlaşdı. Artıq hansısa malı tapıb gətirmək əvəzinə fiziki ölçüləri xeyli sərfəli pullar istifadə edilirdi. Üçüncüsü, irəliləyən dövrdə hüquqla da əlaqəsi olan inflyasiya kimi anlayış-ların yaranmasını şərtləndirdi.

İqtisadiyyatın başqa bir önəmi özünü neoliberalistlərin yanaşmasında bürüzə verir. Belə ki, demokratik universallıq tərəfdarı olan neoliberalistlər təsərrüfat əlaqələrinin inkişafına dəstək verməklə yanaşı dövlətlərarası ziddiyyətlərin dəf edilməsində demokratik institutları əsas hesab edirlər. [6, s.47]

Göründüyü kimi insanlıq tarixinin ilk dövrləri barədə əlimizdə olan məlumatlar növbəti məsələlərin təhlili üçün əhəmiyyət kəsb edir. Nəzəriyyəyə diqqət yetirsək, hüquq və dövlət anlayışlarının siyasi və iqtisadi funksiyaları malik olmaları dövlətin siyasi-iqtisadi münasibətlərdə subyekt kimi rolunun üzə çıxarılmasında, hüquqla onun qarşılıqlı təsirinin müşahidəsində lazımdır.

II. SİYASİ VƏ İQTİSADİ FUNKSİYALAR

Hüquq nəzəriyyəsində funksiya termini öz önəmini qoruyub saxlamışdır. Çünki funksiya ictimai həyatda baş verən hadisələrə təsir deməkdir. Vurğulamaq yerinə düşər ki, bu hissədə biz sadəcə hüququn deyil, həm də dövlətin adığedən funksiyalarına toxunacağıq. Bu funksiyalar vasitəsilə dövlət və hüquq sadəcə hadisələrə təsir etməklə qalmır, eyni zamanda tənzimləyici kimi çıxış edir, normaları müəyyən edir və boşluqların doldurulması, zamana uyğunlaşmaq üçün öz fəaliyyətini həyata keçirir.

Hüququn iqtisadi funksiyası onun cəmiyyətdəki iqtisadi münasibətlərə olan təsiridir. M.Məli-kova onu ‘dövlətin iqtisadi əsaslarının möhkəmlənməsinə yönəlmiş istiqamət hesab edir və məzmunu qismində bunları örnək kimi göstərir:

- iqtisadi münasibətlər;
- mülkiyyət formalarının möhkəmləndirilməsi;
- iqtisadi münasibətlərin subyektlərinin iradələrinin hüquqauyğun davranışlara əməl etməsinə yönəlməsi;
- bu sahəyə (iqtisadiyyat, mülkiyyət və s. - red. *müəlliflər*) aid vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmini və s. [7, s.61]

Dövlətin iqtisadi funksiyasının tərfi də hüququn müvafiq funksiyasının tərfinə bənzəyir. Kompleks xarakter daşıyan bu funksiya bizə onu göstərir ki, dövlət iqtisadi sferanı yaxından izləyir, mövcud problemləri tədqiq edir və onların həlli yollarını axtarır. Həll istiqamətləri işlənib hazırlandıqdan sonra isə dövlət öz vəzifəsini həyata keçirir. Hüquq ədəbiyyatına nəzər yetirdikdə dövlətin bu funksiyası barədə yazan müəlliflərdən biri ‘bazar iqtisadiyyatı dövründə əvvəlki illərin inzibati metodlarından uzaqlaşmağı hesab edir ki, bununla da “sosial nemətlərdən istehsalçı və istehlakçıların istifadəsində real bərabərliyə nail olunması”na inanır. [8, s.114]

İqtisadi funksiyanın təhlili nəticəsində dövlət və hüququn iqtisadiyyatla yaxınlaşdığı mövzular üzə çıxır. Bunlardan birincisi, zənnimizcə, mülkiyyətdir. Çünki insan psixologiyasında varlanmaq həvəsi, rahat yaşamaq istəyi və digərlərinə nisbətdə daha varlı görünməyin gətirdiyi stimullaşdırıcı (ibtidai quruluşdan dövlətə keçid və s.) şəkilləndirmişdir. Mülkiyyətə olan münasibət bir dövlətdə siyasi rejimin, demokratiya dərəcəsinin barometridir. Xüsusi mülkiyyətə önəm verən və onun inkişafı üçün islahatlar aparan dövlətlərdə bir qayda olaraq, demokratiya dərəcəsi yüksəkdir. Gəlin müqayisəli şəkildə təhlil aparaq:

- Xüsusi mülkiyyətə üstünlük verilməsi kapitalist ölkələrdə nəzərə çarpır. Onlardan biri olan Hollandiya Krallığında demokratiya indeksi 2020-ci ildə 10 ballıq şkala üzərində 8.96-ya bə-rabər idi. Həmçinin sivil hüquqlar üzrə indeks 8.82, hökumətin fəaliyyəti üzrə isə 9.29 idi [9, s.9];

- Kommunizm ideologiyası hazırda Çin Xalq Respublikasında hakimdir. Bu nəzəriyyə xüsusi mülkiyyətin rəddinə əsaslanır və bununla bərabərsizliyin aradan qalxacağını nəzərdə tutur. Rəqəmlər isə fərqli nəticələri bizə göstərir – ÇXR-də demokratiya indeksi 2,27-ə, sivil hü-quqlar üzrə 1,18-ə, hökumət fəaliyyəti üzrə 4,29-a bərabərdir. Göründüyü kimi mülkiyyət hüququnun da daxil olduğu sivil hüquqlar üzrə Çin indeksi Hollandiyadakı göstəricidən 7,4 dəfə azdır. Kommunizmlə idarə olunan başqa bir ölkə - Koreya Xalq Demokra-tik Respublikasında isə sivil hüquqlar göstəricisi 0-dır. [9, s.12] Kommunist idarəçiliyə xas inzibati-amirlik, döv-lət təhlükəsizliyi orqanlarının cəmiyyət üz-rində təzyiği, adətən təkpartiyalı rejim əlamətləri-ni təhlil etdikdə nəticənin belə olması bizləri çox da təəccübləndirmir;

- Görünüşdə kapitalist münasibətləri təşviq edən və bu yöndə strateji direktivlər hazırlayan dövlət təəssüratı yaratsa da, Efiopiyada demokratiya indeksi 3,38-ə, hökumət fəaliyyəti in-deksi 3,57-ə, sivil hüquqların azadlıq dərəcəsi isə 2,35-ə bərabərdir [9, s.13].

Bu rəqəmlər siyasi mühit və iqtisadiyyat arasındakı əlaqəni bizlərə gös-tərir. Siyasi mühit nə qədər plüraldırsa, həmin ölkələrdə iqtisadi inkişaf diqqəti cəlb edir. Hüquqi institutlar əlverişli ol-duqda bu, xarici investorları özünə cəlb edir. Əksinə, Çin kimi qapalı, təkpartiyalı ölkələrdə qoyacağı sərmayənin gələ-cəyi barədə proqnoz verə bilməyən və ya verməkdə çətinlik çəkən inves-torlar bu ölkələrə pul yatırmaqdan çəkinir. Xüsusi mülkiyyətin şiddətlə rədd edildiyi, həmçinin onun inkişafı üçün şəraitin məhdud olduğu rejimlərdə bizim əvvəldə qeyd etdiyimiz - insan psixologiyasında varlanmaq istəyi - təcridən passiv fa-zaya keçir.

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini qazandıqdan sonra onun qarşısında duran təməl prob-lemələrdən biri iqtisadi inkişafın təmini idi. Ölkə təxminən 70 il kommunist qanunlarla idarə edil-mişdi və yeni mühitə uyğun qaydaların tətbiqi çətinliklərlə üzləşirdi. Dövlət idarəçiliyindəki in-sanların çoxunun köhnəfikirli olması islahatların tətbiqini bir az da çətinləşdirirdi. Ədəbiyyatda rastlaşdığımız bir məqalədə 1990-cı illərin sonunda Azərbaycan dövlətinin iqtisadi sahədə etməli olduqlarından bəhs edilir. Bunlara bazar subyektlərinin fəaliyyətinin hüquqi bazasının təşkili, so-sial müdafiə tədbirləri və s. qeyd edilir. Maraqlısı ondadır ki, müəllif iqtisadi qanunvericiliyi dövlətin əsas funksiyası hesab edir. [10] Belə yanaşma mübahisələrə səbəb olacaqdır. Çünki qanun-vericiliyin formalaşdırılması dövlətin hüquqyaradıcılığı fəaliyyəti olub, əsasən parlamentin fəa-liyyətinə daxildir. Biz isə funksiya ilə funksiyanın realizəsini fərqləndirməliyik. Unutmaq olmaz ki, dövlətin funksiyası həmin fəaliyyət isti-qaməti ilə sıx əlaqədə olan məzmun, forma və metod-ların vəhdəti hesab olunur. İqtisadi qanunvericiliyi formalaşdırmaq isə sadəcə olaraq funksiyanın realizə-

sinin hüquqi formalarından biridir. Qısacası, zənnimizcə, iqtisadi qanunvericilik dövlətin funksiyası ilə bağlı olsa da, funksiya ola bilməz.

Həmçinin, biz mülkiyyətdən sonra ikinci amil kimi Mərkəzi Bankların müstəqilliyi məsələsinə toxunmalıyıq. Mərkəzi Bankı banklar arasında “sonuncu instansiya” da adlandırma bilərik. Ölkədəki banklara dəstək, ölkə üzrə faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi və s. kimi məsələlərdə onun rolunu vurğulamaq lazımdır. Mərkəzi Bankın daha müstəqil olduğu ölkələrdə vəziyyət xeyli yaxşıdır.

Üçüncüsü, vətəndaşların iqtisadi sahədə hüquq və azadlıqlarının təmini məsələsidir ki, mülkiyyət hüququ barədə məlumat verdikdə ətraflı şəkildə izah etmişdik. Qısa şəkildə mülkiyyət hüququ ilə yanaşı bir sıra digər hüquqlara da toxunaraq qeyd edirik ki, mülki hüquq sferasında hüquq və azadlıqların kvazi (sadəcə qanun yazısında) şəkildə qalmaması dövlətin iqtisadi inkişafına təkan verir.

Hüquq və dövlətin iqtisadi funksiyaları anlayışlarının izahından yola çıxaraq bir sıra məsələləri tədqiq etdik. İndi isə siyasi funksiyalar barəsində təhlilləri davam etdirək.

Hüququn siyasi funksiyasını müəlliflər hakimiyyət münasibətlərinin və sosial qruplar arasında ortaya çıxan münasibətlərin tənzimlənməsi [11, s.158-159] kimi xarakterizə edirlər. Buradan aydınca anlaşılır ki, hüquq siyasi arenada öz varlığını hiss etdirir. Dövlətin siyasi funksiyası barədə yazan Xropanyuk ‘sülh və müharibə məsələlərini, dövlətlərarası əməkdaşlığı [8, s.115] ön plana çəkir. Lakin biz sadəcə bununla kifayətlənmirik. Siyasi funksiyaları sadəcə xarici sferada düşünmək, zənnimizcə, doğru olmaz. Çünki siyasi münasibətlər ölkə daxilində də baş verir. Siyasi partiyalardan tutmuş parlamentin fəaliyyəti və s. siyasi münasibətlərin bir parçasıdır. Əbəs yerə deyil ki, demokratiya indeksi hesablanarkən rəhbər tutulan kriteriyalardan biri də siyasi iştirakçılıq (plüralizm) və siyasi mədəniyyət anlayışlarıdır. Əvvəldə adını qeyd etdiyimiz dövlətlərin bu prizmadan “qiymət”lərinə diqqət yetirək [9, s.9-13]:

- Hollandiyada müvafiq olaraq indeks göstəriciləri 8,33 və 8,75-dir;
- Təkpərtiyalı ÇXR və KXDR-də rəqəmlər müvafiq olaraq 2,78 və 3,13; 1,67 və 1,25-ə bəra-bərdir;
- Vahid partiya hökmranlığı olan Efiopiyada 5,56 və 5,00.

Bu rəqəmləri sizlərə əbəs yerə təqdim etmədik. Gördüyünüz kimi demokratik indeks, sivil hüquq və azadlıqların təmini dərəcəsi və siyasi dərəcə bir-biri ilə sıx bağlıdır və demək olar ki, yaxındır. O mənaya gəlir ki, demokratik və hüququn effektiv işlədiyi ölkələrdə iqtisadi göstəricilər, adətən, yüksək olur. Belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, demokratik indeks sadəcə siyasi mühit və hüquq üçün deyil, eyni zamanda iqtisadiyyatın vəziyyəti, inkişaf sürətini dərk etməkdə açardır.

Siyasi və iqtisadi funksiyalar həm də sosial funksiyaların realizə edilməsinə öz təsirini göstərir. Qloballaşma dövründə sosial funksiyaların realizəsi hüquqi dövlətə nail olmaqda mühümdür. Xəyyam İsmayılovun fikrincə, bunun üçün bəzi şərtlər var. Məsələn, zəif, “minimallaşdırılmış” dövlətin ədalətə əsaslanan

dövlətə çevrilməsi, dövlətin əvvəlki təcrübələri tamamilə kənara atmama-sı və s. [12, s.9]

Funksiyaların təhlili bir sıra nəzəriyyələrin işlənilib hazırlanmasına gətirib çıxarmışdır. Bu nəzəriyyələr sırf hüquq kontekstindən yanaşmır, digər amilləri də nəzərə alır. Biz hesab edirik ki, funksiyaların bu miqyasda müqayisəsi və tədqiqi yetərli olduğundan aktual nəzəriyyə keçid etmək olar.

III. İNKÜZİVLİK-EKSTRAKTİVLİK NƏZƏRİYYƏSİ VƏ HÜQUQİ SİSTEM

Hüququn, iqtisadiyyatın və siyasətin problemləri mütəfəkkirləri düşünməyə vadar etmişdir. Onlar bu anlayışlardan yola çıxaraq tarix boyu zənginlik və yoxsulluğun səbəbləri üzərində müxtəlif amillərin əsas olduğunu təklif etmişlər. Məsələn, onlardan eləsi var ki, bunun köklərində coğrafiya amilinin üstünlük təşkil etdiyini düşünmüş, coğrafiyanın mülkiyyət münasibətlərində ən böyük təsirə malik olduğunu yazmış, iqlimdəki fərqlərin qanunlara təsir etdiyini izah edərək mühitə uyğun olmayan qanunların problemlərə gətirib çıxardığını iddia etmişdir. [13, s.228-239] Elələri var ki, mədəniyyətin yoxsulluqla bağlı olduğunu əsas hesab edir. [14, s.10-12,19]

Son illərdə yeni üzə çıxan nəzəriyyə inküzivlik-ekstraktivlik nəzəriyyəsidir. Müəllifləri Daron Acemoğlu və Ceyms Robinson dövlətlərin inkişaf və geriləmə səbəblərini fərqli nüanslarda axtarmışlar. Əvvəlki abzasda qeyd etdiyimiz coğrafiya, mədəniyyət və s. kimi nəzəriyyələrin artıq sıradan çıxdığını iddia edən müəlliflər ölkələr arasında ciddi diferensiasianın səbəbini institutlarda görür. [15, s.58-84] Onlar düşünürlər ki, problemi sərhəddə, səhrada və ya başqa yerlərdə axtarmaq lazım deyil. Acemoğlu və Robinsonun nəzəriyyəsinin təhlili nəticəsində dərk edirik ki, onlar hüquq, siyasi, iqtisadi, mədəni və bu kimi digər institutları bir-birindən ayırmır. Əksinə, onları vahid halda təhlil etməklə birinin digərinə domino effekti yaratdığını hesab edirlər.

İlk olaraq əgər biz burada dövləti idarə edən qüvvələri təhlil edəcəyiksə, onların xüsusiyyətlərini göstərməliyik. Belə ki, əvvəlki sətirlərdə bərabərliyin pozulmasından və iqtisadi dəyişikliklərin elitanı yaratmasından danışmışdıq. Siyasi elita anlayışını təhlil edən bir əsərdə onun bu xüsusiyyətləri göstərilir:

- Siyasətçilərin dərin daxili əlaqələrinə əsaslanması;
- Ümumi maraqlar ətrafında birləşmə;
- Monopoliyanı saxlamaq cəhdləri;
- Başqalarını bu dairəyə buraxmamaq və birliyi sabit tutmaq;
- Dayanıqlı sosial birlik olması. [16, s.62]

Monopoliya xüsusiyyəti üzərində dayansaq, burada hakimiyyətdə olan, hüquqi səlahiyyətlərə malik qüvvənin müvafiq ölkəni neçə ildir idarə etməsindən danışmaq lazımdır. Qeyd etməliyik ki, burada əsas müzakirə predmeti birinci dərəcəli siyasi fiqur(lar)dır. Məsələn, Birləşmiş Krallıqda III Karl ölkənin monarxıdır, fəqət ona birinci dərəcəli siyasi fiqur gözü ilə baxmağımız doğru olmaz. Gərək təhlilin istiqamətini ölkənin baş nazirlərinə yönəldək. Birləşmiş

Krallıqda çoxpartiyalı siyasi-hüquqi sistemin olduğu aşkardır. Demokratiya indeksinin yüksək olması səbəbləri həm iqtisadi, həm siyasi, həm də digər köklərlə bağlıdır. Əvvəla, çoxlu sayda partiya olduğundan (hüquq bu ölkədə buna imkan verdiyindən) rəqabət mühiti formalaşmışdır və seçki institutları kvazi xarakter daşıyır. İndi isə okeanın o tayndakı Çinə nəzər salaq. Çində 1949-cu ildən etibarən Kommunist Partiyası hakimdir və başqa bir partiyanın fəaliyyəti qadağandır. Göründüyü kimi ikinci bir partiyanın açılmasına qadağa qoyulması Çin qanunlarında öz əksini tapır və kimsə buna cəhd edərsə, məsuliyyətə cəlb ediləcək. Məsuliyyət qanuna istinadən “hüquq” olacaq, lakin ədalət prizmasından təhlil etdikdə nəticə fərqlənəcək.

Çində partiya müharibədən sonra hakimiyyəti ələ keçirdi və aşağıdakı nəticələr formalaşdı - ölkədə faktiki gücə çevrildi (1), bunu “qanuniləşdirmək” üçün başqa partiyaların fəaliyyətini qadağan edən qanun qəbul edildi (2), iqtisadiyyat kommunist modeli keçid etməklə rəqabət öldü və xüsusi mülkiyyət rədd edilməyə başlandı (3), mətbu orqanları partiyayı tərifləyən yazılar dərc etməyə başladı (4), tamaşalar, tədbirlər...partiya mənafeyinə zidd ola bilməzdi (5) və s. Bu ardıcılıq bir xeyli davam etdirə bilərdik, lakin yetərli olduğunu hesab edirik. Gəlin diqqət yetirək:

- (1) hadisəsi siyasi-hərbi üstünlüyə əsaslanırdı (siyasi zəfər);
- (1) hadisəsinin vermiş olduğu təkanla hüquqi sistem elitanın maraqlarına uyğunlaşdırıldı (hüquq institutları);
- (2)-nin gəlişi siyasi rəqibləri aradan götürmək üçün bəhanəyə çevrildi. Bununla hüquq özü-nün obyektivlik xassəsini itirməklə bərabər hakim sinfin aləti halını aldı (siyasi-hüquqi əlaqə);
- (3)-ü həyata keçirən rəhbərlik iqtisadiyyatı da öz maraqlarına uyğunlaşdırdı (iqtisadi institutlar);
- (4) və (5) isə daha çox siyasi-hüquqi institutların tətbiqi ilə reallığa uyğunlaşmağa məcbur qaldı (mətbuat, mədəni institutlar).

Çində müharibə faktoru bunlara gətirib çıxarmışdı. Başqa bir ölkədə isə fərqli səbəb olmasını istisna etmirik. Bəllidir ki, üsulundan asılı olmayaraq, əvvəlki xüsusiyyətlər qismində nəzərdən keçirdiyimiz sabitliyi tutmaq, elitaya başqalarını daxil etməmək və s. rəhbərliyin maraqlarına xidmət etməlidir. Ace-moğlu və Robinson da problemin kökünü bunda görürdü. Onlar bizim şəxələndirib göstərdiyimiz kimi müxtəlif məzmunlu institutların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq iki qrupa ayırır - inküziv institutlar və ekstraktiv institutlar.

İnküziv sözü ingilis dilindəki include - daxil etmək sözü ilə əlaqədardır. Ekstraktiv sözünün kökləri latın mənşəli extractus – vurub çıxarmaq, xaric etmək mənasına gedib çıxır. Bunların fərqi dərk etməyin çətin olmadığını hesab edirik, çünki elitanın əlamətlərinə baxdıqda fərq üzə çıxır. Ekstraktivliyin hökm sürdüyü ölkələrin demokratiya indeksi aşağıdır – məsələn, Çin və KXDR kimi.

Hüquqi sistem anlayışını qısaca nəzərdən keçirmək istərdik. Hüquqi sistem özündə bir sıra anlayışları ifadə edir. M.Məlikova onun bir-biri ilə əlaqəli üç

qrupdan – “qanunvericilik, hakim hüqu-qı ideologiya və hüquqi praktikadan ibarət olması”nı qeyd edərək onu ‘hüquqi hadisələrin bü-töv kompleksi” hesab edir. [17, s.223]

Bu definisiyadan yola çıxaraq Acemoğlu və Robinsonun nəzəriyyəsinin hüquqi sistemə və dövlətə təsirlərinə diqqət yetirək. Əvvəla ideologiya təsirlə qanunvericilik formalaşır. İqtisadi qanunvericilikdən başlayaq. Mülkiyyətə olan münasibət və rəqabət mühitinin olub-olmaması dövlətin xəttinin göstəricisidir, çünki xüsusi mülkiyyətin qayğısına qalan hakimiyyət bənzər münasibəti sahibkarlığa, hüquqi şəxslərə, antiinhisar institutlarına və s. göstərir. Praktiki cəhətdən nor-maların tətbiqi ilə bu triada tamamlanmış olur.

Siyasi sahədə qanunvericilik də aşağı-yuxarı iqtisadi qanunvericilik kimi ya elitanın, ya da xalqın maraqlarına xidmət edir. Partiyaların fəaliyyətinin tənzi, sərbəst toplaşma ilə əlaqədar normaların təbiəti bizə bunu deməyə əsas verir. Əvvəldə nümunə kimi göstərdiyimiz Çinin siyasi sahəni tənziyləyən qanunvericiliyi ilə Böyük Britaniyanın müvafiq qanunvericiliyinin eyni olmadığı aşkardır.

Acemoğlu və Robinson öz nəzəriyyələrində «faydalı və qüsurlu dövrə» anlayışlarından istifadə etmişlər. Müəlliflər siyasət, hüquq və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqələrindən yola çıxaraq qeyd edirlər ki, inküziv və ya ekstraktiv institutların praktiki tətbiqi ilə onlar özlüyündə bir dövrə əmələ gətirirlər. İnküziv və ya faydalı dövrə zənginlik və tərəqqiyə gətirib çıxardığı halda digər dövrə isə aşağı və yuxarı təbəqələrin maddi vəziyyəti arasında nisbətən kəskin dəyişməsinə və balansın pozulmasına gətirib çıxarır. Zənnimizcə, müəlliflər dediklərində haqlıdır. Belə ki, bu dövrə zaman ötdükcə “*domino effekti*” yaradır və əvvəlki abzaslarda qeyd etdiyimiz nəticələrdən birinə (yaxşı və ya pis) gətirib çıxarır.

Rusiya ilə bağlı bir nümunə gətirmək istədik. Rusiyada dövlət korporasiyalarının təhlilinə həsr edilmiş bir məqalədə müəlliflər “Nə üçün SSRİ-nin dağılmasından sonra Rusiya hələ də texnolo-ji cəhətdən geridir?”, “Niyə Rusiyada rəqabətədavamlı mühit formalaşmadı?” tipli suallara cavab tapmaq üçün araşdırma aparmışlar. Onlar belə nəticəyə gəlmişlər ki, ekstraktiv institutların mövcudluğu dövlət korporasiyalarının, həmçinin iqtisadiyyatın inkişafına mane olur. [18, s.59]

Demokratiya indeksinin zəif olduğu ölkələrdə insanların düşüncələri daha çox dövlət adlı apa-ratla bağlı olur və düşünürlər ki, iqtisadi geriliyin əsas səbəbi qismində dövlətin inhisarçılığı çıxış edir. Bu fikirlər elmi əsərlərə də təsir göstərir. Məsələn, müəlliflərdən biri “dövlətin iqtisadiyyatda rolunun yüksək olmasının səmərəsizliyə gətirib çıxardığı”nı düşünür. [19, s.33] Biz burada dəqiq-ləşdirməyə ehtiyac olduğunu düşünürük. Birincisi, dövlət sözünün əvəzinə elita ifadəsinin işlədilməsini məqbul sayırıq. İkincisi, əgər dövlət ifadəsini işlədiriksə, dövlətin rolunu arxa plana atmaq, zənnimizcə, doğru olmaz. Çünki dövlətin rolunun hədsiz azaldılmasının və mövcud bazar subyektlərinin sərbəstliyinin artmasının ağır nəticələri Böyük Depressiya kimi tarixə düşdü və 1929-1933-cü illərdə dünyanı işsizlik böhranı bürüdü. Bu səbəblə dövlətin nəzarətedici rolu

balansı qorumaq şərti ilə saxlanılmalı və elitanın tətbiq etdiyi ədalətə sığmayan metodlardan fərqləndirilməlidir.

Son olaraq, nəzəriyyədən bəzi kənara çıxmalarla bağlı bir xeyli sual doğuran məqamlar mövcud-dur. Məsələn, öz təməlini ekstraktiv siyasi və iqtisadi institutlardan götürən Sovet İttifaqı kimi bir dövlətin illər ərzində iqtisadi inkişaf etməsi özlüyündə inküzivlik-ekstraktivlik nəzəriyyəsinin həqiqiliyinə şübhə doğurur. Acemoğlu və Robinson təbii ehtiyatları bol olan belə tip ölkələrin iqtisadi inkişafının aldadıcı olduğunu qeyd edir. Faydalı və qüsurlu dövrənin xarakterinə nəzər yetirsək, görə bilərik ki, kütlələrin əməyinin istismarı, müxtəlif məhsul istehsalı əvəzinə xammalın satışı ilə büdcəni doldurmaq cəhdləri qüsurlu dövrəyə xasdır. İqtisadiyyatı bundan asılı olan ölkədə əgər alternativ həll yolu tapılmazsa, ani durğunluq öz yerini məhvə apara bilər, necə ki biz bu ssenarinin SSRİ-də 1970-1990-cı illərdə baş verdiyinin şahidi olduq.

Ekstraktiv mühitdə iqtisadi inkişafın hüquqi sistem və siyasətə təsirinə keçid edək. Geriləyən iqtisadiyyat siyasi elita daxilində çəkişmələrlə nəticələnir və hakimiyyətin daxilində, Napoleonun təbiri ilə desək, “həzmsizlik” formalaşır. Hüquqi sistemə gəldikdə isə iqtisadi geriləmənin qarşısını almağa çalışsan hakimiyyət stimullaşdırıcı addımlar ataraq müəyyən dərəcədə, amma məhdud səviyyədə sərbəstlik verəcəkdir. Məsələn, SSRİ-də 1985-ci ildən etibarən ciddi dəyişikliklər baş verirdi. Hakim siyasi elitanın çarəsizliyi (siyasi institutların böhranı) hüquq və iqtisadi institutlarının yumşaldılmasına gətirib çıxardı, qüsurlu dövrənin ayrılmaz elementlərinin bir-birinə bənzər təsirini buradan aydınca anlamaq olar. Hüquq baxımından elitanın öz əlamətinin (birliyi sabit saxlayıb kənarın daxil olmasının qarşısını almaq xüsusiyyəti) əksinə getməsi 1989-cu ildə Xalq Deputatları Sovetlərinə açıq seçkilərin keçirilməsinə qanunun icazə verməsi və 1990-1991 seçkilərində artıq digər partiyalara gətirilən qadağanın aradan qalxmasına səbəb oldu.

Mahiyyət etibarilə iqtisadi inkişaf və siyasi rəqabət ekstraktiv mühitə xas olmadığı üçün bunların kvazi olmasının şahidi oluruq. Məsələnin təəccüb doğurmayan tərəfi isə insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasıdır.

IV. NƏTİCƏ

Apardığımız tədqiqat hüquq, siyasət və iqtisadiyyat arasındakı əlaqələrin daha dərinə üzə çıxarılmasına yönəlmişdi. Müxtəlif tarixi səbəblərə baxmayaraq, ekstraktiv institutların formalaşdığı qüsurlu, inküziv institutların yaratdığı faydalı dövrə hüquqi, siyasi və iqtisadi institutlar başda olmaqla ölkənin bütün həyatına təsir edən quruluşdur. Məsələn, Qədim Şərqi ölkələrində torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin məhdud səciyyə daşması vahid əsas qismində [20, s.6] çıxış edirdi-sə, Avropa müstəmləkəçiliyi Afrika dövlətlərinə ciddi təsir edərək “ticarətin bu zonalarda köləlik üzərində qurulması”na gətirib çıxarmışdı. Göründüyü kimi, birinci nümunə daxili, ikincisi isə xarici səbəb idi.

Siyasət və iqtisadiyyatın hüquq və dövlətin funksiyaları ilə əlaqələndirilərək izahı həm onların mahiyyətini dərk etməyə, həm də müxtəlif demokratiya

indeksinə malik ölkələrin təcrübəsinin müqayisə edilməsinə gətirib çıxardı. Hüquqi sistemin kompleks nəzərdən keçirilməsi onun nəyə - xalqa, yoxsa elitaya xidmət etdiyini fərqləndirməyə imkan verdi. Tarixi amillərə istinad elitanın köklərinin üzə çıxarılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dediklərimizdən bu nəticələrə gəlirik:

1) Dövlət adlı anlayışın formalaşmasında iqtisadi amillərin rolu danılmazdır və bu rol sadəcə onun yaranmasında deyil, mövcudluğunda özünü göstərir;

2) Siyasət, hüquq və iqtisadiyyat elə bir triada formalaşdırır ki, onlardan birinə olan müsbət və ya mənfi təsir dərhal digərlərində effektini göstərir;

3) XXI əsrin reallığına nəzər salıb ötən əsrin 90-cı illərinin hadisələrini dərk etdikdə anlaşılır ki, Robinson və Acemoğlunun nəzəriyyəsi aktual olmaqla bərabər, həqiqəti əks etdirir;

4) Demokratiya indeksinin aşağı olduğu ölkələrdə qanunvericilik elitanın maraqlarına uyğun dizayn edilir;

5) Qüsurlu dövrənin inkişafı sadəcə olaraq müvəqqətidir və istimar və (ya) ölkənin təbii ehtiyatlarına əsasən formalaşır;

6) Qüsurlu dövrə nəticəsində iqtisadiyyat-hüquq-siyasət istiqamətində dəyişikliklər qaçınılmaz olur, əvvəlcə iqtisadi dayaq sarsılır, bu, elitanın daxili çaxnaşmaya səbəb olur və onlar məc-bur qalaraq hüquqi cəhətdən güzəştə gedirlər;

7) Mülkiyyətə olan münasibət hər bir dövlətin xarakterinin barometridir.

Iqtisadiyyatın, eləcə də siyasətin hüquqla qarşılıqlı əlaqəsinə həsr edilmiş məqalələrin sayının artması onun aktuallığını göstərir. Ümid edirik ki, bu mövzudakı tədqiqatlar dünya dövlətlərində daha səmərəli rejimlərin qurulması, insan hüquq və azadlıqlarının güclü müdafiə mexanizmlərinin formalaşması və siyasi plüralizm ilə nəticələnməkdir.

İstinadlar:

1. E.Nəsibov. "Dövlət, cəmiyyət, siyasət və hüquq fəlsəfəsi". "Siyasət: III cild" kitabının IV bölümü. Bakı, "Elm və təhsil". 2017, 376 s.

2. Aristotel. "Siyasət. Böyük Etika", tərc. edən. F.Təbibli, red. N.Zeynalov. Bakı, "XXI Nəşrlər Evi", 2006, 432 s.

3. X.C.İsmayılov. "Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi". Bakı, "Nurlan", 2006, 720 s

4. Andrew Beattie. "The history of money: From barter to banknotes"// <http://meganjohnson.pbworks.com/w/file/etch/90872706/1.1.1%20The%20History%20of%20Money%20From%20Barter%20to%20Banknotes.pdf>

5. Stephanie Bell. "The role of the state and the hierarchy of money". Cambridge Journal of Economics, (25) 2001, pages 149-163

6. N.M.Sirota. "İdeologiya və siyasət". Rus dilindən tərcümə. Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2013, 284 s.

7. M.Məlikova. "Hüquq nəzəriyyəsi". Dərslük, yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş üçüncü nəşr. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 448 s.

8. V.N.Xropanyuk. "Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi". Dərslük. Bakı, 2013, 248 s.

9. "Democracy Index: In sickness and in health?". The Economist Intelligence Unit, 2021, 73 p.

10. A.Əmiraslanov. "Dövlət, iqtisadiyyat və ideologiya". "Azərbaycan" qəzeti – Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin rəsmi mətbu orqanı. 02 iyun 1998-ci il, səh. 4.
11. "Ümumi dövlət və hüquq nəzəriyyəsi". Dərslük. Professor Lazarevin redaktəsi ilə. Bakı, "Qanun", üçüncü nəşr. 2007, 492 s.
12. X.C.İsmayılov. "Siyasi-hüquqi sistemin formalaşmasının bəzi nəzəri aspektləri haqqında". Bakı, "Bakı Universitetinin Xəbərləri: Sosial-siyasi elmlər seriyası". (1), 2016, s. 5-16
13. C.L.Montesquieu. "Kanonların ruhu üzərinə". Türkcəyə çeviri: Fehmi Baldaş. İstanbul, "Hiperlink" yayınları, 2015, 600 s.
14. M.Weber. "The protestant ethic and the spirit of capitalism". New York, "Routledge", 2005, 271 p.
15. D.Acemoğlu, C.Robinson. "Millətlər niyə tənəzzül edir? Hakimiyyətin, tərəqqi və yoxsulluğun kökləri". Azərbaycan dilinə tərcümə edən Z.Zeynalov. Bakı, "Qanun", 2020, 560 s
16. M.İsgəndərzadə. "Siyasət nəzəriyyəsi". Bakı, "Apostrof" MMC, 152 s.
17. M.Məlikova. "Hüquq nəzəriyyəsi". Dərslük, yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş üçüncü nəşr. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 448 s.
18. Д.Ребриков, А.Посредник. «Государственные корпорации: Инструмент поддержания российской институциональной системы». «Наука», (4), 2021, стр. 58-61.
19. Д.Д.Еникеева. «Роль государство в формировании монопольной власти в экономике». "Экономика и управление: Научно-практический журнал". Актуальные проблемы экономики и общества, No 2 (158), 2021, стр. 29-34.
20. X.C.İsmayılov. "Azərbaycanda mülkiyyət və öhdəlik hüquq münasibətlərinin təşəkkülü tarixindən". Bakı, "Bakı Universitetinin Xəbərləri: Sosial-siyasi elmlər seriyası", (2), 2017, s. 5-20

К ВОПРОСУ О ВОЗДЕЙСТВИИ ИНКЛЮЗИВНЫХ И ЭКСТРАКТИВНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ НА ПРАВОВУЮ СИСТЕМУ

Сиявуш Багиров*

Резюме

Данная статья посвящена возможному влиянию теории инклюзивности-экстрактивности, которая приобрела актуальность в последнее время, на правовую систему страны. В статье, в том числе инклюзивные и экстрактивные институты, право, экономика и политика анализировались параллельно, а также выделялось место политической и экономической функциям государства. Были приведены и детально сопоставлены различные примеры как из исторического процесса формирования, так и из современной эпохи. Для анализа указанных вопросов была также обращена политическая и экономическая литература.

Ключевые слова: *инклюзивное, экстрактивное, право, государство, функция, правовая система.*

* Студент Бакинского государственного университета

**ON THE ISSUES OF IMPACT OF INCLUSIVE AND EXTRACTIVE
POLITICAL AND ECONOMIC INSTITUTIONS ON THE LEGAL SYSTEM**

Siyavush Baghirov*

Abstract

This article is devoted to the possible effects of the Inclusiveness-extractiveness theory, which has gained relevance in recent times, on the legal system of a country. In the article, inclusive and extractive institutions are mentioned, law, economy and politics are analyzed in parallel, and the political and economic functions of the state are given space. Various examples from both the historical formation process and the modern era were brought and compared in detail. For the analysis of the mentioned issues, political and economic literature was also addressed.

Keywords: *inclusive, extractive, law, state, function, legal system.*

* Bachelor's student, Baku State University

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR: **AKTUAL MƏSƏLƏLƏR**

НЕОБХОДИМОСТЬ ОБУЧЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ ВЕЖЛИВОСТИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Гульшат Юсупова*

Резюме

*В статье рассматриваются современные аспекты обучения международной вежливости на уроках английского языка. Даны рекомендации и направления по повышению эффективности внедрения научных разработок в систему обучения иностранному языку. Выбор правильной методологии зависит от специфики целевого набора. Современный этап развития языкознания характеризуется растущим интересом к вопросам, связанным с языком и культурой. Языкознание становится наукой о людях, способах установления отношений с зарубежными странами и народами. Люди, говорящие на разных языках и обладающие уникальной культурой, по-разному воспринимают мир, кроме того умение им пользоваться дает возможность познавать мир и выявлять сходства между народами. В задачи преподавателей иностранных языков, которые готовят будущих специалистов-международников, входит обучение тонким оттенкам значения языка, повышение эффективности речи за счет высокого интеллекта и силы слова, воспитание интернациональной вежливости (от латинского «*comitas gentium*»). При изучении любого языка невозможно правильно говорить на нем, не зная грамматики или грамматических правил. Тем не менее, для дипломата недостаточно знать грамматические правила иностранного языка, необходимо также знать о традициях, законах, установленных правилах и, конечно же, о международной вежливости.*

Ключевые слова: *оценка, вежливость, обучение, этнопсихоллингвистика, международные отношения, этикет.*

Эффективность реализации внешней политики нашего Независимого, Нейтрального Государства, а также защита национальных интересов составляют одну из основных показателей деятельности дипломатической службы страны. Институт международных отношений Министерства иностранных дел Туркменистана, представляющий собой национальное высшее учебное заведение туркменской дипломатии, был основан в соответствии с Указом Президента Туркменистана от 20 марта 2008 года. Основная цель, поставленная перед институтом, заключается в подготовке кадров международного уровня, востребованных для работы в дипломатической службе страны. Туркменистан осуществляет свою международную деятельность в соответствии с высокими принципами миролюбия, равноправия и взаимного уважения, дружбы и добрососедства, сотрудничества во имя мира, безопасности и развития. При этом, наша страна неукоснительно следует общепризнанным правилам вежливости, исконным тради-

* Проректор по учебной работе Института международных отношений Министерства иностранных дел Туркменистана

циям гостеприимства, считая их основой для мирного и доверительного диалога между всеми субъектами системы международных отношений, каковыми, прежде всего, являются независимые и суверенные государства мира.

Благодаря усилиям Президента, в стране уделяется особое внимание вопросу подготовки высококвалифицированных кадров, в связи с чем, помимо приобретения профессиональных знаний, молодым людям, обучающимся в данной сфере, необходимо овладеть иностранными языками, уметь свободно и правильно общаться на этих языках и иметь хорошие навыки письменного и устного перевода. Для того чтобы стать высококвалифицированными специалистами-международниками, от студентов требуется наличие определенных качеств, таких как достаточная база знаний, порядочность, ясный ум, целеустремленность, широкий кругозор, а также умение следовать правилам этикета и глубокое чувство патриотизма. Сегодня преподавание иностранных языков в стране, как неотъемлемая часть учебных программ, проводится с применением передовых методик. Выбор правильной методологии зависит от специфики поставленной задачи. Современный этап развития языкознания характеризуется растущим интересом к вопросам, связанным с языком и культурой. Лингвистика формируется как наука о людях, их менталитетах, способах установления отношений с зарубежными странами и народами. Люди, говорящие на разных языках и обладающие своеобразной культурой, воспринимают мир по-разному. Этнопсихоллингвистика (от греческого «ethnos» - народ и «psyche» - душа, и от латинского «lingua» - язык) - это лингвистическая наука, изучающая влияние языка, собирающего и отражающего исторический опыт, как основного фактора формирования сознания этнической группы. В последнее время стало совершенно очевидным, что между культурой и языком существует тесная взаимосвязь, и успешное общение без знания культуры не представляется возможным. Эксперты в различных областях пришли к выводу, что культура отражается в сознании человека и определяет особенности его коммуникативного поведения [Крашых, Леонтьев, Морковина, Прохоров, Степанов, Сорокин, Стернин, Тарасов, Шаховский, Гирдэм, Гудикунст, Дюранти, Кляйн, Триандис, Хейсм и др.].

Недостаточно владеть языковыми навыками или знать правила этикета на языке общения, чтобы проявлять вежливость в отношениях с разными культурами. «Этикет» (французское «etiquette» - «ярлык, этикетка») - совокупность правил поведения, касающихся внешнего проявления отношения к людям». Несмотря на наличие общих черт, эти сходства часто не поддаются переводу. Это, в свою очередь, может стать причиной различий в языке общения между членами культурного сообщества и неверного истолкования эмоций и взглядов партнеров по общению. Половина успеха в общении - это быть вежливым и знать культурные особенности собеседника. Англичане, например, очень учтивы и могут не ответить, если воп-

рос задан в грубой форме. Успешность и эффективность общения определяется не только лингвистическими навыками, но и требует знания речевой специфики, национально-культурных особенностей, социально-культурных правил, доминирующих характеристик общения и особенностей национального этикета.

Обязанности дипломатов имеют особую важность и предполагают большую ответственность. Помимо широкого мировоззрения по целому ряду вопросов, от них требуется мастерство в эффективном использовании слов в речи, углубленное знание иностранных языков, доскональное изучение культуры, истории, литературы и искусства других народов. Они должны иметь достаточное представление об их менталитете. Это, в свою очередь, является средством содействия взаимопониманию между народами.

В задачи преподавателей иностранных языков, которые готовят будущих специалистов-международников, входит обучение тонким оттенкам значения языка, повышение выразительности речи за счет высокого интеллекта и силы слова, привитие международной вежливости (от латинского «*comitas gentium*»). При изучении любого языка невозможно правильно говорить на нем, не зная грамматики или грамматических правил. Если студент выучил что-либо как механизм, то он сможет правильно строить предложения на иностранном языке и понимать его, но для международного не достаточно понимать и знать грамматические правила изучаемого языка, так как ему также необходимо досконально изучить его фонетические, морфологические и лексические особенности. Уроки языка требуют применения различных методов, а учителю необходимо уметь рационально распределять время, находить эффективные способы обучения и, в то же время, применять более мотивационные методы, проводить уроки без ущерба для содержания или качества изучаемого материала. В 21-ом столетии, веке передовых технологий, внедрение инновационных методов обучения диктуется требованиями современности. Жизнь молодых людей не изолирована от последних достижений техники, и поэтому эти преимущества создают для них новые стимулы. Это позволяет им изучать последние зарегистрированные научные открытия, читая литературу на языке оригинала. Перспективный английский язык помогает нам поддерживать тесный контакт с мировым сообществом, являясь эффективным вспомогательным средством в нашей повседневной жизни. Изучение английского языка требует определенного времени. Однако ясно видно, что его изучение открывает очень значимые и широкие возможности.

Знание иностранного языка расширяет кругозор человека, дает возможность быть в курсе всего, от исторических событий до самых последних новостей. При этом учащийся постоянно совершенствует способности в области получения, изучения и анализа новостей. Это качество считается одним из важнейших приобретенных навыков для будущих международ-

ников, поскольку оно позволяет им приобретать практический опыт в построении прогнозов еще со студенческих лет. Практическое прогнозирование отличается от научного предположения тем, что основная цель на практике состоит в том, чтобы строить прогнозы, а в научных исследованиях речь идет о выборе модели, обеспечивающей наиболее точное предположение при определенных условиях, а также об объяснении причины, по которой это должно произойти. Мы смотрим в будущее, основываясь на том, что мы видели, читали, слышали и испытали. Конечно, одно не может существовать без другого, поэтому практические прогнозы выводят на путь научных исследований. По выбору студентов, они могут изучать их углубленно в отношении своей профессией и использовать их в качестве годовых сочинений, дипломной или научной работы, занимаясь профессиональной деятельностью в дипломатической, юридической, экономической, журналистской или любой другой международной области, изучая их с научной точки зрения, что может привести к значительным результатам, как в науке, так и в практике.

Мотивацией для учащихся могут служить внеклассные предметные олимпиады, конкурсы, спортивные соревнования, недели иностранных языков.... В дополнение к урокам они активно посещают обсуждения, переводческие и стенгазетные мероприятия, а также драматические, песенные и музыкальные кружки. Помимо расширения их знаний, навыков и опыта, считается целесообразным знакомить их с жизнью, традициями и обычаями народов, язык которых они изучают, а также с положительной практикой, признанной среди народов, нацеленной на продвижение международной вежливости, мира и процветания. Для поощрения творческой инициативы учащихся работа кружков организуется на основе самоуправления.

Использование этих и других методов на уроке при условии наличия желания не только обучать языку, но и повышать интерес учащихся к своей профессии, пробуждать чувство патриотизма и желание прививать высокие понятия о человечности, нравственности и чистоте, сделают урок более эффективным, выразительным, интересным и ориентирующим для учащихся. Например, выражая свое понимание тем, содержащихся в рабочей программе учителя, учащиеся также могут предлагать решения возникающих вопросов, что поощрит их желание творчески подходить к своей работе. Исправление ошибок учащихся, их направление и поощрение во время урока также необходимо проводить на регулярной основе. В перспективе специалисты, которые будут работать в сфере международных отношений для налаживания сотрудничества в политической, экономической, торговой и культурно-гуманитарной сферах, защиты национальных интересов, вывода внешней политики страны на новый уровень, выдвижения региональных и международных инициатив, представляющими важность для мирового сообщества, должны в совершенстве владеть ино-

странными языками. Умение убеждать собеседника и получать полную поддержку своей точки зрения должно быть одним из ключевых навыков настоящего дипломата. Если он сможет правильно и четко выразить свое мнение, не теряясь даже в неожиданных сложных и напряженных ситуациях, это будет свидетельством того, что он достиг высокого уровня профессионализма. Если говорящий запинаятся в речи или приходит в замешательство на каком-то вопросе, это уже указывает на тот факт, что у него есть сомнения и досада. Слова, произнесенные правильным тоном, звучат четче и производят больший эффект. Чтобы обучить всем тонкостям культуры речи и перевода, необходимо правильно распределять часы, выделяемые на уроки языка. Учебные программы должны быть направлены на изучение классических правил языка, таких как теоретическая и практическая грамматика, фонетика, стилистика, лексикология, а полученные знания необходимо применять для развития профессиональных и исследовательских навыков. Кроме того, студенты должны приобретать навыки чтения, письма, разговорной речи и понимания второго иностранного языка и использовать их в качестве средства общения в межкультурной среде.

В культурных отношениях недостаточно только знать иностранный язык или этикет. Невозможно предвидеть и точно определить момент, когда было бы уместно выразить благодарность, признательность, поделиться идеей, которую вы хотели бы предложить, проявить интерес, задавая вопросы, а также промолчать, но строго следуя принципам вежливости, будучи осведомленным об особенностях, характерных для этой культуры, можно развить навыки языковых отношений.

Теоретическое изучение культурно-коммуникативных особенностей народов с точки зрения вежливости дает возможность вывести сотрудничество на новый уровень и добиться реального успеха.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что предлагаемый подход к изучению культуры общения как коммуникативной категории объясняет коммуникативное поведение представителей разных лингвокультур. В нем предлагается способ их организации и указывается на тонкость менталитета касательно общественных отношений, а также на взаимосвязь между культурными ценностями, национальным сознанием и отражением действительности, что является характерной чертой коммуникативной природы народа.

Этот подход предназначен для проведения межкультурных исследований и обладает большой разъяснительной способностью. Сравнительное описание национальных систем вежливости позволяет выявить различия в содержании этих категорий.

Теоретическое изучение коммуникативных категорий позволит понять структуру коммуникативного сознания человека и механизм реализации указанных категорий в процессе общения, а также позволит раскрыть национальную идентичность. Автор высказывает особое мнение в этой

области (категория вежливости должна рассматриваться именно исходя из выводов профессора И.А. Стернина).

Правила международной вежливости можно рассматривать как главный инструмент дипломатии, что проявляется во время визитов, бесед, всяких личных контактов, приемов, совещаний, консультаций, пресс-конференций, различных праздничных мероприятий, похоронных церемоний и т.п. Вежливость не определяется правовыми нормами, так как она формировалась на основе многовековых правил. Она строго и безоговорочно соблюдается в соответствии с традициями, законами и установленными правовыми нормами страны. Международная вежливость - это свод правил эпохи. Она не распространяется на международно-правовую ответственность и претензии, контрмеры и другие разбирательства. Это способность анализировать слова на английском языке как спонтанное литературное выражение, происходящее в неформальных ситуациях при непосредственном участии говорящих на основе прагматических условий общения. На занятиях основное внимание должно уделяться речи, диалоговым единицам, формам слова, выраженных в форме разговоров в различных коммуникативных ситуациях. Ценным источником могут служить лингвистические материалы, фотографии, сведения и лексикографические справочники из литературы, документальных фильмов, телепередач и личных писем автора. Специализированная аудитория для обучения навыкам дипломатического протокола предоставляет все возможности для будущим специалистам в области международных отношений для достижения совершенства на профессиональном поприще. Особый акцент делается на достаточно определенных и предсказуемых поведенческих или обычных коммуникативных ситуациях, организации беседы, которую можно охарактеризовать как «оттенки» вежливости в форме обобщенных единиц анализа, активном участие в ней, дающем возможность приобрести знания и опыт для успешного применения теоретических знаний на практике, умение преподнести идею и заручиться поддержкой предложения, достичь цели и защитить национальные интересы. Вежливость основана на концепции суверенного равенства между государствами и, как ожидается, будет взаимной. Такая практика может со временем и при обычном использовании перерасти в нормы обычного международного права, хотя для этого требуется, чтобы такое поведение приобрело обязательный характер. Доктрина международной вежливости описывается по-разному «как принцип выбора права, синоним международного частного права, норма публичного международного права, моральное обязательство, целесообразность, вежливость, взаимность, полезность или дипломатия.

Наиболее важной категорией вежливости являются новые подходы к изучению коммуникативного поведения представителей разных лингвокультур с учетом типа культуры, социокультурных отношений, культурных ценностей и особенностей коммуникативного сознания. Политика

впервые признается как система коммуникативных стратегий и характерная национальная категория общения, регулирующая коммуникативное поведение представителей сравниваемых лингвокультур, а широкое применение инновационной методологии углубленного обучения этим характерным особенностям повышает эффективность уроков и вносит положительный вклад в формирование учащихся как личностей. Главная цель преподавателя заключается в формировании учащегося в качестве настоящего эксперта в выбранной профессии, обучении международной вежливости, как на родном, так и на английском языке, подготовке квалифицированных специалистов, способных внести значительный вклад в дальнейшее повышение престижа нашей Родины, защиту наших национальных интересов.

İNDİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ BEYNƏLXALQ NƏZAKƏTİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN VACİBLİYİ

Gülşat Yusupova*

Xülasə

Məqalə ingilis dili dərslərində beynəlxalq nəzakətin öyrədilməsinin müasir aspektlərindən bəhs edir. Xarici dilin tədrisi sisteminə elmi işlərin tətbiqinin səmərəliliyinin artırılması üçün tövsiyələr və istiqamətlər verilmişdir. Düzgün metodologiyanın seçilməsi hədəf dəstinin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Dilçiliyin müasir inkişaf mərhələsi dil və mədəniyyətlə bağlı məsələlərə marağın artması ilə səciyyələnir. Dilçilik insanlar, xarici ölkələr və xalqlarla əlaqələrin qurulması yolları haqqında elmə çevrilir. Müxtəlif dillərdə danışan və özünəməxsus mədəniyyətə malik insanlar dünyanı fərqli qavrayırlar, bundan əlavə, ondan istifadə etmək bacarığı dünyanı öyrənməyə və xalqlar arasında oxşarlıqları müəyyən etməyə imkan verir. Gələcək beynəlxalq mütəxəssisləri yetişdirən xarici dil müəllimlərinin vəzifələrinə dilin mənasının incə çalalarını öyrətmək, yüksək intellekt və sözün gücü hesabına nitqin effektivliyini artırmaq, beynəlxalq nəzakət (latınca “comitas gentium” sözündən) tərbiyə etmək daxildir. Hər hansı bir dili öyrənərkən qrammatik və ya qrammatik qaydaları bilmədən onu düzgün danışmaq mümkün deyil. Lakin diplomatın xarici dilin qrammatik qaydalarını bilməsi kifayət deyil, həm də adət-ənənələr, qanunlar, müəyyən edilmiş qaydalar və təbii ki, beynəlxalq nəzakət haqqında bilmək lazımdır.

Açar sözlər: *qiymətləndirmə, nəzakət, öyrənmə, etnopsixolinqvistika, beynəlxalq münasibətlər, etiket.*

* Türkmənistan Xarici İşlər Nazirliyinin Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun Tədris işləri üzrə prorektoru

**NECESSITY OF TEACHING INTERNATIONAL
COURTESY AT THE AT THE ENGLISH LANGUAGE LESSONS**

Gulshat Yusupova*

Abstract

In this paper, modern aspects of teaching international courtesy in English language lessons are considered. Recommendations and directions for increasing the efficiency of introducing research developments into the system of teaching a foreign language are given. Choosing the right methodology depends on the specifics of the target set. The current linguistics development stage is characterized by the growing interest in issues related to language and culture. Linguistics is becoming a science about people, ways of establishing relations with foreign countries and nations. People who speak different languages and have unique cultures perceive the world in different ways, in addition a skill in using it, provides an opportunity to discover the world and identify similarities between nations. Objectives of language teachers who train future professionals in international affairs include teaching the delicate shades of meaning of a language, increasing effectiveness of speech through high intellect and the power of words, cultivating international courtesy (from Latin "comitas gentium"). In studying any language, it is impossible to speak it correctly without knowing the grammar or grammatical rules. Nevertheless, for diplomats, it is not enough to know grammatical rules of a foreign language, but it also necessary to learn about traditions, laws, established regulations and of course about international courtesy.

Keywords: *appreciation, politeness, learning, ethnopsycholinguistics, international relations, etiquette.*

* Vice-Rector for Academic Affairs of the Institute of International Relations of the Ministry of Foreign Affairs of Turkmenistan

